

Антоніна Хелемендик-Кокот

КОЛГОСПНЕ ДИТИНСТВО Й НІМЕЦЬКА НЕВОЛЯ

СПОГАДИ

Торонто — 1989

*„Я маю надію, що мої спогади прочитають
також на Україні мої рідні, мої друзі,
прочитають також їхні діти.
Саме тому я вирішила, щоб ця книжка
редагувалася зі збереженням правопису,
яким послуговуються на Україні.”*

Мовну редакцію
за сучасним українським правописом
здійснив Віктор Поліщук.

Видано коштами авторки.

ВИДАВНИЦТВО ВІКТОРА ПОЛІЩУКА

Комп'ютерський набір і графічне оформлення
Victor Poliszczuk Publishing Co.

380 Dixon Rd., # 805, Toronto (Weston), Ontario, M9R 1T3, Tel. 247-0424

АНТОНІЯ КОКОТ
ПЕРШУ ЧАСТИНУ ЦИХ СПОГАДІВ
ПРИСВЯЧУЮ ВНУКОВІ МОЄЇ СЕСТРИ
МАРІЇ ПЕЩЕРОВОЇ —
ПРОФЕСОРУ АНАТОЛІЮ АНАТОЛІЄВИЧУ
ПЕЩЕРОВУ
НА ПАМ'ЯТЬ ПРО МУКИ ЙОГО ДІДА
ФЕДОРА ПЕЩЕРОВА.

ДРУГУ ЧАСТИНУ ЦИХ СПОГАДІВ
ПРИСВЯЧУЮ ВСІМ УКРАЇНЦЯМ,
ЯКІ БУЛИ ВИВЕЗЕНІ НА ПРИМУСОВІ
РОБОТИ В НІМЕЧЧИНУ, ТИМ, ШО
ВЕРНУЛИСЯ НА УКРАЇНУ, І ТИМ,
ЩО ВСЕ ЖИТТЯ ТУЖАТЬ ЗА РІДНИМ КРАЄМ.

ДАР
Філії УНО АВТОРКА
Торонто — Захід

Книжку можна купити, звертаючися на адресу:
Antonia Kokot, 228 Cabot St., Oshawa, Ont., L1Y 5S1

Antonia Khelemendyk-Kokot

**KOLKHOZ CHILDHOOD
AND
GERMAN SLAVERY**

MEMOIRS

ЧАД
ОНУ ТІПІФ
діхвас — отнодот

Вивчені нотами авторки.

Toronto — 1989

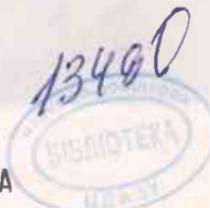
Антоніна Хелемендик-Кокот

КОЛГОСПНЕ ДИТИНСТВО Й НІМЕЦЬКА НЕВОЛЯ

СПОГАДИ

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНИ О.ОЛЬЖИЧА
ВУЛ. ГРУШЕВСЬКОГО, 4

- 4540 с - 1888 -

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНИ
О.ОЛЬЖИЧА

Бібліотека Хелемендик-Кокот, село 1158 р. Канада

Торонто — 1989

ПЕРЕДМОВА

Антоніна Хелемендик-Кокот. Фото 1958 р., Канада.

ПЕРЕДМОВА

Я — не письменниця, тому хай читач вибачить мою недосконалу стилістику чи композицію спогадів. Спогади, зрештою, це не художній твір.

Коли б мое життя було нетиповим, я б не стала про нього писати, однак я народилася в час, коли на Україну наступила чорна хмара сталінської колективізації, коли у її ході прийшла зі своєю косою голоду смерть, яка поразила мільйони моїх земляків.

Ще не встигли ми оговтатися від однієї пошесті, як прийшла друга: німецька окупація України, в результаті якої я, і сотні тисяч мені подібних, стали рабами гітлерівського „нового ладу“. Мене вивезено на примусові роботи в Німеччину.

Така доля випала не мені одній, і саме тому я вирішила описати її, описати все, як було, без ніякого прикрашування чи затемнювання окремих фактів чи епізодів життя. Я описую у своїх спогадах своє сирітське дитинство, і свою молодість у неволі, описую, щоб наші нащадки знали яким невідрядним було наше життя. До написання цих спогадів спонукало мене й те, що на Україні долю вивезених на примусові роботи в Німеччину досі показували, як долю зрадників Батьківщини.

У мене "нема зерна неправди за собою", мені нічого скривати. А показати є що: нелюдську поведінку з дітьми, молоддю і всіми іншими сталінського і гітлерівського режимів. Я не писала б цих спогадів, коли б байдужою була мені Батьківщина, коли б я забула її, коли б я забула своїх рідних на Україні, а також тих, з якими я прожила роки неволі.

У нас, кого вивезли на примусові роботи в Німеччину, совість чиста, минічим не завинили перед Батьківчиною. А те, що багато з-посеред нас опинилося після війни на

Заході, не вернулися додому, це не наша вина. Причиною цього були терор, голод, смерть, в'язниці, несправедливість, яких ми самі й наші рідні зазнали з боку сталінського режиму.

Про детальні причини нашого неповернення на Батьківщину я пишу наприкінці цих спогадів.

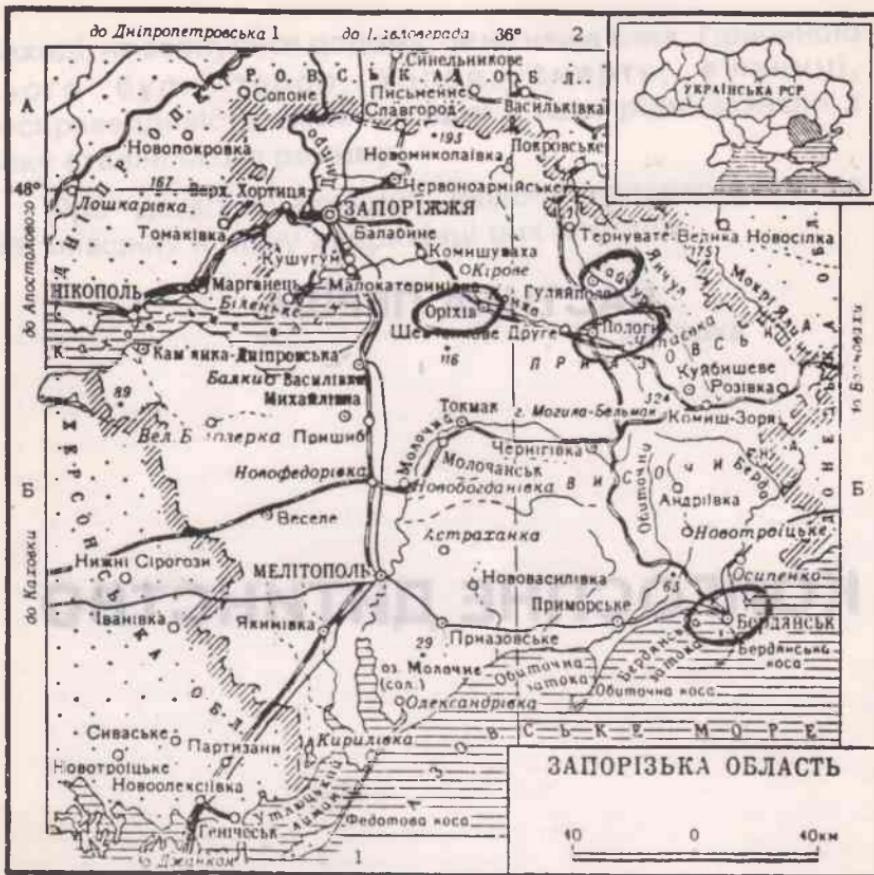
Авторка

ЧАСТИНА ПЕРША

КОЛГОСПНЕ ДИТИНСТВО

Людмила Іванівна Степанова, 1938 року народження, заслужена працівниця сільського господарства України, членкиня Національної спілки письменників України, авторка багатьох наукових та науково-популярних статей та публікацій, а також п'яти книг, які вийшли у видавництві «Українська книга». У 2011 році вийшла її книга «Дитинство в колгоспі», яка отримала державну премію України в галузі літератури та мистецтва.

Я відчайдушно хотіла писати про свій колгоспний дитинство, хоча ніколи не читала до сорока в тридцять на господарстві свого батька. Мати моїх братів була козачкою родом з Азовської області. Котофеївка була віддаленою тут же від міста і заселена землемісцями — «полка» (у фольклорі вживалися вирази, які відповідали відповідними відмінниками). Відомо, що відмінники вважалися землемісцями, а відмінні відмінниками — землемісцями. Моя мама вчора не пневмонією, діломучнішись у нічну відьмою, заснувала свого дівочого тімчасу. У ті часи було життя інше, отже мусіла теж заснувати свій дівочий тімчас. У дівочому житті. Моя мама теж народ тим була разом зі своїм чоловіком, але в перший життівій умір: дівчина розлучена, покиже не наступу пізнього. Відомо, що огне дочів

Тут показана карта Запорізької області, на якій зазначені: Гуляйполе — районний центр для села Копані, в якому я родилася, Пологи — найближча до нашого села залізнична станція, Оріхів і Бердянськ — міста, в яких я вчилася в медичних школах.

СИРІТСЬКЕ ДИТИНСТВО НАПЕРЕДОДНІ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Народилася я 24 квітня 1925 року в селі Копані-Лиман, Долинської сільради, Гуляйпільського району, Запорізької області. Про Гуляйполе пишеться, що це місто Запорізької області, УРСР, райцентр на р. Гайчурі (басейн Дніпра), за 8 км на північний схід від залізничної станції Гуляйполе. 17 тисяч жителів (1964). Заводи: сільськогосподарського устаткування, лакофарбових виробів, цегельно-черепичний, маслоробний; механічні майстерні, взуттєва фабрика, промислові і харчові комбінати, міжколгоспна будівельна організація, районне об'єднання „Сільгосптехніки”. Школи: 10 загальноосвітніх, робітникої молоді та музична. Місто виникло у 18-му столітті. Ну, а Запорізька область, це усім відомо — центр виникнення і розвитку українського січового козацтва. Звідси й назва міста Запоріжжя, і Запорізької області.

Назвали мене Антоніна, а по-батькові я була Петрівна Хелемендик. Батько, Петро, був родом з запорізьких козаків. Мати моя була з родини середняків, однак дід і баба по матері були досить заможні, хоч майже нікого не наймали до роботи, а трудилися на господарстві самі з родиною. Мати моя теж була козацького роду, з родини Андрушенко, а звати її було Менанія Петрівна. Походила мати з села Нижня Данилівка, Оріхівського району, Запорізької області. Село Нижня Данилівка майже зливалося з містом Оріхів.

З восьми місяців я стала сиротою. Моя мама вмерла на пневмонію, промучившись у недузі всього два тижні. У ті часи було мало лікарів, отож мусіла вона залишити це земське життя. Моя мама вже перед тим була раз замужем, але її перший чоловік умер двома роками раніше, також на недугу легенів. В них була одна дочка

Марійка, їй було чотири рочки, як умер її тато.

В той час мій батько працював у їхньому господарстві, ходив коло коней, коло худоби, а був він, мій батько, круглий сирота від чотирнадцяти років, то й мусів батракувати у першого подружжя моєї мами.

Батько мій, Петро, жив разом з родиною Зінченків, цебто з родиною першого чоловіка моєї мами. Він був працьовитий, чесний, і моя мама та її перший чоловік дуже його любили.

Після смерті маминого першого чоловіка, моя мама вийшла заміж саме за нього, за того сироту, роботящого і доброго хлопця. Він, як розповідали, дуже добре розумівся на господарстві, на всіх роботах в ньому.

Мамина перша дочка залишилася без рідного батька, тож мій тато почав її виховувати, а незабаром, через рік після маминого другого шлюбу, народилася я. Це, як я вже згадувала, було 24 квітня 1925 року.

Після моого народження мама прожила лише 8 місяців. Померла моя мама і ми, дві сестри, лишилися сиротами з моїм батьком. Моїй сестрі було тоді п'ять років. В неї були ще по мамі рідні тітки і бабуся. Саме вони намовили мою сестру, щоб вона йшла жити до бабусі, адже ж мій батько був для неї тільки вітчимом. От і смерть нашої мами розлучила мене з сестрою на довгі роки життя. Коли бабуня, проживши ще десять років, умерла, мою сестру взяла тітка до себе, щоб вона гляділа її дітей. Таким чином моя старша сестра опинилася в ролі наймички в рідної тітки. Незавидним було її життя. У школу вона майже не мала змоги ходити, всього закінчила два лише класи: треба було все коло дому робити.

Коли сестрі моїй було 17 років, вона вийшла заміж за старшого чоловіка, родом з Донецька, і він вивіз її у місто Артемівськ, тож вона залишила службу у своєї тітки в Оріхові. Від 1926 р. я її не бачила, а згодом і не знала чи живе десь моя сестра по моїй рідній мамі.

Моя мати Меланія П. Андрушенко-Зінченко.

Знімок зроблений 1920 р., а вмерла мати у жовтні 1925 року.
Спочиває мама вічним сном у селі Копані, Гуляйпільського району.
Ой, мамо, мамо! Що мені робить з собою?
Я все життя своє сирітське тужу за тобою!

Таке було наше життя, не веселе воно було, покривдане. Вона знала, що десь має рідну сестру, але в ті роки страшного сталінського режиму, в час ежовщини, потім берівщини, було не до того, щоб шукати своїх рідних, своїх близьких. Це був час жорстокості, голоду, депортаций, арештів, час, який охопив усю нашу Україну.

У той час люди на Україні бажали над усе добре заховатися від переслідувань. До революції панував на Україні царський режим, чужі люди держали в своїх руках владу. Незабаром після революції настав для України ще гірший час, спочатку дали селянам землю, але невдовзі, на наказ Сталіна, забрали її від селян. Не тільки забрали землю, але й почали жорстоко переслідувати тих, хто важкою працею, хто потом своїм і мозолями добився кращого життя. Представники влади нишпорили за тими, хто на їх думку був ворогом нової влади. Спершу говорилося про те, що нова влада прийшла визволяті бідних з-під царського ярма, зрівняти всіх у правах, проголошувалися гасла, за якими вся земля стане власністю селян, а фабрики робітників. Народ, переважно з тих, що були бідні, зразу повірив обіцянкам. Багато з-посеред бідних пішли на співпрацю з новою владою, вони стали на службу новій владі, деякі з них стали чиновниками. І прийшло незабаром до того, що саме вони, колишні бідні, почали відбирати від заможних селян запрацьоване ними добро. Забирали, незважаючи на те, що заможні часто саме на наділеній радянською владою землі, важко працюючи цілою сім'єю, трішки розбагатіли. Все, весь багаторічний доробок заможніших селян, відбиралося він них, руйнувалися добре поставлені сільські господарства. На хвилі побудови колгоспів спершу ніби позичали інвентар від заможних селян, потім ті селяни, щоб оминути запису в колгосп, добровільно давали для нього то живий інвентар — коняку, корову тощо, то мертвий інвентар — воза, плуга, сіялку тощо. Та цього будівничим нового ладу на селі

було замало, вони стали силою відбирати добро від селян. Спершу, розповідали, їхали вулицею підводи, а засновники колгоспу заходили до обійстъ, домагаючися „позичити” колгоспові то коня, то корову, то телятко, то воза, то борону. Щоб, мовляв, колгосп мав з чого почати, а тоді, колись, він, цебто колгосп, віддасть позичене. Та це було тільки так, всі ж бо знали, що ніякий колгосп ніколи позиченого не віддасть. Однак селяни „позичали”, щоб відпекатися від настирливих нових господарів села.

Моєму батькові було тоді не до колгоспу, бо ж він залишився без жінки — поховав її, а сам залишився з немовлям на руках. Батько не міг сам упоратися зі мною, з господаркою. А я ж плакала, бо хотіла їсти, а няньки не було, а надворі доглянути треба. Отож батько мій дав колгоспові дещо зі свого інвентаря, за умовою, що коли йому буде потрібне якесь знаряддя, чи кінь, то матиме право взяти його з колгоспу для виконання якоїсь роботи. Умова умовою, однак батько вже ніколи нескористався тим, що дав до колгоспу. Не тому, що не хотів, а тому що не міг — не давали. Батько був вимушений спрягатися з сусідами, і то не кіньми, яких вже не було в них, а коровами.

Вийшло, що за нового, колгоспного ладу, навіть коровам прийшлося туго. Замість того, щоб пастися, пережовувати й давати молоко, їх прийшлося вчити ходити у ярмі, що займало часу від двох до 9 тижнів. Та й молока не могли корови не давати, бо ж нова влада накладала на кожний двір податок у натурі: треба було здавати державі молоко, і то щораз збільшували норму здачі молока. Та й не тільки молока. Ті, що в першу чергу шукали у колгоспі легкого хліба, ледарі всякі, пияки, нишпорили по дворах, заглядали у кожний закуточок.

Батько, після маминої смерті, спочатку таки добре набідувався, виснажився. І не міг він так далі тягти свою лямку: роботи багато, в чоловіка немає жінки, дитина немає матері. В полі не зроблено, коло худоби не

попорано, дитина плаче. А тут пекельний час, всі оті колгоспні виконавці, що хотіли, те й робили з селянами. Володимира Ільїча Леніна не стало, його прибрали, настав Йосип Віссаріонович Сталін, котрий дав наказ, щоб все відібрati від заможних, щоб зробити колгоспи і радгоспи, щоб люди йшли у колгосп робити гуртом, а хто не захоче, того карати — висилати насильно у Сибір, в Казахстан, в холодні степи, або в далеку тайгу, карати навіть смертю.

Селяни страйкожились, занепокоїлися, не знали що робити. Ніхто не хотів покидати свого рідного гнізда, доробку своїх батьків, дідів, цілих поколінь. Спочатку, переполохані, господарі віддавали на податок навіть курей, поросята, телят. Нова влада наказувала господарям — скільки і чого мають годувати і здавати державі. Вимоги дедалі збільшувалися. Сталін увів п'ятирічку, яка принесла обмеження селян і дальші від них вимоги. Батьки, діди й бабусі почали плакати, бідкуватися, голосячи, почали проклинати нову владу, проклинати свою незавидну долю.

Моєму батькові в той час було двадцять два роки, тобто тоді, коли вмерла моя мама. Носив мене батько на руках, жував для мене хліб, заспокоював мене, щоб я не плакала. І тоді якось на наше подвір'я зайшла молода жінка й застала моого батька у великій розпуці. Вона чула від інших, що батько, овдовівши, залишився з малою дитиною. Та жінка також була вдовою і мала двійко дівчаток. Вона почала з батьком розмову, запропонувавши, що може йому допомогти при дитині. Це було три місяці після смерті моєї мами, мені вже незабаром мало бути один рік. Батько, довідавшися, що та жінка вдова, запропонував їй, щоб вона йшла за нього заміж, щоб з'єднати свою і її вдовині долі, щоб разом виховувати малих дітей, разом працювати на своїй господарці. Та вдова погодилася на батькову пропозицію і він оженився з тієї жінкою.

Наше подвір'я трохи повеселішало, але ненадовго. Нові порядки давали про себе знати. Представники сільради й колгоспу все ходять по дворах, списують, домагаються то ім позичити, то дати, бо, мовляв, у господарів і того і сього забагато. Просили нібито добровільно, але що то була за добровільність. На той час в нас були дві корови, але батько мусів поділитися з моєю сестрою, тож дав одну корову для бабусі, щоб вона мала чим кормити свою внучку. І так з іншими речами зробив батько, з усього половину віддав бабусі з метою, що то для Марійки, моєї сестрички. Це ж, казав батько, все було материне, вся її господарка.

Батько оженився вдруге, його друга дружина теж була з багатої родини, бо всі вони в тій родині спільно працювали, не покладавши рук, все складали докупи, то ж і розбагатіли з роками. В них було багато поля, великий сад, у якому багато горіхових дерев, була в них пасіка велика. Оце ж вони і жили заможними господарями, ніхто не лінкувався, все було зроблено своєчасно — і оранка, і посів, і косовиця, і жнива та інше. В них було багато коней, був весь, потрібний на господарстві, інвентар, як ото плуги, борони тощо. Було в них чимало корів, свиней, не говорячи вже про курей, гусей, качок. Була теж велика отара овець. Все було своє.

Ото ж нова влада вирішила покористуватися надбанням трудолюбної сім'ї. Все в них списали, а його самого також занесли у список. І ось дідусь скликав сімейну нараду і, знаючи вже практику нової влади, вирішили дати колгоспові те, чого він сам домагатиметься. Тоді дідусь покликав представників колгоспу й сказав ім, що, мовляв, беріть те, що вам потрібне. Зразу ж приїхали з колгоспу підводи, виконавці навантажили на них 12 овець, кури, гуси, качки. І на цьому, неначе, все скінчилося.

Та не так сталося, як думалося. Принаймні не так думали в сільраді й в правлінні колгоспу. Дідуся записали у список куркулів, про що дідусь деякий час і не

знав. Коли татова нова дружина прийшла до нас, то й привезла з собою чимало всякого добра, чим наділив її ж батько. Отож вона привезла з собою також ткацький верстат, на якому можна було ткати полотно на всяку матерію, на все, що потрібно в домашньому господарстві. У той час ще по селах ткали різного роду покривала на ліжка, рядна, тонке полотно на штани, ще тонше на сорочки, на спідниці. Все те було ще домашнього виробництва.

І ось так наша хата розбагатілася на другу мою маму. Вона була дуже роботяща. Коли я була вже старшою, то почала розуміти, що мачуха була майстер на всі руки, все вміла зробити, що попало під руки — вона була неначе професійна кравчиня, до неї з села приносили матерію, щоб пошити з неї всякую всячину — від теплого пальта, до валянків з овечої збитої повсті, які носили взимку. Батько все це дуже любив, гордився такою господиною вдома.

Та це ще не все. Побіч золотих рук, у мачухи виявився брак щирого, широкого серця, брак звичайного хисту, щоб виховувати чужу дитину. Тому й я росла, як билина при дорозі. Пройшло декілька років, поки я зрозуміла, що це не моя рідна мати. З цією свідомістю було мені дуже тяжко жити. Та й, зрештою, коли мені було чотири роки, мачуха сама наважилася і сказала мені таке: якщо хтонебудь питатиме чия я, то щоб я сказала, що я дочка чужої мами. Початково я цього не дуже розуміла і, коли мене хто питав, то я й так відповідала. Сусіди мені пояснили всю правду, розповіли й про те, що моя мама спить у могилі, показали мені її гріб. Я тоді, неначе, почувалася до якоїсь незбагненної вини перед мачухою, за те, що я їй нерідна. Вона у відношенні до мене була дуже холодна, але ж, як я зрозуміла, вона мала свої дві дочки, вона їх пестила, доглядала. А я все була збоку, все сиділа десь у куточку, щоб мене ніхто не сварив за якісь збитки. Я ж розуміла, що дітям притаманне щось не так, як слід, зробити.

Я все частіше плакала. Ніхто мене не приголубив, ніхто не погладив по голівці. Не було ж в мене рідної неньки, не було кому притулити мене до свого серденька. Я все це у собі переживала, відчувала. І тому все частіше почала я бігати на мамину могилу, там, поклавшися на траву, плакала, просила, щоб вона встала з гробу, бо мені тяжко жити коло чужої мами. Я так пролежувала, плачуши на маминій могилі, до пізньої пори. Мене шукали, гукали за мною, не знаючи де я подіваюся. Аж сусідка сказала, що я на цвінтари коло могили моєї мами. Тоді прийшли за мною, забрали і почали лякати мене тим, що з гробу вийде мрець і забере мене з собою. Я тоді зрозуміла, що мама вже ніколи не встане з гробу, і я перестала ходити на цвінтар.

Від того часу я стала боятися, особливо коли наблизялися сутінки, і зовсім боялася поночі. Я, як тільки наставав вечір, тікала в хату.

Коли мені було чотири роки, мною почали розпоряджатися — то привчися до того, то до сього, то свиням трави нарви, то худобі дай їсти. І все це я мусіла робити, не скаржачись, щоб мене, бува, не набили.

Я завжди любила йти з батьком у поле, любила їхати верхи на коневі, любила водити його під час прополки, коли обгортали картоплю чи кукурудзу, чи соняшники. Я, як мені пригадується, завжди провадила коня. Це був мій улюблений кінь, якому дали ім'я Арсентій. Пізніше цього коня забрали у колгосп і він там пропав. Насправді це було так, що в той час у колгоспі було багато коней, і хтось, кому не до вподоби були колгоспи, потруїв коней. Про це я чула від моого рідного батька, як він приходив з колгоспного двору й оповідав моїй мачусі, а своїй жінці. Підозріння щодо отруєння коней впало на багатьох, з часом забрали, арештували багато людей, між ними й невинних, і розстріляли.

У мачухи була старша її дочка Анна, їй було сім років, і це вона мене доглядала, щоб я, бува, не впала, як була ще немовлям. Я згодом була їй дуже вдячна за ту опіку, бо ж

я росла, як та трава при дорозі, що її міг топтати хто-небудь. Були в нас добрі сусіди, а в них дві дочки і два сини. Старша дочка вмерла від недуги легенів і була похована біля могили моєї мами. Через це тітка Паліїва завжди приводила до порядку і могилу своєї дочки, і мамину могилу. Я раділа, маючи таких добрих сусідів, вони багато разів помагали мені завершити будь-яку роботу, загадану мені на нашому подвір'ї. Більшість робіт на подвір'ї лягало на мої немічні плечі, бо батько вже почав ходити на роботу до колгоспного двору, хоч ще не вписався у члени колгоспу, а мачуху заставили ткати полотно на лантухи для колгоспу. Тоді я і мої нерідні сестри залишалися дома глядіти свій город влітку, доглядати свині, кролики, бо все це хотіло йсти. Я часто виганяла гуси на пашу, треба було глядіти, щоб не пішли у шкоду, а гуси любили робити мені збитки, як той колгоспний сталінський лад всім людям. Так мені чомусь думалося тоді.

Та й справді, як я згодом дійшла висновку, новий лад робив багато шкоди народові, а найбільше, як мені здається, саме українському народові. Бо на Україні селяни не хотіли вступати до колгоспів, вони не хотіли робити того, що їм наказували робити прислані з Москви дводцятип'ятитисячники. Але, за неспухняність, наших же людей ставили „под стенку“ — на розстріл, бо такі вважалися ворогами народу, ворогами партії, ворогами „вождя всіх народів“, „батька всіх гноблених“ — Сталіна. Люди ходили сумні, розбиті. З дня на день чекали чогось, чого не могли точно передбачити. Всі жили в непевності, ніхто не здав що буде далі.

Я, хоч була ще мала, все слухала людські бесіди, і хоч далеко мені було до доросlostі, я починала розуміти. Інколи, сидячи у куточку й слухаючи розмов старших, я задумувалася над долею людей. Батько й мачуха все про щось тихенько гомоніли, що, мовляв, всіх будуть примушувати до колгоспу, а хто не піде добровільно, того будуть карати, будуть відбирати придбане майно.

Мати з батьком про все це розмовляли нишком, шепталися.

На той час у нас вже був мій братчик, Іван. Йому вже було три рочки, мені незабаром мало бути вже п'ять років. Мій маленький брат був дуже розумний хлопчина, ми всі його любили, бо ж він був наймолодший. Мій батько виписав газету, яка називалася „Комуніст”. Приносив він її завжди ввечері і читав мачусі, бо мачуха всі вечори пряла і ткала для себе, а вдень — для колгоспу. Батько мій був дуже послужливий, якщо хто його про щось попросив, про щось звернувся до нього, щоб те чи інше зробити, він ніколи не відмовив. Тоді ще батько не вступив до колгоспу, що стало для нас деякою проблемою. Батько послав мене до школи, однак у школі вчитель заявив, що якщо батько не вступить до колгоспу, то дитина такого батька не має права вчащати у школу. Потрібна, сказав, посвідка, засвідчення з правління колгоспу. Я прийшла додому й сказала про це батькові. В нас вийшло так, що дві мої нерідні сестри ходять у школу, а мені не можна, вони бо стали вчащати в школу тоді ще, як не було заборони вчитися дітям батьків, які не вступили до колгоспу.

В батька не було іншого виходу, як записатися у члени колгоспу. Ото ж він формально вступив до колгоспу, взяв в правлінні посвідку, щоб мене прийняли до школи, і дав мені її. Я взяла засвідчення, прийшла в школу й дала вчителеві. Він записав мене до першого класу. Батько мій трохи помилився, бо ж мені ще не було семи років, мені тоді було лише п'ять і шість місяців, однак я дуже рвалася в школу, хотіла навчитися читати. Я дуже швидко вивчила абетку й почала складати літери. Брала я оту велику газету „Комуніст” і переглядала разом з братиком і своїми сестрами.

Я вже тоді зуміла вичитати, що сталінський лад намагається скрізь увести нові порядки, зробити порядок з тими, хто противиться вступати до колгоспу. Це вже насуvalася на людей смертельна небезпека. По селі

почали говорити, що ото того, або іншого „забрали”, когось вбили, а хтось умер від серцевого припадку. По цілому селі шум, плач, непевність завтрашнього дня. Ходять щораз неймовірніші чутки. Люди збираються гуртками, розмовляють, намагаються передбачати як це все закінчиться у нашому селі. В селі всі один одного знали, бо ж всі росли на очах усіх, багато було таких, що породичалися, багато було кумів, в селі знали й тих, хто походив з недалеких сіл.

Наш батько щовечора виходив з хати й ішов до колгоспного будинку, до, неначе, світлиці, де сходилося багато чоловіків. Одні грали в карти, дехто дивився на граючих. А при цьому починалися балачки то про те, то про се, а все оберталося довкола справ, що боліли всіх найбільше — що ще нова влада, що ще придумають у Москві, що ще придумає Сталін і його соратники. Батько завжди повертається з якоюсь новиною. Ми, діти, помогали намотувати на цівки прядені нитки, які мати щораз закладала до верстата, за яким вона сиділа переважно до пізньої ночі. Батько теж помогав при тому верстаті, прив'язував нитки і ще щось там робив. І при цій нагоді вони розмовляли про різні справи, про майбутнє людства. І, як я про це переконалася, все воно, що вони передбачали у своїх розмовах, прийшло за декілька років.

Люди почали думати — як приховати майно, щоб усього не забрали. Батько почав копати в садку, в гущавині, яму, в такому місці, щоб не було примітно. Так і інші робили, бо так вимагали обставини. Люди закопували кукурудзу, картоплю, пшеницю, буряки. Бо пішли чутки, що нова влада підготовляє закон, за яким можна буде все відібрati від людей. І тоді вони підуть до колгоспу. Розмови йдуть без кінця, що, мовляв, товариш Сталін підписав новий наказ, згідно якого всіх куркулів розкуркулити, відібрati від них майно а самих їх вислати у Сибір, в холодні степи чи в тайгу.

Батько знову одного разу прийшов додому й говорить до мачухи, що бачив список селян, які мають бути розкуркулені і що на тому спискові є теж наш дід з бабусею і вся їхня сім'я. Ті, що мають розкуркулювати, ще мають ходити по хатах і списувати скільки точно в кого осіб в родині. Мати, як тільки почула це, зразу заплакала, її руки самі відсахнулися від верстата. Трішки оговтавшись, мати сказала батькові, щоб він зараз же йшов до діда й забрав ту велику скриню, в якій було її приддане. Вони таки обое пішли за тією скринею, розповіли дідові що й як, що, мовляв, справи дуже погані, над родиною нависла велика небезпека.

Ми, цебто діти, також перейнялися цим горем, неначе співчували старшим з приводу небезпеки, яка має їх настигнути. Чули ми і розуміли з розмов старших, що несправедливі настали часи, недобрі порядки в країні. Батько домовився з дідом, що забере до себе його, дідового, наймолодшого сина, щоб мачуха його виховувала, неначе свого, бо він був ще малий. Дід, зрозуміла річ, був радий тому, що син матиме змогу спастися.

Батько з мачухою забрали скриню, яка була на колесах, а в ній повно всякого добра, прикотили ту скриню на наше подвір'я і заодно привели з собою дідового наймолодшого сина.

Десь за тиждень з сільради проголосили, що будуть переписувати скільки в кого в родині осіб. У нас був гарний собачка, Вовчик, він гарненько нас пильнував, гавкав, як тільки хто чужий підходив до обійстя, іноді, як, мабуть, відчув, що йде недобра людина, то аж заходився, аж задихався гавканням. В ті часи сталінського режиму навіть собаки відчували на собі неспокій, непевність, якусь загрозу, ото ж коли повз хату проходила чужа людина, то собаки ставали, немов скажені.

Одного дня, під кінець листопада 1929 року, отже пізньої осени, з самого ранку на наше подвір'я в'їхали два чоловіки кіньми. Це було коло дев'ятої години ранку,

мати вже порозкладала коло верстату все потрібне до ткання. Скриня була накрита обруском, щоб не дуже кидалася у вічі. В хаті було прибрано, ми щось помагали матері, а вже було нас усіх, дітей, четверо. Ось мати з батьком почули гавкіт, що хтось на подвір'ї гомонить. Мати взяла якусь стару ряднину й накинула її на верстата, щоб виглядало так, неначе він пошкоджений, неначе немає всіх частин в ньому. Прибулими на наше подвір'я був, виявилося, голова сільради, на прізвище Іван Приходько, це він приїхав із сусіднього села, де жили його батьки. Він був ще молодий, було йому не більше двадцяти п'яти років. А другим був його ж приятель, з нашого таки села, що ото багато дечого знат про людей. Він трохи старший за голову сільради, було йому якихось тридцять п'ять років. Він, звичайно, знат усіх людей на селі, йому навіть не треба було заглядати у списки, щоб знати хто де живе і з ким. Голова сільради відрекомендувався, сказав, що він походить з Бобашів, цебто з сусіднього села. Це село було всім добре знане, і старим і малим, в ньому жив великий багач, поміщик Бобаш, ото ж саме він те село й оснував, люди в ньому поселилися й працювали, хто в полі на господарці, а хто у власній кузні, хто у млині власному. Це був потрібний для навколошніх сіл осередок.

Ото ті два чоловіки зайшли в хату, привіталися до батька й матері, а ми, діти, поховалися по кутках. Це вже нам батько наперед наказав, що коли хто чужий прийде в хату, то щоб ми були тихенько, щоб забиралися на піч чи в другу хату (кімнату). Ото ж ми й сиділи нишком, ми були цікаві про що говоритимуть старші, бо ж ми були вже свідомі непевного часу. І почули ми, що ті два чоловіки прийшли до нас, щоб позичити сепаратор, щоб переганяти в ньому молоко, відбирати щоб сметану. В селі знали, що в нас є сепаратор, бо ж у нас була не одна корова. Та й сусіди, в яких були корови, теж приходили до нас і переганяли на тому сепараторові своє молоко, щоб була і сметана, і щоб масло можна було з неї вибити,

та й маслянкою можна було посмакувати. Батько сказав, що сепаратор розібраний, сушиться, що, коли збере його у цілість, то принесе їм. Ті два чоловіки знову почали запевняти, що вони хочуть лише позичити сепаратора, що, коли колгосп доробиться, то купить собі сепаратора, і то великого, бо худоби у колгоспі чимало, то на такому малому сепараторі не перегнати всього молока.

Що ж було батькові робити? Противитися не було сенсу. То ж сказав прибулим, що позичити сепаратора, а навіть покажуть точно як з ним обходиться, як на ньому працювати, щоб не поламати, як його розбирати після роботи та як складати. На тому й стало. Ото виходять вони з хати та й починають розмову про те, що колгоспові ще потрібні мішки, то щоб батько їм позичив.

Взяли вони наш сепаратор, а також мішки, та ще й звернулися до матері, щоб вона приходила до колгоспного двору з ткацьким верстатом, щоб там таки ткати, бо жодна з жінок, що у колгоспі, не вміє ткати. І що ж було матері робити? Не могла ж вона відмовити представникам влади, бо всі знали, що за нових порядків нічого відмовляти не можна, бо інакше можуть зробити з того, що відмовляється, ворога партії, отже й ворога народу, а таких треба нищити, щоб і сліду по них не було.

І так батько з матір'ю „ділилися” з колгоспом, щоб і вовк був ситий, і кози цілі. Ділилися, але ж і переживали втрату, бо ніхто їм даром не давав нічого, всього мусіли своїми руками дороблятися. Але що вдієш?

Між людьми пішли чутки, що так довго годі витримати, що треба все лишати й тікати на край світу. Люди бо не привикли до спільногого господарювання, а колгосп чи радгосп, це ж в них все усуспільнене, а про це ходили різні чутки, про спільні ліжка, спільні ковдри тощо.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СЕЛА

Ото й дочекалося село, що проголосили: всі до спільногоДвору, цебто всі до колгоспу! Люди ще більше почали ойкати, але бачать, що виходу нема. Дехто з села вже залишив свою господарку, подався у Донеччину, в сам Донецьк, який тоді ще називався Юзівкою. Там були велики шахти вугілля. Де шахти, там і робітники-вуглекопи, там і харчі мусять бути, отже й млини, пекарні тощо. Приїхав якось звідти і наш сусіда, наш дядько Іван Зінченко, це брат першого чоловіка моєї мами. В них, тобто у бабуні й дідуня Зінченків, була велика хата, велике подвір'я, вони були багаті. І коні в них були, і корови. Але недовго це тривало — вмерла бабуся, а незабаром і дідусь помер. Все залишилося на дядька Івана Зінченка, який, після смерті батьків, жив з родиною у землянці, у тому ж таки дворі, а гарний дім, конюшню й інше, все віддав зразу до колгоспу, щоб відпекатися від клопоту. Він думав, що коли віддасть своє багатство колгоспові, то його не рухатимуть. Та так не сталося. Дядько Іван дізнався, що він на списку до розкуркулення, то й швиденько взяв, що під рукою, у торбу, та й поїхав у ту Юзівку. Так зробили й інші, багато так зробило, подавши у Донеччину на шахти. Люди бо знали, що розкуркулення, це рівнозначне з викиненням з хати, хай навіть і під тин, а то й вивезення у далекий Сибір, у тайгу чи в холодний степ, у Казахстан.

На шахтах Юзівки добре платили. треба, отже, сказати, що дядько Іван знову звяг усе необхідне для нього, а жінці наказав, щоб усе попакувала й була готова до виїзду. І справді, за деякий час він приїхав з Донецька, тобто тоді ще з Юзівки, під водою. Його жінка й діти забралися на неї і поїхали. Вранці, коли ми повставали, вже нікого в землянці не було.

Це такий був час, що один одного боявся, один одного остерігався, щоб хтось, бува, навіть ненавмисне не проговорився про такі або інші заміри. Бо ті, що на наказ Сталіна будували новий колгоспний лад, всілякими способами намагалися посіяти ворожнечу між людьми, з цією метою й почали ділити селян то на куркулів, то на середняків, то на бідняків, врешті ж і на так званих підкуркульників, цетбо таких, які, хоч не були багаті, але з моральних міркувань співчували, а іноді й помагали куркулям у їхній біді.

За декілька тижнів після виїзду з села родини дядька Івана Зінченка, ми одержали листа від його жінки. Вона писала як вони влаштувалися на шахті, як жили тощо. Так і їм не прийшлося довго радіти, бо прийшла до нас звістка, що дядько Іван вмер, в нього Була недуга легенів. У шахті вугілля, виявилося, не так просто працювати, там багато вугільного пилу, ніякої вентиляції, а легені селянина привиклі за все життя до свіжого повітря, до простору. А там — темінь, задуха, пил. Оті виходило, що нема селянинові виходу, нема порятунку перед колгоспом, куди б не пішов селянин, то за ним йшло його нещастя, яке прийшло разом зі сталінським планом усуспільнення села, побудови колгоспів, отже й знищення куркулів, як класу. А це, фактично, означало фізичне знищення всіх селян, які власним тяжким трудом доробилися, доробилися, зрештою, не тільки до революції, але й після неї, доробилися на тій землі, яку їм дала рядянська влада.

У землянку по дядькові Іванові колгосп поселив інших людей, в нас, отже, з'явилися нові, чужі сусіди. Життям людей почав розпоряджатися колгосп. Наблизалося Різдво. Колись різдв'яні свята приносили в село багато радощів, люди веселилися, підготовлялися до свят, святою вечерею обмінювалися, голодну кутю носили від хати до хати, бажаючи господарям і всім членам родин усього найкращого в новому році. А ото прийшов час, що було бажати людям братів, бо ж

усі знали, що прийде гірше, ніж було досі, що ніякого добра від будівничих сталінської програми колективізації села не можна ждати. І таке діялося по всій нашій Україні, бо скрізь була одна, чужа нам влада, яка не тільки не дбала про збереження наших традицій, але навпаки — всілякими способами поборювала їх, знищувала. Ніхто не був господарем свого майна, навіть не був господарем свого життя, все було в руках нової влади. Люди, втративши надію на краще життя, все більше бідкалися, ойкали, нарікали.

Нова влада зруйнувала не тільки маєтки людей, але й почала руйнувати душі народу, вона, ця влада, сприяла донощицтву, підбурювала людей один проти одного. Та й того ще було мало, у перебудову людей на новий лад влада впрягла теж і вчителів, щоб з дітей поробити донощиків, навіть на своїх батьків. Так ото руйнувалися вікові традиції українського села, українського народу. У школі наказали дітям слідкувати за батьками, спостерігати що вони роблять, з ким і про що розмовляють, як живуть, що печуть, що варять.

Ми, діти, добре вже знали що і до чого, знали, куди гнуть учителі. Ми приходили додому й розповідали батькам про те, чого від нас домагаються вчителі. Наш батько, який був дуже строгий, суворо нам наказав, що коли будь-хто з нас, дітей, десь комусь щось скаже про те, що робиться чи говориться у хаті, то він відріже тому язика. І ми боялися цього, бо як же жити без язика? Хоч ми добре знали, що батько тільки погрожує нам, що він насправді нікому язика не відріже, але нам його погроза була доброю наукою. Зрештою, те, що батьки приховували від людського ока і вуха, від представників сталінського режиму, то й для нас, дітей, теж була наука, ми стали розуміти до чого веде цей режим.

У школі ми вчилися читати й писати, часто нам приходилося читати про сталінські гасла, як ото: „Хай живе Комуністична партія більшовиків”, „Хай живе товариш Сталін!”, „Всі на боротьбу за суцільну

колективізацію села!" І ми розуміли, що це останнє гасло було страшне не тільки для нашого села, але й для всієї України, яка вся жила у розпуці від того, що приніс їй сталінський режим, сталінські п'ятирічки, сталінське усуспільнення села, суцільна колективізація, розкуркулювання, знищення куркулів як класу. Ми, діти, все це бачили, щораз більше розуміли те, що діється довкола нас.

Нас, дітей, почали в школі приманювати, почали обіцяти нам полегшення. І справді, почали варити в школі якийсь суп, почали, згодом, записувати дітей до організації жовтенят. Нам пояснювали, що ніяка наука дітям не шкодить, що все треба знати, чим, мовляв, більше науки, тим мудрішими стають діти. Ці всі новини ми приносили додому, до батьків, в яких і питали радипоради — вписуватися до жовтенят, чи ні? Ми теж воліли розпитати батьків що це воно таке, ота організація жовтенят. Батько сказав, що це не аж таке страшне, що, раз до неї вже записалося багато дітей, то й нам треба записатися, тим більше, що там і якісь спортивні вправи будуть, що, все-таки, чогось там, гляди, і навчимося.

Батько дав нам дозвіл записатися в організацію жовтенят. Ми, всі жовтенята, дістали зразу жовті краватки, повісили їх нам на шию, як корові хомут. Це вже, про той хомут, ми самі, діти, придумали, але воно пізніше таки виявилося правдивим, бо від нас від того часу школа вимагала багато відповідальності, наказували нам підслуховувати батьків, взагалі старших, про що вони говорять, як батьки висловлюються в хаті про нову владу, чи, може бýt, хтось на вулиці про таке щось говорить, чи десь, може, сходяться старші селяни? Тоді таки справді був напруженій час, багато дечого коїлося довкола недоброго. З метою спротиву новій владі хтось труїв коней, а коні тоді для нової влади були головною опорою колективізації села. Тракторів у той час ще не було, все обробляли кіньми.

Як коні починали здихати, влада почала підозрювати у шкідництві тих, хто ухильяється від приступлення до колгоспу. Приходили вночі, забирали господаря, і вже його ніколи не побачили ні рідні, ні знайомі. Таке діялося тоді в нашему селі.

Після свят, які пройшли без радощів, знову об'явили, що у всіх, зарахованих до куркулів, будуть ще раз переписувати їхнє майно, що те майно продаватиметься бідним селянам, а виручені з продажу гроші будуть призначені на потреби колгоспу, на купівлю тракторів і сіялок. На сільських сходках пояснювали, що, мовляв, коні нам потруїли, землю обробляти нічим, вона не може ждати, не оброблена, а вигодувати коня — на це потрібний довгий час. Отож колгоспові потрібні гроші на купівлю тракторів, які вже тоді почав випускати Харківський тракторний завод, він випускав трактори так звані ХТЗ. Раз за те, що коні поздихали, винні куркулі, то й буде продано їхнє майно, і будуть куплені трактори.

Об'яву про описані тут заходи проти куркулів повісили на видному місці, все наше село знало що у найближчому часі чекає заможних селян. Батько з матір'ю і цього разу встигли вночі взяти від діда курей у мішки й на плечах принести їх додому. Ми, діти, полягали спати, але ж батькам ніяк не спалося, вони все думали, як би то порятувати дідуся з бабусею. Мати, принісши мішок курей, втомилася, не мала вже більше сили, а батько, випорожнивши свій мішок, знову таки пішов до діда, як ото лисиця поночі, щоб взяти ще курей. Приніс у друге, приліг трішки, щоб хоч хвилин декілька здрімнутися, бо ж вранці треба бути о восьмій годині на колгоспному подвір'ї, вислухати виконавця яку на сьогоднішній день загадає роботу. Та ще й свої худобі перед тим треба дати.

Отак проходили дні чоловіків. Крім праці у колгоспі, все ще треба було вдома зробити. Доїти корову, це материн обов'язок, а ось вже молоко процідити, попорати коло корів, цебто гній викинути, соломи

настелити, їсти дати — це була робота батькова. Жінки ж, крім доїння корів, доглядали курей, збирали яйця, відкладали їх у комору, бо ж треба було здавати у кооператив, або продати в місті. Всі мали вдосталь роботи, бо взимку не працювали в полі.

Так трудилися ті, котрі, хоч і вступили, присилувані, у колгосп, але ж хотіли жити по-людськи, не бідувати. Все, що людина придбає, мусить придбати своїм важким трудом. Чесна людина не може розраховувати на чиюсь працю, на кимось зроблене. Так було в нас упродовж цілих поколінь, придбане батьками переходило на синів, на дочок. А ось тепер влада, сталінський колгоспний лад, сталінський режим, все нищив, ламав усі дотеперішні традиції і спосіб життя.

Не було радощів у селі, ніхто не веселився, нікому не хочеться віддавати до колгоспу останню живину, останню зернину. А оце знову проголосили, що треба здавати збіжжя колгоспові на засів, також кроплю, горох — все, що хто має.

Селяни сподівалися такого, вони вже заздалегідь почали робити сховища по незамітних куточках своїх подвір'їв, щоб хоч дещо собі приховати на весну, щоб у своєму городі щось посадити, посіяти, щоб було своє коло хати. Мій батько теж не спав, він викопав досить велику яму і ще встиг прикрити її зверху хмизом, а потім випав сніг. Яму батько викопав в садку, в гущавині, де росли кущі, які мали довге коріння. Кущі ягід росли між деревами, в них можна було заховатися. Я ще й досі пам'ятаю те місце і ту яму, яку викопав батько. Там, на тому місці, колись була криниця, вона, з плином часу, засипалась землею, води не було вже видно. Батько зізнав, де вибрati місце на яму, він там зробив добре сховище, в яке поклав картоплю, моркву, буряки, брукву тощо. Навіть там капуста лежала й не змерзла аж до пізньої весни.

Настав січень 1930 року. Прийшли й до нас посівальники з другого села. Прийшли й заспівали: „Сію,

сію посіваю, з Новим Роком поздоровляю..." Ми посхвачувалися, коли почули попід нашим вікном голос посівальників. Це були відважні хлопці, вони йшли селом та й співали новорічної. Вже ніхто не спав, мати теж встала, пора бо корову доїти. Батько також встав. Ну, і ми всі, діти, були вже в той новорічний день на ногах.

Під час сніданку батько звернувся до всіх нас, дітей, що, мовляв, ви вчіться як спасати себе, якщо настане якась несподівана біда, якої можна чекати від нової влади, від нового сталінського режиму. Все бойде, казав батько, до загибелі людства. Він ще сказав, що завтра вранці він повезе Ігоря до Донецька, цебто у Юзівку, як вона тоді називалася, бо він там ходитиме до школи. Ігор, це не був наш брат, як я собі про нього думала, бо він був малий. Однак потім я довідалася, що це мій дядько, якого батьки взяли від діда й баби, коли їм загрожувало розкуркулення.

Батько підготував все для Ігоря, встали вони рано-вранці і поїхали на станцію. Ми, решта дітей, теж повставали і помогали матері поратися коло худоби і курей, яких за останню ніч прибуло таки чималенько. Мати нам почала пояснювати, що, мовляв, ходила з батьком уночі до дідуся й бабусі, бо бабуся вже старенька й не може дати собі раду з тими курми. Однак ми, діти, вже не були зовсім дурненькі, та й ми підслухували про що вони між собою говорять. Та ми думали, що це так треба, щоб старші напучували нас, що їм треба до нас говорити то те, то се, щоб, часом, дитина, яка ще не розуміє всього, що довкола неї діється, бува не проговорилася перед кимось. Час був справді нелегкий, стари в той страшний час починали думати, неначе діти, розгублювалися, не знали що з собою робити. Натомість діти дуже швидко дорослішли, їм переважно не було до забави, вони ж чули, відчували ту тривогу, яка панувала довкола них. Тому й починали вони думати, неначе долрослі, почали спекулювати у своїх думках, придумувати, знали коли можна сказати правду, а коли ні.

Знаю це все по собі. І скажу просто — не було в нас дитинства в ті неспокійні, в ті навіть страшні роки. Все село жило тривогою, то й дітям вона передавалася, то й вони тривожилися разом зі старшими, зі своїми батьками, дідусями і бабусями.

Час від часу у наше село заходили якісь чужі люди, дуже бідно зодягнені. Вони приходили під самі двері й просили пустити їх переночувати, просили шматок хліба. Вони все говорили про якусь біду. Батько, який не звик відмовляти потребуючому, вносив у таких випадках жмут соломи в хату, розкладав її на підлозі, мати накривала простирадлом. Після вечері батьки й прибулі ще довго між собою розмовляли, гості розповідали звідки вони прибули. З розмов виходило, що нещастя наближається і до нашого села. Ті люди, як розповідали, були вигнані з власних домів, вони були позбавлені права працювати, а все тому, що вони впродовж дового часу не хотіли вступати у колгосп. От вигнали їх, і роби що хочеш. І такі заходили не тільки в нашу хату, їх було багато, все село знало вже про практику, яку застосовують до тих, які чинять опір колективізації.

Наслухавшись від розкуркулених, які заходили в наше село, й наші селяни почали ворушитися, почали вирішувати, що треба втікати з села, поки не пізно. Дехто, довго не чекаючи, брав на санчата те, що міг на них навантажити, втікав з села бодай за п'ять кілометрів віднього, аби тільки не бути на очах тих, хто чужим трудом намагався будувати колгоспний лад. Ніхто бо не хотів, щоб на них показували пальцем, мовляв, ось вони, куркулі. А так насправді то які з них були куркулі, оті в нашему селі? Те, що в них було по двоє коней, по декілька корів? То це вже й куркулі? І треба від них все забрати? Адже ж вони це все власним трудом, власним потом, власними мозолями придбали. Часто це були колишні бідняки, колишні батраки, які, одержавши від радянської влади наділ землі, на ній же доробилися і коней пару, і корів декілька.

Так селяни були вимушенні покидати свій доробок, іти в чужі села, в незнані їм міста. Таким чином села самоочищалися від куркулів, від підкуркульників. Так бо хотів Сталін, він хотів, щоб багатші селяни не тільки залишили свої села, але й щоб їх взагалі вислати поза межі України. А у наше село й надалі приходили чужі люди, винищені, збідовані, це були в більшості жінки з малими дітьми. Їхні чоловіки, якщо не були арештовані, то, напевне, подалися десь у міста, щоб в них заховатися, захииститися перед пошестю, яку насилав на українські села Сталін. І люди приймали їх, отих жінок з дітьми, приймали й ділилися чим хто мав.

РОЗКУРКУЛЕННЯ ДІДУСЯ

Настав лютий 1931 року. Я почала ходити в перший клас початкової школи. Йшла вранці разом з дітьми, хоч мені ще не було й шести років. Однак я ходила в школу з великою радістю, я марила школою. І саме тому батько, хоч я була ще зовсім мала, послав мене вчитися. До школи я ходила з сусідською дівчиною Марійкою Палій. Ми товаришивали з нею, нам разом було добре. Навіть улітку, коли була робота на городі, ми разом сапали картоплю, і нам разом було веселіше виконувати загадане нам батьками. Діти мусіли робити коло дому, бо мати й батько не встигали всього зробити, вони ж бо робили у колгоспі. Ото ж була в них надія на дітей.

Я любила помагати і в хаті, і в городі, я була слухняна, я ж розуміла, що я сирота. А батько й мати, яким не було легко і які часто були роздратовані тим, що діється навколо, іноді й штовхнули мене, як не послухала їх зразу, інколи показали батіг, погрозивши ним, іноді кулака показуючи, що, мовляв, наб'ють мене. Та я на це не звертала уваги, робила все, що мені загадали. А знаю

тепер, що роблене мною не було мені під силу. Та це я бачу і з віддалі років, і за теперішнім досвідом. А так всі сільські діти мусіли працювати коло дому.

В мене завжди була добра пам'ять, я все запам'ятувала у своїй голові. Я, зокрема, дуже добре запам'ятала як об'явили, що будуть вивозити наших дідуня і бабуню, всю їхню сім'ю, всіх, хто з їхньої родини жили разом з ними в одному дворі. Об'явили, що впродовж двох тижнів їхнє майно мають розпродати, а іх самих вивезти у Сибір, у Красноярський край, про що сповістили представники сільради.

Ми всі попали у розпушку, розгубилися, хоч і сподівалися такої розв'язки, адже знали про занесення дідуся й бабусі у список на розкуркулення. Та у відчай довго не можна було бути, треба було щось робити. От ой пішла мати ще до своїх батьків з мішком, щоб ще курей принести до нас. Вернулася від них, бачилася з ними, а вони вже, казала, неначе на той світ мають їхати.

Порозпродувала сільська влада дідусеве й бабусине добро, люди купували майже за безцінь. Дідусь не дав, однак, продати ні свого ні бабусиного кожуха, бо ж всі знали, що Красноярський край, це правдивий Сибір, там велики морози, довга зима. В діда було колись багато овець, то й вовни було в них удосталь. Робили з неї і рукавиці, і панчохи — й таке інше. Все це було потрібне у таку далеку дорогу, у той холодний край.

Не тільки дідусь з бабусею збиралися у далеку дорогу, в незнані краї. З ними збирався також їхній син Іван, котрий нещодавно був оженився, я навіть не пам'ятаю як було звати його жінку. Він же, Іван, був членом сім'ї куркуля, то ж і йому випала та далека дорога, так бо звеліло начальство. Збирався також з ними їхній ще інший син, та ще тітка Настя, а також наймолодша їхня дочка Катя, якій тоді було всього чотирнадцять років. Як не дивно, але з ними наказали теж їхати бабусиній сестрі Горпині й дідусевій старенькій сестрі. Так наказала

сталінська нелюдяна влада. Ніхто проти наказу тієї влади не міг нічого зробити, та й взагалі не можна було ні сперечатися, ні будь-що доказувати. Раз є наказ — іхати, то й іхати, „без розговоров”, як тоді казали. Отже плакали, рвали на собі волосся, а таки збиралися у дорогу, бо ж вони — хто куркулі, а хто тільки з куркулями жив. То всіх їх — геть з рідного села, геть з України!

Після розпродажу дідового майна, вони, перед виїздом, прийшли до нашого дому, до нас. Треба ж було щось на дорогу приготувати їм. Ото ж і брали сухарі, сушені фрукти, солоне сало, різали кури.

Той момент запам'ятався мені дуже добре, бо я бавилася відрізаними курячими головками, а наш песик Вовчик, почувши кров, як то собака, почав відбирати від мене ті головки. Я не давала, дражнилася з ним, а він, Вовчик, якось хотів ухопити курячу головку та й, нехочачи, своїми гострими зубами проіхався по моєму животі. Кров почала виступати крізь сукенку, закривавилось мое пальто. Мене зразу ж взяли з дому й запровадили до медпункту, в якому сільська акушерка, бо не було фельдшера, обмила мою рану, прочистила її і перев'язала. А собачку взяли до ветеринара перевірити, чи в нього, бува, нема сказу. Виявилося, однак, що Вовчик був здоровий, бо він нікуди не бігав, майже весь час був прив'язаний на ланцюгу та їв те, що йому ми самі давали, цебто, переважно те що й ми їли. Собаку, після обстеження, привели додому, прив'язали його на коротший ланцюг і наказали мені не підходити до нього близько. Так тривало всього декілька днів, моя рана загоїлася і все вернулося до попереднього порядку, цебто до попередніх моїх з Вовчиком відносин. Вовчик був розумний собачка, ми його а він нас дуже любили.

Наші були зайняті підготовкою до виїзду дідусевої цілої родини. Вони варили також мило з різних кісток, переважно курячих, а варячи його, додавали до того якийсь камінь, щоб він переїдав кістки. Тепер я розумію, що тим каменем була сода каустична, цебто гідроокис

натрію, який розпускає органічні речовини, в тому й кістки. Та не всі тоді кістки розпустилися, може, не було вдосталь каустичної соди. Досить того, що більші, цебто грубші кістки залишилися нерозпущенними і їх викинули на сніг. Наш Вовчик відгріб їх та з'їв. Від того попалило йому нутрощі. Бідний собачка побіг за стодолу й там здох. Надворі був мороз, зима. Ми кликали Вовчика, кликали, і так не докликалися його. Аж за декілька днів ми його знайшли, як пригріло сонечко й сніг почав таяти. Це було в березні. Ми, діти, поховали нашого Вовчика, зробили йому в садку, де ріс бузок, могилку, так, щоб вона нікому не заваджала. Після Вовчика вже в нас ніколи не було собаки. В той час взагалі не стало собак, кудись вони поділися.

15-го березня 1930 року, над ранком, посадили діда й всю його родину на воза, запрягли двоє коней, поклали на воза все підготовлене в дорогу. Віз був таки великий, в нас такі вози називалися гарбами, вони служили до перевозу об'ємистого вантажу — соломи, сіна тощо. Всі ми вирушили проводити дідуся з його родиною на станцію Пологи, розташовану від нашого села за якихось вісімнадцять кілометрів, або й більше. Дорога вела під гору, коням було важко, то ж ми сходили з воза й бігли побіч нього. Дорога все ще була мокра, де-не-де лежав ще сніг, це була пора відлиги. Ми, коли дорога була трохи рівніша, знову сідали на воза, а згодом знов злазили з нього, підбігали, грілися. Бабуся почувала себе дуже слабою, дідусеві також нездоровилося, бо ж він і перед тим слабував на серце, а то прийшло таке переживання, в якому ніхто не міг помогти. Та що було діяти — прийшов наказ від самого Йосипа Віссаріоновича Сталіна вивезти всіх куркулів поза межі України, то й голова колгоспу, І. Волосяний, добре вже вишколений сталінським режимом, не завагався відправляти вдалеку дорогу хворих, старих, немічних людей.

У той час головою сільради був Прихідько, його прислали з села Бобашів, це десь два кілометри від нас.

Там, коло того села, були ставки, ми, діти, часто влітку бігали туди ловити раків, рибу. Гарні там були карасі. Ми їх, зловивши, розкладали вогнище й пекли на вогні.

Ото ж їхали ми, відпроваджуючи діда з його родиною, на станцію Пологи, і таки під вечір приїхали. Всі були втомлені, голодні. Пологи — станція велика. Там ми побачили більшу кількість народу, люди чекали вже по декілька днів на вагони, щоб навантажити їх своїми тілами, дешицею свого добра. Це були куркулі, на них усюди тикали пальцями, мовляв, це експлуататори. А вони ж не були ніякі експлуататори, вони самі, цілими сім'ями, від ранку до пізньої ночі чесно трудилися, вирощуючи хліб не тільки собі, але й на продаж, та й не тільки хліб, але й те, що потрібне до хліба — м'ясо, масло, олію, яйця, полотно тощо. А тепер їх висилають у невідоме, позбавивши їх майже всього їхнього доробку, доробку їхніх батьків, дідів, прадідів. Холодні степи або сибірська тайга, це їм кара за їх труболюбне життя.

Всі ми, передчуваючи довгу розлуку, а то й розлуку навіки, пообступали дідуся й бабусю, плакали разом з ними, бо втішити не було чим, кругом сама розлука. Ми, діти, попритулювалися до стареньких, а вони гладили наше волосся, приказуючи, що вже більше нас не побачать. Ми дуже любили дідуся й бабусю, часто бігали у їх двір, у їхній сад, де рвали волоські горіхи, різні фрукти, яких у дідовому саду було дуже багато. Ми питаннямо дідуся — а хто ж тепер житиме у вашій хаті? Дідунько відповів, що, мабуть, з лісу вовки поприбігають і житимуть там. Ми, діти, ще не розуміли, що дідусь так тільки сказав про вовків, ми й справді уявили собі, що в їхньому обійсті житимуть злі, дикі вовки, які можуть і покусати нас.

На станції товпа щораз більша, люди гуртується купками, шепотять про щось між собою. Між натовпом проходили міліціонери, з червоними пов'язками на рукавах. Вони розмовляли по-російському. Якщо десь почали голосніше розмовляти, вони звертали селянам

увагу: „Не шумите, розойдітесь, не стойте кучами!” Щораз лунали такі й подібні слова, скрізь було чути: „что, что, ничего, ничего”. Ми їх мало розуміли, їхня мова була для нас чужа, ми її досі майже не чули. Старші, мабуть, розуміли, але ми, діти, які ніколи з села не виїжджали, не знали, ніколи не чули цієї мови. Ми питалися дідуся — якою це мовою вони говорять, а дідусь відповідав: російською.

Дідусь говорив нам, що, як будемо ходити до школи, то щоб добре вчилися. Коли ми так розмовляли з дідусем, наш батько кормив коні, щоб мали силу довезти нас назад у своє село. Надворі була мряка. Люди між собою гомоніли, що незабаром прийде справжня весна, треба буде сіяти, чекає всіх тяжка робота в колгоспі, при нових порядках.

Незабаром ми почули гудок поїзда. Підходив ешелон, яким і мали везти дідуся і йому подібних у Сибір. Ми почали востаннє прощатися з дідусем, бабусею, з іншими, кого вивозили. Всі плакали, мало хто міг щось ще сказати. Ото й поїзд затримався. Міліціонери з червоними пов'язками почали швидше бігати, заметушилися, почали наводити порядок. Вони були навчені новою владою, як поводитися з куркулями, класовими ворогами, то ж, не соромлячися, підганяли і старших, і немічних. Повідкривали широкі двері вагонів і підштовхували, щоб швидше в них заходити. У вагонах — солома на підлозі. Міліціонери кричать: „Заходи по одному！”, а люди пхаються натовпом, щоб придбати собі краще місце, адже дорога не близька їх чекає. Ми вже тоді побачили, що, коли повходили до вагонів, то почали тіснитися один до одного, щоб було тепліше. Щоб не було сумнівів, скажу: це були товарні вагони, в яких звичайно перевозять худобу.

От і настав час, коли міліціонери позасували двері вагонів. Все — не бачимо вже рідних, не можемо вже з ними говорити! Між ними й нами сталінський режим поставив непроходиму стіну.

Почувся свисток, потім другий. Ті, що залишилися на станції, щось між собою шепталися, неначе боялися, щоб і їх не запроторили до вагонів. Міліціонери почали викрикувати: „Отступись!” Всі відступили від вагонів, в яких наші дідусь з бабусею, де наші рідні, запхані, неначе тварини, у товарні вагони.

Як нам потім писали, у вагонах було тісно, холодно, щілинами проходив вітер, проймав протяг, люди почали соломою затуляти шпари у стінах вагонів, та це виявилося марним трудом, бо ж вагони ті побудовані не для людей, а для товару. Селяни, рушивши зі станції, подумки підготовлялися до найгіршого, мирилися вже навіть зі смертю, не мали великої надії прожити цю подорож. Холод дошкаяв все настирливіше, люди вкривалися чим хто мав — ліжниками, ряднами домашньої роботи, кожухами з овечої шкури. Кожухи, як розповідали, були найбільшим порятунком від холоду. Запхані у товарні вагони, наші рідні довго ще заглядали крізь щілини, востаннє прощаючися з рідними людьми і з рідною країною. Ми, діти, відчували, що оце кілька хвилин тому бачили востаннє своїх дідуся й бабусю, своїх дядьків і тіток.

Все залишилося позаду, залишилися з нами тільки сумні думки, з якими ми й пішли до воза, щоб повернатися у своє село. Інші, проводжаючі своїх близьких, кого сюди доля привела з сусідніх сіл, йшли до своїх возів. Всі лиця оповиті сумом, тугою за рідними, близькими. Скільки в той час сталося розплук, скільки порвалося зв'язків між близькими, скільки вивезених хлопців залишили своїх коханих дівчат, а дівчата хлопців! Ніхто з тим не рахувався, нікого не цікавили людські почуття, сама людяність нікого не цікавила. Це був жорстокий час. І, як виявилося пізніше, він не скінчився. Та про це — далі.

Батько наш запріг коні і ми, добре всівши на гарбу, поспускали між драбин ноги. Сидячи так, ми ними махали, стукали одна нога об одну, щоб зігріти їх. По дорозі теж злазили з воза, бігли побіч нього або за ним,

щоб зігрітися. Була ж вже ніч, ми втомлені дорогою на станцію, переживанням, пов'язаним з розлукою. Нам таки не можна було всидіти всю дорогу на возі, ми мусіли грітися, біжучи коло нього. І це було добре, молодий організм поборював тому, холоднечу, ніч і сон. Я все це, добре запам'ятала, яй досі бачу — що сталінський режим зробив з милою мені родиною дідуся Щербаха. Я й досі не можу забути того натовпу на станції. Хоч я і сама потім переживала чи не гірше, але то були мої перші шокуючі враження. Вони й стали виробляти в мені неприязнь до нових порядків, ненависть до самого імені Сталіна.

КОЛГОСПНІ БУДНІ

Це була п'ятниця, а може й субота вже була, бо було дуже пізно, як ми приїхали зі станції Пологи. Маті з нами не їздила, хоч вивозили її батьків, а це тому, що на той час в нас вже була маленька сестричка, яку маті нещодавно народила. Та й худобі треба було давати їсти, а батько ж мусів їхати, він же кіньми правив і взагалі, у таку далеку дорогу, на віддалену за вісімнадцять кілометрів станцію, не можна було, щоб їхали самі діти й жінка. Ото ж вона була дома, перед виїздом попрощаючися з батьками, братами й сестрами. Маті, отже, пильнувала того, чого колгосп ще не встиг відібрести.

Мало того, що в селян відбирали (іноді „позичали” на вічне віддання), але й накладали на селян все нові обов'язки. До таких, велими докучливих обов'язків, належала здача молока у колгосп. Всього молока, яке надоювали від корів. Зразу ж після надою маті давала нам, одній з дівчат, переважно повне відро молока, щоб занести його у колгосп. Там молоко пропускали через сепаратор (у деяких місцях називали його центерфугою), колгоспові залишалися вершки, а нам віддавали відвійки,

цебто позбавлене жиру молоко. Тим ми й живилися, скучаючи за повним, доброїкісним, жирним молоком. Таке „свято“ приходило до нас тоді, коли корова отелиться новим телятком. Тоді мати робила нам з того молока молозиво, яке ми дуже і дуже любили. Такого молока від тільки що отеленої корови ми не носили у колгосп, бо з нього не можна було відвіяти вершків. Отож ми чекали отелення корови, неначе великого празника.

Таке ото було наше життя. Та що можна було зробити, коли більшості захотілося нових порядків, захотілося нової влади. Горстка селян не могла проти них нічого вдіяти. Більшість схилилися до сталінського режиму, не знаючи його, того режиму, не розуміючи його, а коли зрозуміли, коли самі з голоду пухли й вмирали, то вже було запізно. Ті, що організовували колгоспи, хто став членом партії зовсім не з ідеологічних міркувань, хто був при владі, тобто в сільраді чи в районі, в комітетах бідноти тощо, ті мали майже все, вони ж мали у своєму розпорядженні відбиране від куркулів майно, вони розпоряджалися тим, що у колгосп здавали звичайні селяни, такі ото, як і мої батько з матір'ю.

Ми, звичайні селяни, таки досить вже на самих початках колективізації натерпілися з приводу нових порядків. Чи то старші, чи молодші, навіть діти — всі зазнали лиха під сталінським колгоспним режимом. Вчителі в школах перевіряли хто з дітей походить з багатшої родини, бо такі діти не мали права вчащати до школи. Саме тоді багато дітей повтікали кудись, ховалися по чужих стодолах-клунях, спасали себе перед вивозом, разом з батьками, у далекий Сибір. Боялися і діти і батьки, щоб по дорозі не згинути. А в рідних селях таким дітям місця не було. Багато трішки старших дітей пробивалися десь далі від своїх сіл, подавалися навіть у Донеччину і там прилаштовувалися на будь-яку роботу в копальнях вугілля, прикидаючися старшими, приписуючи собі років.

День після відвезення дідуся й бабусі на станцію,

після відпровадження їх у далеку дорогу, залишився в моїй пам'яті дуже сумним. Ми посідали за стіл, згадували їх усіх, уявляли собі їхню дорогу, їхній смуток у товарних вагонах. Це ж бо їхали вони в невідоме, за тисячі кілометрів, в Сибір, у майже вічну холоднечу. Ми себе потішали тим, що хоч не будуть вони голодні у дорозі, бо ж взяли з собою і солоного сала, і сушених фруктів, і смажених та варених курей, сухарів. І вже з першого дня почали ми ждати від них, з далекого Сибіру, звістки. Ждали, хоч і знали, що їм ще довго туди їхати. Вони все стояли перед нашими очима.

Настало літо, люди заметушилися в городах, все зерно, яке селяни повкидали в землю, почало сходити. Часнику й цибулі ми насадили найбільше, бо, як навчив наших селян віковий досвід, часник і цибуля були не абияким ліком майже на всі недуги. Хоч і, як Бог хотів, часник і цибуля не давали приємного запаху, однак вони додавали смаку щоденній селянській страві. Люди мали цю городину за свого лікаря.

Дітвора в школу не ходила, були літні канікули. Був, отже, час помагати батькам в городі, і то не раз чи два, а все літо. Батько й мати ходили на роботу у колгосп, а ми все коло нашого городу, то пололи, то проривали, то збирали городину, то підгортали. Батьки, виконавши, а часто й не виконавши норму у колгоспі, яку на них щодня накладали бригадири, не мали сили, щоб і коло свого городу робити, вся їхня сила виснажувалася на колгоспних полях. Йшли рідні, попоравши трохи коло своєї худоби, коло восьмої ранку в колгосп, і часто верталися з нього опівночі, це залежало від того, яку роботу можна робити й при місяці. Мати наша все пряла в колгоспному дворі матерію на лантухи, отже в неї робота завжди була до вечора, а як верстат виходив з ладу, її посыпали в поле, заки направили. Колгоспні справники нікому не давали дармuvати.

Були в колгоспі часті випадки, як і за панщини, що йшла вагітна жінка на колгоспне поле, а з поля приносила

народжене під копицєю немовля. Поки наставав вечір, малятко, плачучи, лежало то під снопом, то під копицєю сіна. А мати тим часом мусіла далі чи полоти, чи складати снопи, чи обгортати. Старші діти лишалися дома. Старше з них пильнувало молодших дітей. Таке було аж до часу, коли по колгоспах почали організовувати дитячі садочки. От тоді й заносили чи запроваджували матері своїх малят у ті садочки на весь день. Але це тоді, як дома не мав хто припильнувати дитину. Малят з садочків матері забирали, вертаючися з роботи в полі чи в свинарнику або корівнику. А, прийшовши додому, треба ж було і коло свого попорати, і зварити малечі, і собі з чоловіком, на вечерю і на завтрашній день.

В той час, коли ми ходили в школу, нас все більше вчили бути відданими партії, її вождю, вождеві всього Радянського Союзу, вождеві всього прогресивного людства — Йосипові Сталінові. Нам говорили про потребу підготовки для партії відданих кадрів, вчили, що новий лад, це щастя людства. А вдома ми чули що інше. Та й не тільки чули, але й самі бачили, що скрізь біда, скрізь зневага до робочої людини, до селянина. Щоб ми не почули в школі, то ми самі вдома переконувалися, що це не так. Батько наш завжди повторював, що сталінський лад побудований на неправді, „все брехня”, звичайно говорив він. Люди навчилися затаювати свої думки, ніхто не наважувався говорити того, про що думає, ніхто не виступав за свої звичайні, людські права. Почали мінятися також звичаї, люди починали привчатися до кражі, вважали, що, раз у колгоспі роблять без належної плати, а часто й зовсім без ніякої плати, то й можна тягнути з колгоспу все, що підійде під руку. Потягнути, щоб зберегти для своєї сім'ї, для своїх дітей. Краденим у колгоспі ніхто не розбагатів, ніхто не став багачем, люди крали, щоб жити. Все бо, що десятиліттями заощаджували, працюючи на своєму, вже починало вичерпуватися, по колишньому достаткові залишилися тільки згадки. Ото ж і увійшло у звичку, що

коли люди йдуть з роботи, то ховали собі чи за пазуху, чи в кишеню, чи в якесь інше місце — то жменьку зерна для курей, щоб мати своє яйце, або для себе, або купити щось за нього у крамниці, то щось інше, що пригодилося дома на харчі для себе чи якоїсь живини.

Минав час, пройшло, мабуть, зо три місяці, як ми одержали від наших рідних першу звістку. Прийшла вона з далекого Сибіру, з Красноярського краю. Тітка Катя, якій було чотирнадцять років, а вона й тітка Настя були досить таки грамотні, описала всю їхню дорогу. Ми були раді, мали надію, що саме вони, тітка Катя або Настя, напишуть нам листа. Ото, як їхали вони до Сибіру, то по дорозі вмер спершу наш дідусь, а незабаром за ним і бабуся. Так не стало двох найстарших з родини Щербахів — маминих батьків. Їх завернули у мішок, кожного окремо, тоді як вмерли, і вкинули з поїзду у ріку Урал, яка на той час вже розкувалася з криги. Так їх похоронили, не довезши у Сибір. Ще тітка Катя повідомляла, що тітка Настя слабувала, а решта родини була здорововою. Але, як вони приїхали на місце, там почули, що між тамтешнimi людьми шириться погана хвороба ясен, цинга, причиною якої є нестача вітаміну „Ц”. Ото ж тітка Катя просила в листі, щоб вислати їм якнайбільше часнику і цибулі, щоб запобігти захворюванню на цингу, на авітаміноз, як тепер називають.

Нам старші люди в селі розповідали, що цинга, це недуга, притаманна ув'язненим і засланцям. Від неї починають гнити ясна, випадати зуби, люди неспроможні їсти, навіть коли б і були харчі. Саме того року в нас дуже добре вродив часник, виросла теж велика цибуля. Ми, цебто батько й мати, неначе передбачали, що потрібний буде часник, багато часнику, то й використали весь гуляючий навколо подвір'я простір і на ньому посадили часник і цибулю.

Раз ми почули про таку хворобу, на яку, це вже нам писали в наступних листах, почали хворіти й наші близькі, батько й мати почали ладнати посилка за

посилкою у далекий Сибір. Посилали часник, цибулю, сушені фрукти, сухарі. У Сибір, як і скрізь, ходила пошта звичайна і авіапошта, то батьки посылали посилки авіапоштою, щоб було скоріше.

Тітка Катя писала, що, всупереч передбаченню, їм не вистачило харчів на всю дорогу, бо їхали вони вельми довго. Виселенці ще в поїзді почали хворіти, переважно шлунковими недугами. Люди домагалися від супроводжуючих їх міліціонерів, щоб добивалися для них харчів, бо люди почнуть вмирати з голоду. І справді, писала тітка, вже за Уралом, на більших станціях почали видавати гарячий суп, хліб. Хоч цього й не будо удастися, але відхилило від переселенців небезпеку голодової смерті. Те, що видавали на станціях, становило форму підкормлювання вивезених селян, які, боячись голодної смерті, дуже ощадно споживали забрані з дому харчі. Оте нерегулярне харчування довело, однак, до захворювань, переважно шлункових. А лікарів не було, не було теж ніяких медикаментів, люди, хворіючи, хто не вмер, як ото наші дідусь і бабуся, ледве доїхали на місце свого призначення.

Ta їхній біді, як писала тітка Катя, був тільки початок. Коли їх привезли на якусь сибірську станцію, то виявилося, що треба їм, з власними клунками на плечах, іти в ліси, там вирубувати сокирами дерева й самому ставити собі хати чи землянки. Мусіли це робити, щоб хоч від диких звірів встерегтися, відгородитися. Коли наставала ніч, починали вити вовки, завивати інші звірі. Було страшно незвичливим до таких умов жителям сонячної України.

Згодом, як описували нам, селяни навчилися робити різні пастки, сільця і ловили в них звірят, варили з них м'ясо, виправляли примітивним способом хутра. Дров в лісах було вдосталь, то й почали у своїх хатинках будувати печі, на зразок українських, які залишили вдома.

Тітки Катя і Настя робили на шахтах золота, на „золотых приисках”, як там називали, а також і на вугільних шахтах. Вони обі були грамотні, то й взяли їх на роботу в лабораторії, чи теж, як коли, до праці в кабінетах, щоб виписувати якісь квитанції чи інші документи. Дядьки працювали в лісі, вирубували ліс. А стару тітку Горпину вбило падаюче дерево, бо вона була стара, неповоротка, то й не встигла відскочити, коли підрізане дерево падало.

Потім ще двох дядьків вбило під час вирубування лісу. Після їхньої смерті їхні жінки, бо вони ще вдома поженилися, почали домагатися права повернення додому, на Україну, бо вони походили з бідних родин. Їх, правда, пустили, і саме вони, вернувшись в село, багато дечого оповіли нам про життя вивезених куркулів.

Вони, приїхавши, розповіли, отже, нам все ще раз, зо всіми подробицями — як вони їхали у Сибір, як мучилися, поки в лісі влаштували собі сяке-таке житло, як тяжко працювали в лісі, як багато там згинуло людей. Ми, діти, слухаючи цього всього, ще більше переймалися ненавистю до сталінського режиму, але не могли ми висловлювати своїх почутів, бо всі всіх боялися, сусід боявся сусіда, знайомий знайомого, а, бувало, що й брат брата боявся, а батько сина. Дивилися тільки одні на оник та й вгадували думки.

У школу я, звичайно, пішла восени, в перший клас. Я любила ходити в школу, любила вчитися. До школи нам було досить далеко, а взимку бракувало взуття, все, що досі було, то порвалося, а нового купити не було де. Не раз, бувало, брала я материні чоботи, такі величезні тоді на мене, або батькові шкарбуни, бо в батька були валянки, цебто таке взуття з битої вовни. Люди почали братися на спосіб, ото брали старі ліжники свого виробу, складали їх вкількою докупи, мати перешивала їх на машинці і робила з того таке взуття. Усередину клали устілку зі соломи. В такому взутті, хоч воно й не було

травале, однак було тепло. Солома зберігала сухість, ноги, крім цього, ще обмотували різним ганчір'ям, аби тільки не мерзнути. До свят ми ходили в школу пішки, а після зимових канікул, коли була хуртовина, правління колгоспу дозволяло давати нам сани і батьки за чергою завозили нас у школу.

Дуже нам було тяжко жити за сталінського колгоспного режиму, за суцільної колективізації українського села. Ми, діти, трохи пам'ятали попереднє життя, а старші нам про нього оповідали цілими вечорами, згадували, що навіть за царського режиму було краще жити, хоч і було тоді досить бідних людей на селі. Як виходило, то часто ті бідні були самі собі у великій мірі винні, бо багато було серед них пияків, багато ледарів. Ну, правда, було теж багато бідних не зі своєї вини, а з вини недорозвинення суспільно-економічних стосунків за царизму.

Ми, ходячи до школи, щораз від вчителів чули, що нам усьому треба завдячувати нашему вождеві, наймудрішій в країні людині, Йосифу Віссаріоновичу Сталіну. Він був і наш спільній батько, і наше сонце, і наша радість. Тільки ж, як ми самі переконувалися, тієї радості якось в нас не було, а від наших батьків ми чули, що саме Сталін — найбільший ворог нашого народу, всього трудолюбного селянства, а згодом, коли вже пройшло декілька років, ми й самі бачили, що це з його вини, і з вини його ж таки посіпак, на Україні, як оце підрахували і визнали навіть у Радянському Союзі, з голоду згинуло коло вісім мільйонів людей. То ж потім ми самі почали усвідомлювати, як Сталіна, того, що спричинився до такого винищення нашого народу, спершу розкуркулюванням, потім голодом, можна називати сонцем, батьком нашим?! Виявилося, що все те, чого нас навчали в школі про Сталіна, про його режим, все це було фальшиве, все спиралося на брехні. Ось і церез це все люди поробилися злі, як голодні вовки, бо ж вони справді були і голодні, і босі, і майже голі. Про все таке ми в нашій

хаті говорили, однак так, щоб ніхто не зміг підслухати нас, здебільша такі бесіди в нас велися пізно ввечері, та й то наш батько часто виходив надвір, обходив хату, перевіряв, чи, бува, нема там кого чужого.

Одного вечора батько каже до матері, а ми всі чуємо це, що треба нам щось приберегти для запасу з харчів. Отак і почали розмірковувати де б зробити надійну схованку. Дійшли вони висновку, що треба викопати велику яму, десь у гущавині садку, в такому місці, щоб сховане не псувалося, не пліснявіло. Отже вийшло на те, щоб викопати яму там, де вже колись копали, де була колись криниця, засипана згодом землею. Тоді батько передбачав, що колгоспні справники ходитимуть по хатах збирати зерно на посів для колгоспу, і не обмежатиметься до заперечення, що, мовляв, нема в нас нічого на посів, але будуть заглядати по всіх закутках у хаті, в хліві. Бо таки справді господарка у колгоспі була така, що як тільки приходить весна, то виявляється, що нема в них ніякого посівного матеріалу.

ПЕРЕДЧУТТЯ ГОЛОДУ

Саме таким мені пригадується передчуття голоду в нашому селі, на нашій Україні. Батько строго наказав, щоб ми, дітвора, нічого нікому не відповідали, коли б хто нас що питав про зерно, щоб ми, бува, нікому не сказали про задум сховати зерно. Батько з матір'ю говорили, що вже появляються люди з інших сіл, з інших околиць, приходять голодні, в хуртовину вони тягнуть з собою санчата з дітьми, йдуть, шукають чогось, щоб їм не згинути з голоду. Незабаром ми могли почувати себе щасливішими, бо в нас вже було заховане зерно кукурудзи, яка добре трималася в погребі.

У тому погребі-схованці була всяка всячина. Матишила полотняні торбинки, ми в них насипали зерно

кукурудзи, а батько заносив у схованку. Крім того, батько десь на городі приховував буряки, картоплю. В нас була досить велика родина, наші хатні, а були ще й рідні, то треба було зробити великий запас, щоб спастися самому й іншим помогти.

За роки свого батракування, потім теж після революції, батько навчився багато дечого робити, в нього були золоті руки. Ото ж він і робив усе солідно, обдумано, щоб заховане не псувалося, і щоб не видно було схованки, і щоб дістатися до схованого було легко. Отже на той час вже люди почали боятися голоду, вже почали думати над тим, як його пережити, як спастися.

Ми ходили ще в школу, де на той час вже була організована кухня, в якій нам видавали суп. Вчителі бачили виснажених недоїданням дітей, питалися в них чому вони сумні, а діти скаржилися, що вони голодні. Знаю, що вчителі намагалися полагоджувати ці справи на колгоспних зборах, ставили питання — що далі робити з учнями. Вирішено, отже, постачати в школу деякі харчі, щоб там, на влаштованій кухні, варити дітям суп і кормити ним. I, як ми бачили, то й вчителі радо користувалися звареним з будь-чого куховарками супом. Цей гарячий суп, як пригадую собі, був таки смачний, він багато дітей порятував.

Ходячи в школу, ми, в часті сніговії, верталися додому мокрими, наша мати не встигала нам сушити полотняні онучі, якими ми обгортали ноги. Надворі, хоч і починалася вже весна, треба було берегтися, щоб не простудитися, бо то недоїдаючим дітям легко можна було набавитися туберкульозу, від якого в той час не було жодного порятунку. Ми, хоч і малі, вже неначе подорослішали, самі себе почали пильнувати, щоб, бува, не вкараскатися у яку калюжу, щоб не замочити ніг. Діти з інших сіл почали хворіти скарлатиною, яка в ті роки чомусь дуже поширювалась. Від них і мої сестри захворіли, досить таки довго лежали в ліжку. А мене, слава Богу, оминула та недуга, а ось мій молодший брат,

якого було звати Іван, умер, коли йому було три роки. Давали йому проти скарлатину ін'єкції, однак це йому не помогло, він умер на батькових руках. Нам було дуже шкода нашого брата, бо це ж він нас часто розвеселяв отою газетою, котру „читав”, держачи її дотори ногами, без усмішки „читав” — повторював все те про сталінський режим, що чув під час розмов батька з матір'ю. Може він навіть і розумів дещо з того, бо весь народ відчував біду, на весь народ прийшла недобра доля.

Одного разу ми йшли зі школи додому, надворі вже танув сніг, було багато калюж. Ото ми і надибали на мертві тіла, які були замерзлі й до того часу лежали під снігом. Було там тіло дорослої жінки і двох дітей. Ми прийшли додому, розповіли про це батькам, а вони подалися зразу ж у колгосп, у контору, щоб сказати, що, мовляв, діти знайшли трупи на дорозі. Треба ж було якось ті трупи забрати з дороги, закопати їх, якщо не похоронити по-людськи, закопати, щоб, коли прииде тепло, а воно незабаром мало прийти, не засмерділися тіла померлих. Люди тоді дуже боялися якоїсь зарази, якоїсь пошесті. Народ передчував ще більшу біду.

Настала весна, скрізь повно води, селяни ходять з лопатами, пробивають рівчики, щоб вода скоріше стікала вниз струмочками, щоб скоріше підсихала земля для всякого посіву. Народ в селі заворушився, та ось ми, діти, ще й знайшли на дорозі трупи. Село загомоніло, почало здогадуватися — що це могло статися з жінкою й з двома дітьми, які замерзли? Почали здогадуватися, що це була та жінка, котра тягнула на санчатах своїх дітей. Вона, мабуть, виснажена, затрималася, щоб відпочити, і так заснула на морозі, заснула сном вічним, а з нею і її дітки. Жах охопив людей, почали між собою говорити, що то була жінка розкуркулюваного селянина, яка намагалася втікти перед вивезенням на Сибір, тому й подалася подалі від свого села, з дітьми тільки на санчатах. Вона, мабуть, вирішила шукати собі якогось кутка на цій землі, та й не знайшла, а знайшла собі вічний спочинок на

дорозі. Там їх і замів сніг, і вони пролежали під ним аж до весни.

Люди забрали померлих, закопали їх. Тоді ще ніхто, мабуть, не уявляв, що незабаром отак багатьох будуть закопувати, збирати по дорозі. Ми надалі одержували вістки з Сибіру, дізнавалися про те, як живуть там наші тітки й дядьки, ми надалі посыпали їм посилки з харчами, зокрема посыпали часник, сушені фрукти, сухарі, сушене соняшникове насіння. Тому, що в нас все ще було, батько клав у посилки також зерна ярої пшениці, щоб наші там пробували її посіяти, бо ми довідалися, що зима в Красноярському краї дуже сурова й дуже довга, то там озима пшениця не росте. То ж думалося батькові, щоб вони там сіяли лише яру пшеницю, яка, не виключено, дозріє і матимуть наші на прожиття.

РОДИННІ БУДНІ

Мали ми батька на все село. Він був роботягий, завжди готовий помогти потребуючим. Кому було що потрібно, люди завжди знали, що є в селі Петро Хелемендик, котрий, коли треба, завжди щось дістане, чимось порадить, чимось порятує. Він нікому не відмовляв. Його і зарізати свиню кликали, бо це він вмів зробити, ото ж в нас раніше часто було свіже м'ясо, якого в людей не було на щодень. Здебільша люди жили без м'яснного, переважно вживали соняшникову олію, бо ж соняшника в наших околицях сіяли дуже багато. В людей, звичайно перед голодом, перед колективізацією, не бракувало олії, її використовували і до вареного, і до смаженого, і до печеного. Олія — здоровша, ніж сало. Макуху давали худобі і вона не юласувала, аж чути було, як корови з радістю її їдять. Навіть діти часто носили шматки макухи в кишенях і гризли її, як були голодні, ніхто з цього приводу не гнівався на них.

Мати часто давала нам сухарі, мастила їх олією, і ми любили їх їсти, навіть пальці облизували.

Наш молоденький дядько Ігор надалі вчився в Донецьку, сподівався, що, після закінчення школи, йому легко буде влаштуватися в місті на працю. Батько наш час від часу навідувався до нього. Дядько Ігор був здібний, добре вчився, то й батько його дуже любив, неначе рідного. Потім, коли він скінчив школу, ми довідалися, що він поступив в якийсь інститут, закінчив його, пішов в армію і десь служив пограничником. Точно про це не знаю, а те що знаю, то лише з батькових розповідей.

Як я вже згадувала, в літню пору 1931 року ми, діти, помагали батькам, роблячи все загадане ними то в городі, то в садку. Ми також рвали фрукти з дерев, рвали ягоди, те що треба було — розрізали, викидали насіннячка, а потім все це сушили на сонці та досушували в печі. Це була легка і приємна робота і для дітей, і для старших — сидіти й підготовляти фрукти й ягоди до сушіння.

Ми всі, діти, ввечері взимку вибивали квасолю, горох, а влітку і взимку, коли ми трохи підростили, також порали все коло дому. Літом теж рвали траву для корови, виганяли поросят на траву, рвали всяке зілля кроликам. Все ми робили те, що нам загадали батьки, бо ж батько й мати, як уже було згадано тут, ходили на роботу до колгоспу, часто верталися додому пізно ввечері. Так ото виходило, що нам, дітям не можна було дармuvати, не було часу побавитися чи то в піжмурки, чи інші забави. Ми не нарікали на таке, ми бо знали, що в батьків не було іншого виходу, як тільки використовувати нашу працю коло дому. Ми знали з розмов дорослих, ща така доля випала на наше селянство, отже й ми росли разом з думками і клопотами старших. Дитячі руки могли таки багато зробити, мені це все дуже добре видно тепер з відстані багатьох років.

Батько й мати, прийшовши з роботи в колгоспі,

бачачи пороблене що вони наказали, мали змогу трохи відпочити, бо вранці знов таки на весь день треба було йти до роботи. Ми їм помагали охоче, бо самі бачили до чого їх доводить сталінська влада, колгоспний лад, який накладав на колгоспників великі норми. Вони, наші батьки, ледве ноги волочили за собою, такі були втомлені після робочого дня.

Старші, цебто наші батьки й інші люди, оповідали нам, а то ми й самі бачили, як вони, роблячи в полі, присідали на хвилинку попід снопами чи під копицями. Діти носили в поле старшим воду, бо ж їм часто сонце допікало, а самим ніяк було йти напитися, бо поледалеко від колодязя, а піт заливав очі. Були випадки, що жінки знемагали від виснажливої праці, мліли в полі. Іноді треба було викликати швидку поміч, бо не можна було самому привести до пам'яті зомлілих. Їх забирали напівмертвих у госпіталь. Такий то був сталінсько-колгоспний режим на Україні, коли я була мала й ходила в школу.

І це все діялося тоді, коли довкруги рясніли гасла про достатнє колгоспне життя. Ну, коли тепер пригадую собі це все, то жасько мені робиться. Де ж то — тут люди ледь зіпають, ледь виживають, а скрізь гасла про культурний відпочинок, про багате, радісне колгоспне життя. Люди томилися, виснажувалися, а тут скрізь червоні прaporи, про які говорили нам, що це символ свободи, символ перемоги над злом. Таке було не тільки по селах, але й по містах, скрізь в очі різало оте „Хай живе товариш Сталін!”, „Хай живе наш рідний батько!”. І співали пісню: „Я такої другої страны не знаю где так вольно дышет человек”.

Діти почали робити всілякі збитки, придумували різні віршики, різні вислови. Пам'ятаю, як між собою діти викрикували — „Хай живе і пасеться сам ЙОЛОП Віссаріонович Сталін!”. Було й таке, що діти підкрадалися до плакатів-позунгів, зривали їх і викидали геть. Зрозуміло, що таке робили не гуртом, а поодинці,

найбільше удвох, щоб, бува, якась дитина не виказала такого збиточника, не можна було ж ручатися за те, що хтось з групи не донесе вчителеві, адже ж нас вчили виказувати „ворогів народу”, ворогів колгоспного ладу. Отак ми робили всілякі збитки, привчалися скривати вчинене нами, привчалися говорити неправду.

Хоч і вчили нас у школі, що треба любити нову владу, треба любити Сталіна, то, однак, ми знали, що отой сталінський режим винищує людей, по селах і по містах. Ми ж самі на власні очі бачили, як розпродують куркульське майно, як вивозять селян у Сибір. Ми також знали, або чули це від дорослих, що влада часто розстрілює безневинних людей, навіть не проводивши якогось допиту, вистачило, що хтось на когось набрехав. Оце таке було — „Я другої такої страны не знаю где так вольно дышет человек”.

„Трудодень — дайте хліба хоч на день!”, придумували ми й виписували таке на колгоспному дворі. Старші проходили, читали, хитали головами, дехто насміхався, іноді збиралася товпа. А ми, діти, були щасливі, що можемо хоч трохи на зло зробити силою організованим колгоспам.

Так проходили наші дитячі літа. Влітку, бувало, обгортали ми картоплю, намучимося, втомимося, та й, бувало, присівши на хвилинку відпочити, засинали на городі. А сонечко так гарно гріло, так не хотілося вставати й далі сапкою обгортати. Ми ж, діти, не мали настільки сили, щоб без упину робити, а на сонці тим більше ми втомлювалися. Було й таке, що наша робота припинялася й на дві години, коли ми здрімнули й ніхто не піднімав нас на ноги. Ми, отже, мучилися на городах, коло дому, а наші батьки — на колгоспних полях. А їсти часто не було що, бо вже все залишене батьками позідали, то й підкріплялися ми фруктами, а то й городиною, такими овочами, як горох, гедиска, молода цибуля тощо.

Інколи мати наварила у великому казані борщу й наказує нам, що, коли зробимо те й те, то щоб підігріти собі. Нам було не привикати до такого, ми підігрівали борщ, ласували ним, бо він, після тяжкої роботи, дуже нам усім смакував.

Влітку, по суботах, ми часто бігали до ставків, покупатися, зловити раків, рибку. А зловивши, ми там таки розкладали вогнище й пекли на вогні, або теж брали з дому якийсь черепок, набирали зі ставка воду й варили собі юшку. Таке ж ми часто повторювали і в неділю. Отака була наша розвага влітку.

Літо минало швидко, приходила осінь, а з нею сльота. Ми знову збиралися ходити в школу, знову треба було братся за науку, за оту, як ми казали, „дитячу муку”. Йдучи в школу, нам часто мати давала відро тільки що надоєного молока, щоб занести його у колгоспний двір, де молоко пропускали через сепаратор. Якщо в селянина була добра корова, якщо вона доїлася тричі на день, то обіднє молоко залишалося у господаря, його не треба було заносити у колгосп. В нас була добра корова, то ж ми, коли вона доїлася три рази в день, мали своє добродійкісне молоко, це, значить, обіднє, а раніше і вечірнє заносили в колгосп. За нового сталінського режиму, як виходило, також корови мали накладені на них плани здачі молока, отже й вони були втягнені до виконування сталінських п'ятирічок. Оті контингенти, то була велика біда для колгоспників. Накладали на них не тільки контингенти здачі молока, але й яєць. А були періоди, що кури переставали нестися, то треба було купити яйця і віднести їх в кооперативу.

Того, 1931 року, представники сільради приходили до всіх дворів і списували в кого скільки свиней, скільки поросят. Порахували, записали і наказали, що без дозволу сільради ніхто не має права зколоти свиню, свою власну, власними кормами вигодувану свиню не можна було собі зарізати. Треба було, отже, мати з сільради дозвіл на письмі, щоб зколоти собі кабанчика.

Я пам'ятаю, як батько викопав в землі яму і зробив там, у землі, хлів. Декілька поросят ми годували без відома сільради. Кормили поросята різним зіллям, різним бадиллям. Якось батько з матір'ю зарізали порося та й осмалили його сухим бадиллям. І це також був злочин, бо влада наказала, щоб зарізаних свиней не смалити, а здирати з них шкуру й здавати її в кооператив. Зі свинячої шкури у фабриках робили взуття, воно було зразу видно, що зі свинячої шкури, бо вичинена, вона мала на собі цятки по щетині. Коли хто зарізав свиню без дозволу, або хоч і з дозволом, але не обдер з неї шкури і не здав у кооператив, то такого карали — накладали штраф, а то й, були випадки, судили за таке. Все бо за нового сталінського режиму підпорядковувалося силі, а суд — це таки сила.

Батько з матір'ю знаходили спосіб, щоб скрити перед владою факт зарізання поросяти. Робили вони це переважно вночі, тишком-нишком, тоді ж і розбиравали свиню на куски, солили й ховали в скирту соломи, глибоко, щоб і собаки не винюхали.

Я зростала досить скоро, з малих літ була дуже слухняна, те, що батько чи мати наказували, робила без жодного спротиву. Я вже тоді добре розуміла яке страшне було життя під сталінським режимом. Батьки наші не бачили світу, через виснажливу працю в колгоспі мало коли бачили своїх дітей, не бачили як вони зростали, було й таке, що не пам'ятали скільки дитині років. Таке трапилося і з моїм батьком, він забув рік народження своєї дочки, цебто рік мого народження, і послав мене в школу на один рік раніше, чим я тільки раділа.

Інколи я не встигала зробити всього, що мені наказали батьки, то, бувало, тітка Марія Палій, наша сусідка, помогала мені, так, щоб до вечора все було зроблене і щоб батько не сварив мене, що я прогуляла. За таких невідрядних умов життя, то не диво, що й батьки були строгі до своїх дітей, які не мали часу на те, щоб

дармувати, щоб гуляти на вулиці.

Наше село на початку нового колгоспного режиму було дружнє, кожного бо спіткала така сама біда, всі сім'ї мали такий самий клопіт. Часто було таке, що батько в полі десь щось заховав, приготовив щось у купі соломи, чи якесь зерно присипав землею, чи полововою. То ми йшли вночі, тільки вночі, як всі спали, і приносили заховане. На ранок вже було що курам підсипати, бо ж і вони часто були голодні, а яйця треба було здавати у кооператив. Тварини, як і люди, неначе передчували голод у повітрі, неначе він був ось-ось, тільки ще не видно було його. Тому й селяни ховали все, що можна було сховати, що не псувалося скоро. Ховали засолене м'ясо, яке, витягнувши зі скриньки, вимочували й варили. І ніхто нікого не виказував.

ГОЛОДНІ ГОСТИ

Десь у грудні 1931 року в нашому селі щораз частіше почали появлятися люди з інших районів чи областей. Вони заходили до нашого села й просили милостиню. Вони, як ми бачили, були безсилі. Вони часто просилися переночувати, як і попереднього року, однак тепер вони ходили вже цілими гуртами. Було й таке, що вони просилися, щоб приписати їх до колгоспу. Батько й мати приймали таких людей на ніч, кормили чим було, ніколи не відмовляли бідним, рятували їх, як тільки могли.

В нас була кімната, в якій було ліжко, вона була вільна. Була там теж потрібна постіль, до тієї кімнати були окремі двері. Батько з матір'ю прийняли в хату три особи — батька з двома дочками, вони були з Полтави, пішки прийшли аж у наше село. Вони в нас зимували, кормили ми їх, отже спасали від голодної смерті, бо в того чоловіка вже почали ноги пухнути з голоду. Його жінка і мати тих дівчат умерла по дорозі. Ці дівчатка дуже

просили батька, щоб він дозволив їм залишитися в нас, щоб ми їх не проганяли. Мій батько пішов до колгоспного двору й став просити голову колгоспу, щоб тих людей прописати до колгоспу, бо ж людей таки справді не хватало до роботи. Ті люди були роботяжі, все питали в матері що б їй помогти коло хати, а то й у хаті. Так вони й помагали нам усю зиму.

Зима того року була досить сувора, стояли добрячі морози, дороги позамітало, намело багато снігу, хуртовина майже не уставала. І знову весною люди знаходили під розтанутим снігом людські трупи, знову повторилася трагедія минулого року.

Народ, пригнічений тим, що творилося навколо, пригноблений чиненим над людьми насилиям, все більше ненавидів колгоспний лад, все більше озлоблювався навіть на самий звук слова „Сталін”.

В нас дома все йшло по-старому, все владналося. Наша сім'я не була маленька, але якось помістилися ми з прибулими з Полтави. Варили всі разом, всі разом теж сідали їсти страву довкола стола. Всі містилися. Батько вистругав і прилаштував довгу лаву. Всі ми жили, як одна сім'я. Ми, розмовляючи за столом, а після вечері часто за якоюсь роботою, багато дечого навчилися від людей з міста. Ми дізнавалися про міські звичаї, які таки досить різнилися від селянських.

В нас було досить картоплі, була капуста, морква, буряки. Оце з цієї городини ми варили найчастіше юшку, засипаючи її крупами, здебільша пшоном. Так що ми тоді мали що їсти, однак запас не міг поповнюватися, ото ж він помалу вичерпувався. Їли ми, як я вже сказала, всі разом. Ті дві дівчини з Полтави, сестри, оповідали нам за столом, а то й так, про своє життя у місті. Виявилося, що сталінський режим наказав виселити поза межі України не тільки селян-куркулів, але й різних підозрілих у несприянні радянській владі людей, переважно ж українську інтелігенцію, але також свідомих українських

робітників. Народ у місті боявся, панувало напруження, непевність завтрашнього дня. І чого ото на наш народ така напасть настала? Чому оті, що казали, розголосували про соціальну справедливість, про рівноправність усіх народів, чому вони так винищували людей, і то передусім найвартісніших? Ніхто не знаходив на це відповіді, відповідь на це знаходять аж тепер, багато років після смерті ката нашого і не тільки нашого народу. І аж дивно, що й тепер ще багато таких, що жаліють за тими часами. Та, слід думати, це або вони самі, або їхні предки винищували народ, а ім самим жилося непогано.

В нашому господарстві була ступа. Для теперішнього покоління треба сказати, що це був грубий кусень твердого дерева з видовбаною в ньому великою заглибиною. До того ще був товкач, цебто довгий кусок дерева, на кінці грубого. У ступу сипали просо, цебто насіння проса. Всі, хто вже мав силу вдергати товкач, по черзі підходили до ступи й товкли в ній просо. Це було важке заняття, і саме тому за чергою мінялися приступі. Товкли просо так довго, аж відбивали з нього тверду оболонку, а те що залишалося з проса, розбивалося на кусочки. В результаті такої обробки проса у ступі виходило пшено, з якого варили прекрасну кашу, або до молока, або й до шкварок. Було ще й інше пшено, цебто таке, що з проса здіймали оболонку на круподерці, та з нього каша не була така смачна, вона не вмлівала у печі, завжди була якась тверда, не розварювалася. Отим пшоном ми також у великій мірі спасалися.

Незабаром до нас причвалала тітка Федоська, одна з дочок діда Щербахи, отже мамина сестра. Вона жила в недалекому селі, якихось вісімнадцять кілометрів від нас. Село, в якому вона жила, колись було досить багате, але на той час, цебто на початку тридцятих років, воно було вже зовсім бідне. Збідніла й наша тітка Федоська, а найбільше через те, що її чоловік був п'яницею, не дбав про господарку, зразу, як тільки почалась колективізація,

він, щоб не робити на власному, отже щоб не робити тяжко, поздавав усе до колгоспу. Так вони лишилися майже жебраками. Тітка слабувала, в неї не було сили самій все коло хати зробити, дожилися вони до нестачі харчів, від чого тітка й почала голодувати, почала вже навіть пухнути з голоду. Вистачило їй ще лиш сили причвалати до нашого села. Хоч в нас було й так тісно, то все ж таки ми її прийняли, відгодували, батько прилаштував їй місце до спання на соломі. І знов таки незабаром до нас приїхав з Оріхова наш двоюрідний брат, цебто батьків двоюрідний брат, а наш дядько Микола Хелемендик, якого ми любили. Йому було двадцять чотири роки, але вже він був жонатий. Коли в Оріхові настала нестача харчів, коли люди почали голодувати, то його жінка, тітка Настя, подалася у Москву до своєї рідні, щоб спастися від голодової смерті, а дядько Микола приїхав таки до нас, вже з пухлими ногами. Ми, як вже казала, дуже його любили, то ж і прийняли і того дядька до нашої родини, щоб його відгодувати, врятувати перед голодною смертю. В нашій хаті зробилася, просто, лікарня. Ми недужих тітку Федоську й дядька Миколу мусіли купати, бо вони спочатку були немічні.

Та таке діялося не тільки в нашій сім'ї. По цілому селі чути було, що ото до того, або до іншого хтось приїхав з якогось села, або з міста, щоб пережити нестачу харчів, а насправді голод вже підкрадався до українського села і до українських міст. Люди хворіли, майже не було дня без похорону, переважно вмирали ті, хто прибув до нашого села з інших околиць. Тепер я можу підозрювати, що багато людей вмиralо тому, що вони, прибувши до своїх рідних виснажені голодом, наїдалися зразу і їхні шлунки не переносили цього, вони, мабуть, зазнавали завороту кишок. Майже у всіх в нашему селі прибуло людей, яких прилаштовували на соломі, в якомусь кутку, де в кого було місце.

Наша ступа працювала майже день і ніч, багато було

ротів, які треба було накормити, а засічок почав спорожнюватися. Ту муку, яку батько заготовив на весь рік, ми випекли до березня, ото ж ми мусіли надолужувати пшоном. Одні товкли у ступі просо, інші відсівали лушпиння, а мати відпарювала пшоно, простуджуvala його, якось почала з нього хліб пекти, смажити на сковородці коржі. Все робили швидко, не роздумуючи багато, не дбаючи про вишуканий смак, бо ж людей було багато в хаті, всіх треба було накормити.

Під весну в нас не стало вже картоплі, яку батько заготовив на цілу зиму, все ми вже поз'їдали. От і прийшов час, що батько почав брати на прохарчування картоплю, яка була призначена на посів, що зберігалася у кагаті. В ньому теж зберігалися буряки, бруква, цебто такі буряки для худоби. Отже й ми, прийшов час, мусіли поділитися з худобою тим, що було призначене для неї, поділитися з нашою коровою, з нашими свиньми. Це була перша наша справді голодна весна. Потім були набагато гірші весни.

СІЛЬСЬКЕ ЖИТТЯ

Весною всі селяни почали збиратися у колгоспному дворі, щоб обговорити всі ті справи, які турбували людей. Почали міркувати що буде далі, що робити людям, адже не вистачає ні хліба, ні до хліба. Люди пойли все призначене на посів, в тому й посівну картоплю. Хтось підказав, що можна садити й лушпиння з картоплі, з нього, мовляв, теж повинна вирости картопля. Селяни самі не знали що їм робити, не знали що вдіяти їм з собою.

В кого ще з царських часів було якесь золото, якийсь кращий одяг, ті почали продавати ті речі, їздили у дальші села, вимінювали на якесь зерно.

Наш батько був не тільки роботячий, але й заповзятий, сміливий, з ініціативою. І тому саме, зібрані у

колгоспному дворі селяни, вирішили, щоб голова колгоспу Михайло Волосяний дав батькові засвідчення, тоді селяни дали йому дещо на обмін, і так відправили його на Донбас. Там, як розповідали прибулі до нашого села, можна було обміняти добро і на хліб, і на солену рибу, чи сушену тюльку або бички (це невеличка риба, яку ловили в Азовському морі).

Батько, зрозуміла річ, погодився з рішенням селян. Він зібрав від людей те що вони могли йому дати — золоті речі, якийсь вартісний одяг тощо, і подався на Донбас, маючи теж надію зустрітися з Ігорем, нашим молодим дяком, який там вчився. В Донеччині, як виявилося, були пекарні, батько казав, що переважно в єврейських руках вони були, випікали в них хліб для шахтарів. Ото ж, поїхавши на Донбас, батько вже за день вернувся у село й привіз чимало харчів, переважно хліб, сушену і солону рибу тощо. Потім ще багато разів посыпали батька у Донеччунику, і він їздив, привозив на радість селянам те, що їм було найпотрібніше — харчі. Коли батько приїжджав, люди приходили до нас, брали те, що кому належалося. Прийшло до того, що батько їздив у Донеччину раз на тиждень, в нього вже була якась домовеленість з пекарнями, в яких йому обмінювали на хліб речі. Їздив батько у Донеччину поїздом. Саме таким чином наш батько весною 1932 року, на переднівку, врятував багатьох від голодної смерті. А люди вже тоді почали вчитися варити борщ не тільки зі щавлю, а й з лободи й інших трав чи зілля, які не були шкідливі для людського організму.

В нашему селі росло багато дерев акації. Ми, діти, влезали на ті дерева, рвали на них квіти, які мали солодкуватий смак, однак нікому не шкодили. Ото ми ті квіти з охотою їли. Ті ж квіти ми сушили, а мати терла їх на порошок і досипала до всяких страв, переважно до того, що пекла в печі чи на сковородці. Ми все це їли і воно нам видавалося смачне. Ми бачили, що раз худоба єсть зілля і траву, то й нам воно не пошкодить, то й їли ми всіляке — то

якісі козелки, як в нас називали, що мали молочко, іли також ріпу, гричай. Ми навіть такого віршика склали: „Гричай, молочай у борщ умочай, а з борщу та в вино, щоб солодше було”.

По дорозі до школи ми заходили в посадки, цебто у такі смуги дерев, які насаджувалися у степовій зоні України для захисту перед суховієм і щоб вони затримували хоч деяку кількість снігу. Ото ми заходили у посадку, де було багато різного зілля, трав, квітів під час квітування. В посадці росли й вишневі дерева. Вже в травні ми ждали не могли діждатися вишень, так званих майських, потім достигала шовковиця. Оце ми влезли на дерева й іли що на них росло з фруктів. Ми, пам'ятаю, дуже любили шовковицю, вона солодка, а ми ж такі голодні.

Діти росли, їм би треба різноманітної страви давати, а вона була переважно одноманітна. І так дивно, що за таких умов ми повиростали на зовсім нормальніх людей. Однак різні недуги нас тоді трималися, панувала скарлатина часто, навіть тифом люди хворіли під час голодовки. Люди не дбали як слід про гігієну, та й мила не було, прали у лугові, який варили з деревельного попілу, також з попілу соняшників. Воші легко розводяться, а винищити їх не так просто. Але люди змазували голови нафтою, білизну ж виварювали у лугові, матері съкали голівки своїх дітей. Невідь-звідки почала поширюватися короста, теж пошесть, якаходить разом з нуждою, а від неї свербіло за вухами, між пальцями. Пошесть приходила за пошестю, а лікарів майже не було по села, не було теж медикаментів. Люди самі, використовуючи віковий досвід народної медицини, рятувалися як могли. Але не перед всякою пошестю можна було врятуватися.

Від сверблячки-корости ми дістали якусь чорну мазь, нею мазали хворі місця, люди вистерігалися контактуватися між собою, бо ця недуга заразлива. Ото й мастилися люди тією мастикою чорною, яку робили з

дьогтю, а вона ж була така смердюча, що жах, здалеку було чути що ото йде помазаний нею. Та ми до всього призвичаювалися, а от до голоду так і не могли призвичайтись.

Почали люди міркувати над тим, як би це зробити спільну кухню у колгоспі, бо вдома вже ні з чого варити, а так, спільно, трішки при допомозі колгоспу, може щось і варитимуть. Голова колгоспу пристав на таку пропозицію, вибрали куховарок і вони вранці наставляли великих котлі й варили в них борщ. Це вже був час, коли почали підростати буряки, то ж можна було їх проривати і варити з них борщ. У колгоспі було досить овець, бо їх не дуже трудно прокормити, то й різали їх і клали з них м'ясо у борщ чи якусь юшку.

Ми, діти, коли були голодні, не мали чим радуватися, дорослі теж майже не говорили між собою, ходили тільки та охкали, ойкали, однак нікому не прийшло навіть в голову вголос висловити своє незадоволення, свій жаль, свою розпуку. Нарікали тільки по своїх хатах, і то оглядаючись, щоб, бува, хто не підслухав та не доніс до влади.

В армію тоді брали чоловіків, яким було по двадцять два роки, але таких в нашему селі було мало, то брали і старших. І ніхто не противився, бо нехай би тільки хто спробував не підкоритися повелінню влади, то такого зразу б знишили. Люди нарікали, злословили між собою, говорили, що навіть за царського режиму не було так голодно в українських селах, як тепер, за сталінського нелюдяного режиму. Люди, не знаючи дійсної причини їхнього лиха, почали нарікати на євреїв, що то, мовляв, вони всьому винні, вони ж позаймали за нової влади найбільше відповідальних посад, їм погано не жилося.

Того, 1932 року, кухню в колгоспі організували десь у червні. Ми, діти, бігали в поле помагали час до часу розносити воду колгоспникам, а вони пропоплювали міжраддя, на пекучому сонці омлівали від гарячого

повітря. Тому, що ми помагали колгоспникам, то й нам давали юшки з того спільногого колгоспного котла. Куховарки, крім цього, знали ж, що наші матері не мають часу зварити вдома, во бони ж кожного дня на колгоспній роботі, від самого ранку до пізнього вечора. Жінки й дорослі дівчата від тієї роботи ледве ноги волокли за собою. А як перше зерно змолотили, то якось голова колгоспу Волосяний дозволив змолоти на перше борошно і напекти з нього хліба, свіжого, спрявжнього хліба, без домішки пшона чи висушеного й товченого акацієвого квіту. Ото як напекли того хліба, то давали його в колгоспній кухні до юшки, звареної з буряків. То той хліб умочали в юшку чи борщ і ласували ним. Тоді вже, зрештою, й у полі було всякого такого, що можна було їсти, жінки рвали досягаюче зерно, м'яли його з колосків, воно ще було м'яке, то й іли його. Коли пополи соняшники, то також вимикиали зернятка і жували разом з молодим лушпинням що на них. Все це можна було їсти і воно не шкодило людям, навпаки, воно все було дуже корисне.

Появилася нова картопля, однак її під кущами було дуже мало, вона була дуже дрібненька, бо ж люди садили не повноцінну картоплю, а лушпиння, так що молодої картоплі зав'язувалося дуже мало. Люди з того приводу почали бідкатися, що не буде врожаю на картоплю, знову будемо бідувати, голодувати. Ми, малеча, рвали свинкам і кроликам траву, також рвали її, щоб насушити на зиму для корови. Також, заохочені юшкою з колгоспної кухні, ми почали помогати при легкій роботі в полі, складали снопи. Хоч багато ми не нарobili, однак це була якась поміч старшим, ми призвичаювалися до роботи в полі, придивлялися що і як роблять старші, вчилися практично.

Роботи на колгоспних полях було багато, а людей мало. Правління колгоспу позичало в радгоспі, як тепер пригадую, також в так званому МТС-і, трактори, які на жнива притягнули два комбайни. Це вже була велика

допомога колгоспникам. В нашому селі було, правда, десь до двохсот дворів, але людей було мало, мало в ньому лишилося робочої сили, а все через той ненависний сталінський режим, за якого виганяли людей у Казахстан, у Сибір. Мало, отже, було працездатних чоловіків і жінок, тому й тягли у колгосп робити навіть стареньких бабусь, щоб бодай картоплю стругали при колгоспній кухні. Це теж була велика поміч, як і наша, дітей, поміч на колгоспних полях. Нас, дітей, таки не заставляли, а просили, щоб іти хоч розгортати зерно на возах, які під'їжджали близько комбайна. Це була робота для дітей. Пам'ятаю, що при комбайнівих жнивах багато губилося зерна через недобрий догляд, ~~бо~~ один віз з під комбайна вже від'їдждає, а другий не встигає за ним під'їхати до нього, то й сипалося зерно поза возом, на стерню. Та, те зерно не змарнувалося. Люди таке висипане з комбайна зерно засипали тонкою верствою землі, приховуючи його таким чином перед бригадиром, а пізно вночі, як всі вже зійдуть з полів, йшли в поле, забирали те зерно собі. Таке зерно давали курам, теж товкли на крупу, варили з нього юшку, а то й заховували на чорну годину.

Те, що давали колгоспникам з нового на зароблені ними трудодні, то не було навіть на що дивитися, по кілька-десят грам на трудодень. Але люди мовчали, брали те, що давали, а вдосвіта вставали й ішли й брали собі. Робили це так, щоб чуже око не бачило. Так робили всі, бо до того примусив їх сталінський колгоспний режим. Люди, просто кажучи, крали і не вважали цього кражею. Бо й справді, чи це була кражя, якщо їм за тяжку роботу платили по кілька-десят лиш грамів зерна на трудодень? То ж і ходили, переважно вночі, брали що-хто міг і тягнули до себе додому. Так теж було й тоді, коли достигла кукурудза. Люди вночі йшли в поле й ламали по кілька чи кільканадцять качанів та несли додому. Всього в полі колгоспні сторожі не могли впильнувати, хоч і було їх багато, та все то були дідуся, які не тільки недобачають,

але й приглухуваті, а то, просто, боялися виставити носа, коли бачили чи чули, як хто що тягне.

В колгоспах не було комор, щоб в них зберігати зібране з поля зерно, то ж і складали його, привізши з-під комбайнів, на току, цебто просто в полі. І при токах ставили сторожів, та вони робили собі курені від дощу й вітру, та й після півночі йшли здрімнутися до них, а селяни тим часом знали коли добре йти за зерном. Вони знали звички сторожів, знали навіть коли почнеться розноситися їхнє хропіння.

Селяни в той час навчилися поради від Микити Хрушцова, який тоді частенько був гостем на колгоспних полях. Селяни при такій нагоді питали його, як покращати життя колгоспника, а він відповідав так: Щоб життя колгоспника стало кращим, йому, цебто колгоспниківі, треба дуже рано вставати і дуже пізно лягати. Ото ж і навчилися колгоспники дуже рано вставати, щоб встигнути ще перед досвітом щось притягнути з поля додому, а лягали теж пізно, щоб, коли настануть сутінки, не прогаяти нагоди й принести щось додому з так званого суспільного. Так ото ми навчилися рано вставати й пізно лягати, бо того, що нам давали на трудодні, аж ніяк не вистачало.

НАПЕРЕДОДНІ ГОЛОДУ

Урожай 1932 року був непоганий, однак на сталінський наказ, коли на Україну були послані раз Молотов, раз Каганович, колгоспи перш за все мусіли вивозити намолочене зерно державі. Виявилося, що Сталін підписав з закордоном договори на поставку великої кількості зерна. Ото ж і вивозили з села все, що в ньому було. Не тільки зерно, але й інші сільськогосподарські продукти. Треба було, як тоді верещали пропагандисти, виконати п'ятирічку. Першим, отже,

завданням колгоспу було вантажити намолочене зерно й везти його на найближчу залізничну станцію. Там те зерно вантажили у вагони і, як нам розповідали потім, везли у чорноморські порти, звідки, вже пароплавами, вивозили нашу кривавицю у Великобританію. І ото постає питання — чи знав Сталін, що з України вивозять усе зібране влітку під час жнив зерно, чи не знав? Він не міг цього не знати, в нього був величезний партійний і адміністративний апарат, його повідомляли про існуючу ситуацію.

В ті часи, як виявилося, Сталіну забажалося розширити зв'язки з Заходом, щоб купити потрібне для індустріалізації країни устаткування. Канада тоді, хоч і рахувалася частиною Британської імперії, продавала пшеницю набагато дорожче, ніж Радянський Союз. Так воно є на Заході, що за матеріальне добро треба платити, а Сталін продавав майже за безцінь. Йому ж не боліла доля українського селянина, він не журився тим, що український селянин почне голодувати, вмирати з голоду. Та й не виключене, що про таке йому йшлося.

Ото і приставали англійські кораблі на набережних чорноморських портів, вантажили свої нутра українською пшеницею, яку згромаджували у величезних елеваторах в портах. І їхало українське збіжжя за море, щоб ним кормити і заморських людей, і заморську скотину. А про нас не думав ніхто, а хто лише сказав уголос, того негайно ліквідували. Заходили англійські кораблі і в Одесу, і в азовський порт Маріуполь, в інші чорноморські порти, заходили теж в Бердянськ, що недалеко нас. Народ лиш між собою нарікав, злословив, що, мовляв, правителі вивозять хліб з країни, не зважаючи на можливий голод населення, передусім тих, хто цей хліб вирощує.

До зими в нас було дуже мало всього, нам, всім дітям, батько сказав, що цього року буде гірше, ніж минулого, то нам треба всіляко забезпечуватися харчами, щоб хоч перезимувати. Як нам пережити надходячу зиму? Це

питання навіть і нас, дітей, турбувало. Настала осінь, вже майже все позбирали з поля, хто що міг приховав для себе. Гарбузи прикрили грубою верствою соломи, картоплю закопали в кагати, але ж її було дуже мало, однак зразу залишили декілька відер на наступний рік на посів. Батько все те, що придбав, схоронив у тому погребі, що його викопав на місці колишньої криниці, у садку, в гущавині. Там, ми сподівалися, абсолютно ніхто не заглядатиме, нікого заросле бузиною місце не зацікавить, то, може, якось переживемо голод. Такі сховища, як згодом виявилося, рятували багатьох перед голодовою смертю.

Батько нам сказав, що з того, що ми виростили на нашому городі, ми мусимо частину віддати до колгоспу. Дали, отже, квасолю, буряки, але виконавці їздили по селі, заглядали у двори, нишпорили що можна взяти у селян до колгоспу. Брали вони й останнє, не рахуючися з можливим для селян голодом.

В нас ще була своя свиня, кількою поросят невеличких, ото ж батько вирішив одне з них зарізати, а правду сказавши, задушити, щоб ніхто не чув і крику свинячого. Хоч воно й мале оте порося, все ж таки його треба десь, після того, як розібрati м'ясо, прихovати. А треба сказати, що й того року батькові вдалося не всі поросята записати до сільрадівської книги. Поросят ми годували все літо всякою травою, зіллям, а то й інколи зерна їм всипали, принесеного з колгоспного поля, того, що висипалося з комбайна а ми приносili вночі додому, а яке було дуже вже перемішане з землею. Це пацятко, як в нас казали, батько і зарізав, а в грудні 1932 року взяв з сільради дозвіл зарізати свиню, бо біда, не було чим її кормити. А льоху батько тримав на розплід, то її обов'язково треба було підкормлювати. Таким чином в нас був деякий запас сала й засоленого м'яса. Все це батько умудрявся ховати глибоко в скірті соломи, яку привозив восени з колгоспного поля. Треба ж було батькові прокормити величеньку сім'ю та ще й

розраховувати на потребу дати їсти заходим, які все проходили крізь наше село.

В нас був теж запас часнику, цибулі. Це, треба знати, було потрібне не тільки до прохарчування, але й як лікувальний засіб. Зокрема цибулею і часником натирали груди, коли хто захворів простудою, давали пити сік з них також від кашлю. Наша маті теж була досвідчена, мала, як казали, свій розум. Вона нас, дітей, вбиравала, перешивала зі своїх спідниць, які були в неї придбані ще з царських часів. В ті давні часи носили широкі й довгі спідниці, то з такої однієї вона шила спідниці для трьох дівчат, а це було важливою справою, бо ж матерії на спідниці годі було купити в крамниці. Якось так сталося, що з приходом нової комуністичної влади все позникало з крамниць. Ну, спочатку хай була революція, потім громадянська війна, але ж це вже були тридцяті роки, вже ось скільки років панував сталінський режим. А в крамницях не було нічого. Часом тільки привозили кільканадцять метрів ситцю, то його розбирало начальство, а звичайному колгоспникові не доставалося. То ж ми найчастіше ходили в одягу, на якому латка на латці, аби тільки прикритися.

З нашого села багато людей, зокрема тих, в яких були невеличкі сім'ї, в яких не було малих дітей, намагалися виїздити на цілу зиму. Вони подавалися десь у Донеччину, зокрема до самого Донецька де в них були якісь чи рідні, чи знайомі. Приїхавши туди, вони влаштовувалися на роботу у вугільні шахти. І так люди себе зберігали.

А в село весь час приходили люди з інших околиць. Наші селяни часто їх приміщували до побудованих ними землянок. Їх називали землянками, тому що їх робили з глини, то ж люди їх не жаліли, пускали в них заходих. Всі неначе вже бачили перед собою смерть від голоду, тому й співчували чужим. Почали між собою говорити, що смерть від голоду вельми страшна. Як людина захворіє і

від того вмирає, то це, неначе, природна річ, але вмерти від голоду таки страшно. Говорячи про страшне, люди проклинали новий колгоспний сталінський лад, проклинали політику Сталіна, який наказав забирати в людей навіть останнє, не жаліючи нікого, ні старого, ні молодого, ні навіть дітей.

ГОЛОД

Якось ми пережили 1932 рік, настав і 1933. Він нам передбачався ще страшнішим, ніж попередній, бо ж запас, що ми його мали, вже майже був випорожнений, мусимо вижити з того, що приберегли останнього, вже голодного року. А що в нас лишилося? тільки трохи гороху, квасолі, буряків і картоплі. Вже на початку року мати наша почала нам усім виділяти малі порції харчів. Переважно ми съорвали юшку, яка не грішила густим наваром.

Батько вирішив знову домовлятися з сусідами, щоб їхати до Бердянська, де в нього вже були знайомі пекарі-євреї. І тепер також мусів взяти з правління колгоспу окрему перепустку, щоб безперешкодно привезти хліб, а то по залізничних станціях міліціонери, які були на службі сталінського режиму, відбирали хліб. Вони, понадіваючи на рукави червоні пов'язки, нібито боролися зі спекуляцією. А яка ж то могла бути спекуляція, коли народ нічого іншого не бажав, лиш би вижити, лиш би дітям дати кусень хліба, аби не повмирали. Адже спекуляція, це якась діяльність з метою наживи, з метою стати багатим. Хто тоді думав про багатство! Єдиним тоді багатством було життя людське, і то воно якось не рахувалося, люди бо вмирали, а ті, що залишася, неначе й не жаліли померлих, кожен думав про своїх найближчих, про себе. Навіть ми,

діти, знали, що міліціонери кривдять людей, яким відбирають хліб, отже й до них, як до представників сталінського режиму, в нас зростала ненависть.

Ото ж батько знову зібрався у Бердянськ, портове місто, що над Азовським морем, зібрався за хлібом, соленою рибою, за сушеною тюлькою чи бичками. Там, у Бердянську й околицях, рибалки ловили рибу, солили її, сушки, а лавочники, переважно євреї, тогрували нею, продавали за гроші, в коли настав час голоду, то здебільша міняли то на золото, то на доброкісні речі. Міняли за те, що в людей залишилося приховане ще з царських часів.

На станцію батько брав з собою візок, там десь його заховував у якомусь закутку, щоб на ньому, коли вертатиметься, везти те, що дістане на обмін. Привозив батько з Бердянська, крім хліба, також згадану вже солену рибу, цебто суху, просолену рибу, сушені тюльку, бички, а часом бочку чи й дві солоних оселедців. То ж на тому візочку, навантаживши все це добро на станції, віз у село. Піходив додому то вночі, то над ранком — втомлений, весь у грязюці, не митий, не голений, в пом'ятому одягу, не виспаний. А ми ж його ждали, ждали. Дождавшися, батько розподіляв між сусідами привезене, а те, що було наше, давав нам спершу по маленькому кусочку, щоб на довше було. Як привіз зо три мішки хліба, то на хату припадало по чотири хлібини. І знов люди не знали коли буде наступний хліб, то ж не знали — чи їсти його, чи дивитися на нього. Їхати бо за хлібом можна було, але ж не давали його даром, треба було завозити речі, на які можна було одержати хліб на обмін. Батько, передбачаючи наступний приїзд у Бердянськ, домовлявся зі знайомими євреями, щоб приготовили для нього хліб та рибу.

Для нас, селян, це був страшний час, натомість на нашій біді збагачувалися продавці в крамницях, здебільша євреї, які за хліб чи рибу, одержували переважно золоті речі від тих, які рятували своє життя.

І батько наш, їздячи за хлібом до Бердянська, неодноразово бачив великих англійських кораблі, на які вантажили українську пшеницю, сам бачив, як вантажили на ті кораблі також великі скрині з консервами. Коло набережних, де вантажили ті кораблі, збиралася народ, люди товпилися, мовчки приглядалися як вдень і вночі вивозять наше добро в той час, коли Україна вже загидала з голоду. Міліціонери розганяли натовп, пригрожували рушницями. Іноді, як розповідали батькові у Бердянську, а він, приїхавши додому, нам розповідав, доходило майже до відкритого бунту. Вистачило, щоб хтось один крикнув уголос, що, мовляв, обдирає нас сталінський режим з останнього, а натовп вже не вгавав, викрикували люди на адресу англійських матросів, показували, що, мовляв, ви в нас останнє відбираєте. Та вони не тільки не розуміли того, що люди говорили, викрикували, але й, з огляду на віддалу корабля, не мали спроможності зрозуміти. Було, однак, таке, що на шлюпках підплывали англійці до берега і, бачачи голодний натовп, викидали печений хліб, булочки. А люди кидалися на те, немов озвірілі, щоб лише щось дістати. І годі було тим людям дивуватися, голодний сорому не має. Хапаючи кинуте, люди один від одного намагалися відібрati хліб чи булку, може й не для себе, може для голодної дитини, яка десь лежала, пухла від голоду. А англійські матроси, чи вони докери, хто їх там знає, ті, що приймали вантаж на свій корабель, мали фотоапарати, фотографували виснажених голодом, фотографували, як голодні борються за шматок хліба.

В Бердянську люди між собою говорили, що те все, що робиться, це навмисна політика Сталіна. Відбиравчи від селян хліб, він мав на меті довести до суцільного голоду, щоб таким чином примусити до колгоспів. Селяни ж не хотіли добровільно йти у колгоспи, вони споконвіку працювали на своїй землі, не рахуючи часу, коли була уведена панщина. То ж вони, селяни, вважали колгоспи 'новою панщиною', за якої люди мали бути

приписані до землі, важко працювати і нічого з праці не мати. І, треба сказати, що і політика розкуркулювання, і політика штучного голоду дали бажаний Сталіним результат — селяни пішли у колгосп. Та тільки чи цей бажаний результат дав щось доброго країні, людям? Як показала практика найближчих років, колгоспний лад не довів до щастя селян, не дав їм ні добробуту, ні волі. Селяни, як виявилося, справді стали новими рабами, їм не дали пашпортів, а без них по містах не прописували, отже селянин став новим кріпаком, з села йому не можна було стати на роботу в місті. Та це вже потім, коли минув голод. А тепер ще люди залишали село, якщо мали змогу, якщо була ще в них сила.

Вертаючись з міста, батько часто розповідав про речі, яким годі було вірити. Зрештою, в школі нам торочили одне, а дома ми бачили друге, то й часом, слухаючи батька, нам було трудно повірити в те, що він розповідав. Як, наприклад, нам було вірити в те, що, мовляв, людину, котра чесно прожила все життя, котра ніколи не займалася політикою, тяжко працювала, а тут вночі приходять, арештовують і така людина більше не верталася додому. А родині — жінці, дітям, братам, сестрам, батькам не хотіли навіть сказати за що арештували, де арештований, в якій в'язниці, чи був суд, який вирок тощо. Тільки після довгих років стало загальновідомим, що саме так було. І то не були поодинокі випадки, а масова практика.

З інших сіл надалі приходили в наше село, тільки більшими гуртами, між прибулими було вже багато пухлих від голоду. А в нашому селі вже не було чим кормити захожих. В одному колгоспному будинку влаштували щось на зразок примітивного притулку для тих людей, пускали їх туди переноочувати, давали щось їсти навіть, видавали якісь продукти, щоб ті люди самі собі варили якусь хоч ріденьку юшку, а за те вони мали приходити на колгоспний двір відробляти, в колгоспі бо завжди знайшлася якась робота.

На початку того, 1933-го року, в наше село прибуло багато людей з північних окопиць України, чи ще звідкись. Вони розмовляли по-російськи, нам, дітям, трудно було їхню мову зрозуміти. Згодом, однак, ми привичаїлися, почали їх розуміти, та й вони до нашої мови почали привичаюватися.

Зимою дітям була більша біда, ніж влітку, зокрема нам дошкуляв брак взуття. Ми, як правило, взувалися в чоботи старших, отже вони були для нас завеликі. Ми з соломи робили встілки, з якими було і тепліше, і нога не теліпалася у чоботі. У чоботи вкладали також різне шмаття, робили з нього онучі. Нестача взуття була загальна, влітку люди навіть у полі робили босі, щоб не рвати чобіт. Хоч по стерні трудно було ходити, та на це люди не зважали. У селян завжди ноги були подряпані, у крові, порепані. Це — не з розкоші, і не тому, що селяни не знали, що у чоботях краще. Це був результат нужденності. На поранену ногу люди прикладали листочки подорожника, часом це помагало, а було й так, що жінки діставали запалення від відкритих ран, які залишали слід на все життя. Покалічені ноги були переважно участю жінок, бо ж жінкам тоді й в голову не приходило, що можна їм ходити в штанах, як і чоловіки. Ось таке було примітивне життя на селі. А сталінські пропагандисти верещали, що „живіть нам стало краще, живіть нам стало веселей!”

Отаке життя закарбувалося в серцях селян, в них складалося виправдане почуття кривди, вони відчували на кожному кроці зневагу до себе, до своєї праці. Вони справедливо вважали себе підманутими революцією, яка обіцяла „землю - селянам!” Колись, до революції, також було не з медом, українського селянина також використовував російський царський режим. Однак, будучи невибагливими, українські селяни мали краще, ніж за сталінського колгоспного ладу. Колись, якщо людина була роботяща, а дісталася від батьків хоч клаптик землі, то, цілою сім'єю працюючи, таки голоду не

зазнавали. Жили скромно, навіть дуже скромно, однак не були настільки голодні, щоб можна було говорити про голод. А ось тепер — суцільний голод! Так і забрав він з нашого народу за три роки вісім мільйонів жертв. Це все жертви сталінського режиму, жертви самого Сталіна, якого, як на сміх, називали „Сонцем незаходящим”.

Тоді ніхто не рахував вмерлих від голоду, тих, які загинули по дорозі у Сибір, яких повбивало в лісах Півночі, на вугільних шахтах, на рудниках чи золотих „приисках”. Їх не рахували, бо не до рахування тоді було. Але ми все це бачили власними очима, ми бачили опухлі трупи, бачили, як підбирали вмерлих людей, неначе якесь падло, і закопували в спільніх могилах, без обряду, без священиків, без домовини.

І все це бачили сталінські посіпаки, бачили і, певне, й записували все що треба було їм до звіту. Оті посіпаки не могли не бачити як народ масово гине. Батько Сталін сидів у Кремлі, до нього доходили тільки звіти, він не дивився мерцям у вічі. А посіпаки дивилися. Їх, якось не мучила совість.

Та прийшов час, коли Сталін почав винищувати не тільки українських чи інших селян, винищувати за те, що вони не бажали йти у колгоспи. Сталін почав також винищувати високих партійців, зокрема тих які співпрацювали ще з Леніним. Одних, як ото Троцького, наказав вигнати, інших же наказав ув'язнити, засилати на каторгу, а найчастіше розстрілювати.

Мені це добре запам'яталося. Я пам'ятаю, що до того часу в підручниках був життєпис Троцького й інших керівників партії. Та одного разу від нас забрали наші книжки, а потім, як виявилося, повикидали з них сторінки з біографіями „ворогів народу”. То нас вчили, що це були соратники Леніна, творці революції, а то одного дня вони стали ворогами народу, на яких не знаходили вже поганіших слів, як тільки зрадники, запроданці, шпигуни тощо. Та це — не наша справа, хоч вона й показує, яким був „батько” Сталін.

В нашему селі багато викопали могил за останні три роки, хоронили, а насправді просто закопували в них людей купами. Голова колгоспу наказав ходити по полях і збирати трупів, зокрема напрів весні, коли тільки сніг почав танути, з-під нього виставали чи то ноги, чи руки вмерлих. Вони, виснажені голодом, не маючи багато сили, йдучи в пошуках шматка хліба, часто під час хуртовини вмирали, замерзаючи. Так, як ото було з тією жінкою, що йшла з двійком дітей, тягнула їх на санчатах, аж врешті замерзли всі троє. Це ті, яких ми, діти, знайшли, йдучи зі школи. Пам'ятаю, що на тих санчатах було якесь шмаття, мабуть для того, щоб вкрити ним малих дітей, захоронити від холоду. Люди падали від голоду, як мухи. Дехто дивувався — куди вони йдуть, чому не сидять вдома? Але, на мою думку, це зовсім зрозуміло. По-перше, йшли, втікали зі своїх сіл ті, яких або розкуркулювали, або мали розкуркулити, а по-друге, коли голод вже підступив під самий поріг, коли не було вдома ніякогісінської надії на прожиття, то люди йшли у невідоме. Краще бо, йдучи невість-куди, маючи крихту надії на порятунок, ніж сидіти бездіяльно вдома й чекати неминучої смерті.

Все це діялося на наших очах, свідків того голодомору ще й сьогодні живе багато, вони вже почали розказувати про той жах, який настиг нашу Україну. Розказують, але ж і довго мовчали, світ не знав про нашу трагедію, не знав про масове винищення населення. А як і знав, то мовчав, адже чужа біда не болить, ситий голодного не розуміє. І їм, тим що знали, вигідніше було замкнути на людське нещастя очі, перед ними стала примана дешевої купівлі українського зерна від „батька” Сталіна. Про мораль таких людей не говоритиму, нехай вони самі живуть зі своєю нечистою совістю, нехай з нею й вмирають.

А ми, ті, які в той час були ще дітьми, які все це пережили, яким, з допомогою батьків, мамів, дідусів чи бабів вдалося пережити голод, якого світ не бачив,

мусимо бути свідомими того, що все це діялося на родючій українській землі, на нашому Запоріжжі, на приазовських чорноземах, на землях, які кормили пів-Європи. Ми мусимо жити, маючи надію, що майбутні покоління не зазнають такого нещастя, а наші батьки, дідуся, бабусі, всі наші рідні і не конче рідні, які загинули з голоду, хай спочивають сном вічним. Жили вони, надіючись пережити голод, однак Божа воля була іншою, і вони примирiliся з нею. Все, що Бог ім посилав, вони сприймали з покорою.

Але пам'ять про те, що діялося на Україні, зокрема напровесні 1933 року, не може загинути. Врешті, після того, як на Заході почали говорити й писати про штучний, влаштований Сталіним голод, після того, як Конгрес США покликав комісію для розслідування голоду на Україні, після того, як за нової влади в Радянському Союзі настала хоч деяка гласність, і на Україні почали про це писати. За цю справу взялися, спасибі ім велике, українські письменники. Слава відважним! Спасибі всім тим, хто береже святу пам'ять про мучеників! Між іншим, і я пишу ці спогади з метою хоч таким чином спричинитися до збереження правди про голод на Україні.

Наш батько часто нагадував нам, навчав нас, щоб ми, діти, були обережні перед чужими, щоб ніколи й нікому не казали про те, про що говориться в нашій хаті. Зокрема наказував, щоб нашим вчителям у школі нічого не говорити, бо з-посеред учителів були члени партії, які вважали Сталіна правдивим сонцем, які могли зробити донос на батьків. Ми, коли нас будь-хто про що починав розпитувати, завжди відповідали, що ми нічого не знаємо, що нічого не чули. Побачивши, як у школі нас виховують, наш батько наказав нам, щоб ми не записувалися до гуртків, які творили в школі. Тоді, коли батько дав нам дозвіл запистися до організації жовтенят, він ще не знав так добре сталінського режиму.

Ми були жовтенятами, в майбутньому ж мали стати й піонерами, а як підростемо, то зможемо стати, як нам

говорили, комсомольцями, а дорослими ми зможемо стати членами партії.

Ми бачили власними очима, до чого доводить сталінський режим, який покликався на мудрість партії, а насправді який був керований одним, „непомильним” Сталіним. Ми бачили також, яку роботу мусіли виконувати члени партії, от, хоч би й наші вчителі, які адже, бачили жнива смерті, однак пропагували новий режим, хвалили його. Навряд чи вони робили це з переконання, я переконана, що так ім наказували робити, а їхнім злочином було тільки те, що вони не противилися. І за це не знаю, чи можна їх звинувачувати, адже вони теж хотіли вижити, і ім не солодко було.

Вдома, вже напровесні того голодного 1933-го року, батько діставав зі зробленої ним схованки то трохи картоплі, то трохи пшона, кукурудзи, з якої мати варила мамалигу. Ми надолужували саме тією мамалигою, або гарбузовою кашею, це нас підтримувало, хоч і порції, які нам призначала мати, були маленькі. Та все ж мали якусь поживу, не позбавлену вітамінів.

Батько чимраз рідше їздив у Бердянськ міняти речі на хліб. Не ставало вже тих речей, не було вже на що міняти. Те, що було, майже все вже пішло на хліб, на рибу, на оселедці. Час до часу батько таки їздив у Бердянськ, хоч, як ми знали, вже нічого не віз туди на обмін. І привозив небагато хліба чи риби. Нічого нам тоді батько не говорив, але ми здогадувалися, що батько, мабуть, помагає в пекарні робити. Може теж обіцяв, що в майбутньому відробить ще більше. В батька було багато знайомих євреїв, вони його любили. І батько часто, після приїзду з Бердянська, оповідав матері, а ми слухали, що між євреями є багато добрих людей, коли ім помогти, то їх вони часто поможуть. Між людьми, казав батько, є всякі, і добрі і погані. Так воно є між євреями, і таке між нашими, своїми селянами навіть. Бувало, що хтось з наших селян уночі подастися у Бердянськ, щоб його ніхто не побачив, щоб, бува, не попросив про щось. А батько їх інколи

зустрічав у Бердянську, своїх же сусідів. Деякі з них влаштовувалися на роботу в копальннях вугілля, шахтарів тоді було обмаль, робота важка, небезпечна, то й приймали на неї також селян, не питаючись ні про пашпорт, ні про те, звідки хто походив. Аби тільки ставав до роботи і добував країні вугілля. Країна тоді індустріалізувалася, вугілля потрібно було багато. Без вугілля промисловість не може існувати, як і людина без хліба. Воно потрібне для виробництва енергії, наogrівання тощо.

Дотягнули ми з бідою на невеликих порціях картоплі в лушпинні і на таких же гарбузової каші з пшоном аж до весни. А там знову зацвіла акація, яку ми їли, а навіть смакували нею. Вона, солодка, заступала нам цукерки, яких ми ось вже скільки років не бачили, не мали того, що діти найбільш люблять. Ми вилазили на дерево, ламали квітуючі гіллячки, скидали їх на землю і приносили додому, для старших, щоб і вони солодким поласували. А для нас була забава, лазити на дерево. Мати наша, коли мала дещо муки на якісь млинці, то домішувала сушену потерту акацію до замісу. Здебільша домішувала до кукурудзяного борошна, потім просівала, додавала гарбуза і з того виходили млинці, вони були, неначе, смачні, бо ж нічого іншого не було в нас. Потім підростав щавель і побода і ми знову пристосувалися до того зілля, яке людям не шкодило. Так ото ми з бідою доживали найскрутніший період, час суцільного голоду на Україні.

Зиму 1932/1933 року було важко прожити. В нас не стало придбаного восени корму для живини, не стало бадилля для худоби, ні зілля, яке ми сушили для кроликів і кози. Коза майже всю зиму прожила, об'їдаючи листя і галузки з абрикосового дерева. Добре що воно в нас було, влітку бо ми мали з нього фрукти, а його листя і галузки були кормом для кози й козеняток. Однак козенятка не дочекалися весни, батько всіх їх мусів порізати на м'ясо, щоб рятуватися від голоду. Повибивав

також батько всіх кроликів, м'ясо ми з них з'їли, а шкурки батько возив до Бердянська й за них також дещо діставав з харчів. Коли не стало бадилля, корова почала дуже ревіти, кормити її було нічим, ото ж батько з матір'ю вирішили її зарізати, поки ще вона жива. Так і зробили, зарізали нашу хорошу корову. М'ясо з корови засолили, трохи закоптили і потрошку позаносили до кожної хати в нашому селі, щоб люди підкріпились, щоб помогти їм дотягнути до весни. Деякі сусіди, в яких збереглися корови, робили так само. Було, отже, зрозуміння між людьми, рятували одні одних як тільки могли, щоб не допустити до опухання тіла з голоду.

Ми собі лишили козу, яка й давала нам молоко, вона заступила нам нашу корову. Коза багато не їла, як прийшла весна, то вона зразу ж почала скубати травичку, стала веселішою. Вона також любила галузки акації, вискубувала на нашому подвір'ї спориш. Те, що вистачило козі, корові ніяк не вистачило б.

У маминого дівера вмерла з голоду маті і три брати, а два брати лишилися, і їхній батько. Це була родина Комишанових. Поховали їх одне за одним. Комишанову було важко виховувати двох дітей, однак, з Божою допомогою, вони якось вижили, всі вони, мабуть, мали сильніший організм. Вижили вони також і завдяки деякій допомозі селян. Село було дружнє, неначе одна сім'я, тепер, мабуть, нема таких сіл.

МУДРИЙ СТАЛІН І ДУРНЕ ЖИТТЯ

Всі дорослі та й всі діти розуміли що діялося за сталінського режиму. Ті наставники, всякі виконавці, що виконували накази Сталіна, вони тільки те й робили, що виступали перед народом і проголошували на все горло, що, мовляв, треба знищити всіх ворогів народу, всіх троцькістів. Сталін дав наказ знищити всю групу Леніна,

яку він залишив по собі, ніхто з них не мав права залишитися живим. Сталін вказував на них, як на тих, що намагаються підірвати побудову соціалізму в країні, що вони саботують його накази, все роблять, аби послабити владу Сталіна. А йшлося не тільки про тих головних, яких залишив Ленін, але про його прихильників, а навіть не так Ленінових прихильників, як Сталінових політичних противників. От і було таке, що є партійний діяч, виступає на зборах за радянську владу, а, дивись, за тиждень вже про нього ніхто й не чує, вже його немає, вже він на Соловках, або в іншому місці Радянського Союзу. Таких зразу називали ворогом народу, зрадником партії. І знову в підручниках треба було написане про нього замазувати чорнилом або видирати сторінки, знову вчителі пояснюють чому так діється. Вони пояснюють, а ми знали, що й вчителі самі не знають на яку статі, що говорити й про кого, бо сьогодні він добрий, а завтра — ворог народу. А раз ворог народу, то не тільки він сам ніс відповідальність, але й його сім'я — дружина, діти, навіть якщо вони були малолітні. Приходив час, що з тих „виправлених” підручників узагалі вже не можна було вчитися, ото ж ми тільки слухали те, що говорить вчитель, часом записували в зошитах. На місце „зрадників батьківщини” Сталін назначав інших, відданих йому членів партії. І ми знову мусіли вивчати їхні біографії, все їхнє життя і про те, які вони тепер пости займають.

Нас у школі вчили про роль пролетаріату та селянства, вчили про конституцію, яка, як виявилося, була складена на неправді, вона була звичайною пропагандою. Однак діти мусіли все це вивчати, мовляв, ми мали знати які наші права й обов'язки. А якщо хто не вивчив, зразу ж було підозріння чому ти не знаєш постанов нашої конституції, чому ти нічого не знаєш про партійних діячів, про героїв революції. А потім виявилося, що ті, про яких нас вчили, зовсім і не були героями революції, вони стали героями на догоду Сталіну, на догоду вождя. Це, здебільша, були ті, які не

сміли згадувати про невеличку роль Сталіна у Лютневій і Жовтневій революції.

Пам'ять в мене була добра, я все вивчала як слід, тому й переходила з класу в клас. В школі ми вивчали вірші, пісні. Вже тоді ми, діти, звертали про себе увагу на те, що багато пісень було, складених різними, також українськими поетами, але серед них не було пісень про Україну, а все про сталінську мудрість, про його геройське минуле тощо. З пісень виходило, що наш вождь дуже мудрий, а от в житті було інакше, в житті не було видно ніякої привабливості, ніякої радості, навпаки, куди не глянь — гірка біда, нежденність, нестача промислових товарів, продовольства.

Люди були люті, непривітні, бідкалися — звідки ж така напасть прийшла на наш народ? Спочатку люди були малограмотні, та згодом навчилися читати й писати, почали візнавати звідки прийшов до нас той режим, який винищив більш половини селян. Найбільше бо терпіли селяни, населення в місті сяк-так могло прожити, там видавали картки, приділяли пайки, невеличкі, правда, по кілька десят грамів на особу то круп якихось, то хліба. І в містах вмирали люди з голоду, і там не було причини до радощів, однак там не було масового винищення.

Ми в нашій родині мали одне щастя, а саме те, що батько наш був моторний, він багато розумів, швидко збагнув що то за влада до нас прийшла у село. До батька, хоч він і не був старий, приходили радитися навіть поважні сусіди, батько завжди тримав дружбу з головою колгоспу Волосяним, знав чим його придобрити. Батько привозив йому то горілки, то буханку хліба. За те голова виписував батькові перепустку. Голова колгоспу був зі своїх, наш таки, сільський. А то було важливе. Хоч він і давав накази щодо роботи, то його слухалися, все мирно робили, не чинили спротиву. Дружність у селі мала велике значення, взаємно один одного підтримували. Головне, що не було до нашого села наслано чужих

виконавців. Якщо треба було щось полагодити, що торкалося нашого спільногого життя, то чоловіки сходилися, радилися, міркували як пережити тяжкий час.

І так нам проходив час, аби до літа, а там вже щось на полі вродило, на спільній кухні щось варили. Так і жили. Влітку 1933 року ми й надалі, як і минулого року, робили все в городі, хоч і не було в нас вже кроликів, то, однак, треба було рвати зілля для нашої льохи, припильнувати, щоб вона була накормлена, щоб привела багато здорових поросят. І справді, вона нас порадувала мабуть десятком. Всі ми ними піклувалися, неначе членами сім'ї, батько кожного вечора, прийшовши з роботи, заглядав до хліва. Альоха неначе раділа батьковими відвідинами, споглядала на нього, хрюкала лагідно і знову лягала, допускаючи сстати поросят. Якщо батько щось приніс їй, то схвачувалася з місця та йшла до батькових рук, а він її частував то зерном, яке нам'яв у полі, то якимось смачненьким зіллячком. Вдень ми рвали льосі смачну травичку, молочай, який вона й поросятка дуже любили, ми ходили з мішками в поле, щоб збирати за полільниками зілля, ми його витрушували з землі, клали в мішок і приносili додому. Трохи такого зілля ми кидали нашій козі, а решту сушили на сонці, щоб було на зиму, бо батько планував купити корову.

Ми, діти, помагали також у полі, сапали, як позначилися рядки буряків чи кукурудзи. Це ми помагали матері у її роботі. Збирали біб, квасолю, фрукти в городі. А в колгоспній кухні нас частували обідом, чому ми були дуже раді. У великому колгоспному гурті нам дуже смакував обід, хоч він і не був вишуканий. Ми з великим апетитом съорбали разом зі старшими юшку. Згодом, як дозрівали кавуни, ми швиденько робили коло дому загадану батьками роботу і мерщій бігли на колгоспне, щоб устигнути на обід, до якого давали кавуни. Голова колгоспу навіть дозволяв, щоб діти самі йшли на баштан та вибирали собі котрий найгарніший, найсплішій кавун, чи пахучу диню. Ми

навчилися візнати котрі кавуни спілі, рвали їх і носили дорослим, для всієї громади. Старші так і норовились, щоб дати дітям якусь легку роботу, послужитися ними. А ми були раді, бо і не натрудилися тяжко, при тому радувалися, а ще й діставали обід. А це була для нас не абияка справа, ми ж ледь що пережили голодну пору, ми ще не встигли насититися.

На селі люди жили примітивно. Я вже згадувала про те, що влітку селяни, а зокрема селянки робили в полі босі, без ніякого взуття. Ноги в жінок і дівчат були покалічені, порепані. Як котрась скалічил ногу, то прикладала до рани подорожника, такого листочка, котрий затамовував кров. Люди призвичаїлися до такого нужденного життя, а навіть, що притаманне нашому народові, почали жартувати. Коли в кого станеться якась травма, то, бувало, глузливо вигукне: „Хай живе товариш Сталін!” Що ж бо було робити під тим ненависним сталінським режимом? Бунтуватися не було зможи, бо бачили як режим винищував людей. Про якусь свободу слова, що була записана в Конституції, і про яку сьогодні говорять по цілому світу, не було й мови. Конституція своє, а життя своє. Жорстоке життя. Селяни навчилися глузувати з публікованих владою прокламацій, закликів. Я запам'ятала таку приказку, яка була, неначе віршик: „Батьку Сталін, дай нам мила, бо у нас в колгоспі старшні воші, в них є крила”. Ми, діти, чуючи такі приказки, бігали по полі й шукали тих вошів, що мають крила.

Не бачили ми, щоправда, воші з крильми, але вони розводилися справді, неначе перелітали з єднієї людини на другу. Воші були скрізь — у волоссях, в одежі. Це було божевілля! Люди не могли позбутися тієї пошесті. Вже чухалися, не соромлячись. На полі, під час перерви в роботі, жінки сідали й одна в одної вибивали воші на голові. Це називалося съкати, тобто шукати воші в чужому волоссі.

Селяни почали прирівнювати воші до сталінського режиму, який випивав останню кров з українського

селянина. Так, як воші п'ють людську кров. Люди почали шукати способу, щоб позбутися вошей, варили воду й в окріп вкидали одяг. У великий казан з окропом вкидали близну, до води додавали якоєсь соди, чи попелу. Казали, що той попіл, що його називали ужилиця, у гарячій воді вбивав гниди, тобто яйця вошей. Ті гниди під впливом температури тріскалися. Ми, діти, весь час чухалися, намагалися витягати то з волосся, то з одягу ті огидні паразити, вбивати їх, розчавлювати. Деякі воші так насасалися людської крові, що гайдко було на них дивитися, блювота підходила під горло.

З тієї нужденності невідь-звідки завелися блохи. Були вони скрізь — в одіялах, в ковдрах, в ліжниках, де тільки можна було ім сковаться, там їх було повно.

Взимку ми боролися з блохами тим, що виносили на мороз все, в чому вони могли бути, то вони виморожувалися. Батько нас, дітей, рятуючи перед вошами, стриг коротко, щоб воші не мали де заховатися. Та й нафтою ми змазували голови. Гірше було з тією нужкою, що в одягу. Там воша нап'ється людської крові, і заховається десь. Ми чухали своє тіло до самої крові. Хоч ми мастили голови керосином, також одяг ним промивали, то, однак, боротьба з тією нужкою була важкою. Невідь-звідки й у курей завелися воші, щоправда інші, ніж у людей. Гайдко було на все це дивитися. У свиней з'явилася якісь кліщі, що всисалися глибоко в тіло.

Отаке було в нас під час голоду і після нього. Наши селяни знали, що воші й інші паразити, це наслідок недотримування гігієни, наслідок нужденного життя. Та й як було дотримуватися чистоти, коли люди приходили з інших сіл, просилися переночувати, спали поспіль на підлозі, на соломі? Не було ж жодних умов для дотримування чистоти, мила було, як кіт наплакав, ото була тільки вода. Але не було в що переодягатися, та в людей часто навіть одної пари особистої близни не було. То й не дивно, що результатом того всього, в додатку до

голодного життя, була нужа, були полчища вошій на кожній людині.

За таких умов то й так дивно, що не поширювався тиф. Адже, коли прийшла весна 1933 року, на полях, заки всіх позбирали, почали гнити трупи, отже знов таки джерело різних бактерій, які могли спричинити пошестя. Трупів посипали вапном, хлором і як найшвидше закопували. Ми, діти, були цікаві чому так багато трупів закопують. Діти як діти, завжди бігали де треба й де не треба, всього були цікаві, хотіли довідатися чи про погане, чи про добре. Сміливіші з-посеред нас підходили до голови колгоспу й питали чому ті люди померли, чому їх так багато? А голова, видно заклопотаний, відповідав, що то в інших околицях не було врожаю, то люди шукали хліба тут і деякі з них вмерли.

Голова колгоспу, як вже тут згадувалося, був добрий, він був з нашого таки села, виріс серед наших селян, спілкувався з ними все життя. Ото ж він часто заступався за своїх людей в селі, коли була змога заступитися. Бо було й таке, що ніхто не мав змоги заступитися, зокрема, коли когось занесли у список кукрулів, що підлягали розкуркуленню і виселенню у Сибір. За таких умов селяни поважали голову колгоспу, котрий вірив своїм землякам на слово. Коли проходило якесь збирання продуктів чи чогось іншого до колгоспу, коли возом іхали від хати до хати, то селяни клали на воза те, що вважали необхідним дати. Всі вже мали у цій справі практику, знали що їм давати. А нам, дітям, завжди було наказано тримати наші язики за зубами, щоб, бува, чого зайвого не бовкнути перед ким не треба. Нас, зокрема за вечерею, батько часто напучував, щоб, коли хто питаетесь про домашні чи й інші справи, ми маємо не відповідати. Це називалося — не виносити нічого з хати.

Іншими словами, самі батьки вчили нас говорити неправду, або приховувати правду. До такого виховання дітей батьками примушували обставини, створені сталінським режимом, за якого всі боялися всіх, за якого

було поширене донощицтво, як ніколи до того часу. А в школі вчителі нас привчали любити той режим, ту владу, яка, ми ж самі бачили, була нелюдяною владою. Дійшло вже й до такого, що коли ми йшли в школу чи зі школи, то навіть між собою, цебто між дітьми боялися щось зайве сказати, навіть, отже, не можна було мати собі якоєсь подружки. В сім'ї, як кажуть, не без виродка, то що ж дивуватися, що такі були в селі. Бувало, отже, що, навчені й заохочені вчителями в школі, хлопчеська заженуть котрусь з нас у якесь болото чи у воду по коліна, та й вимагають сказати їм то те, то друге, щоб вони мали про що донести до вчителя, дати про когось інформацію.

Батько нам пояснював, що коли б його засудили, коли б посадили його в тюрму, то що мати тоді зробить? Засуджені не вертаються додому взагалі. Батько давав нам приклади з життя інших людей. Батька засудили, то мати, бідолашна, неспроможна дати раду і дітям, і коло двору, і ще й у колгоспі. Наша мати, хоч батько був з нами, то й то вона не доспала, все бідкалася, все поралася коло нас, коло хати, після роботи в колгоспі. Треба було їй попрати нам, полатати одяг, пошити дещо.

Люди здебільша ойкали, нарікали, старі плакали, закликали до Бога, прохаючи у молитвах рятувати невинних людей. Жінки інколи впадали в істерiku, бо ж саме на них було багато відповідальності в родині, саме матері несли чи не найбільший тягар збереження сім'ї, яку треба було нагодувати, щоб не вмерти від голоду. Було таке, що жінки приходили до батька, щоб він привіз їм дечого з Бердянська, та в них не було нічого вартісного на обмін. Батько й таким намагався помагати, щось таки привезти з міста.

Поїздки в місто за харчами, хоч Бердянськ і не був далеко, все таки були небезпечні. Постанціях вешталися всякі люди, в тому й розбійники, готові за кусок хліба зарізати людину. Також міліціонери часто перевіряли подорожуючих, забирали в них хліб. Батька рятували перепустки, які давав йому голова колгоспу.

Батько наш, Петро Тарасович, всіх нас підтримував, всіх виручав. Також багатьох селян, жителів нашого села. Батько, здавалося, спав на ходу, завжди в нього було обмаль часу. Знав він у селі всіх людей, кожному, по своїй спромозі, допомагав. Він був повороткий, швидкий, завжди ходив навпростець, у прямому й у переносному значенні. В селі його величали по-батькові, зверталися до нього Петре Тарасовичу. І він при тому всьому був дуже справедливий. Коли ділив хліб вдома, між нами, ніхто ніколи не мав кривди, не скаржився. Так і в селі, коли привозив кілька мішків хліба з Бердянська — всіх обділив, ніхто не нарікав на нього.

Хлібом у селі дорожили, коли в хаті був хліб, то його ніхто не смів брати коли йому забажається, а лише тоді, коли дістане своє від найстаршого в родині. Бо хліб розділяли, один буханець мусів у зовсім добрі часи вистачити на тиждень. Я не чула ніколи жодних нарікань на несправедливий поділ хліба ні в нашій хаті, ні в сусідських хатах.

Ми мали маленького брата, то він, тому що в нас були самі дівчата, старші його сестри, говорив по-дівчачому, от, наприклад — я ходила, я робила, я їла тощо. Одного разу батько приїхав з Бердянська і привіз кілька мішків хліба. Привіз, люди поприходили, він роздав хліб, а нам залишилося кілька буханців. Мати зварила борщ, який тільки могла, а батько порізав хліб на кусочки й пороздавав усім домашнім. Наш маленький брат, якого було звати Митько, Митя, взяв і з'їв так швидко свій шматок хліба і говорить до нас: я не їла, нема хліба. Йому тоді було може трішки більше, як два рочки, може два з половиною, але ж був розумненький і, пам'ятаю, всіх отим — я не їла, нема хліба, він нас розсмішив. Він, як ще зовсім малий, не розумів чому нема хліба, і ото дивиться на всіх, на батька так милостиво, але нічого більше не сказав, тільки немов оченятками просить дати йому ще. Хоч шлуночок в нього й маленький, однак і він вимагав свого, не хотів бути голодним. Тато наш взяв і ще йому

трішки відрізав, а ми мали тільки по одному кусочку, однак не нарікали, надолужували ріденьким борщем.

Ніхто тепер не знає долі маленьких дітей на Україні напровесні 1933 року. Діти бачили, що біда, що нема в батьків достатку, що вони раді б своїм маляткам неба прихилити, та що з того, коли нема звідки взяти. Можна біду зрозуміти, коли батько й мати ледарі, не хочуть працювати, отже заробляти. А то ж ні, всі, кого я знала, люди рботяще, вони раді б удосвіта вставати й поночі лягати спати, щоб тільки придбати щось дітям. Та й робили вони годин по десять, дванадцять, але ж та праця не була оплачена, навпаки, наслідки їхньої праці забирала держава, тобто, ми вважали, забирає Сталін. А діти ж невинні, чому їх така спіткала доля? Дитина ж без жодного гріха, то чому і її мати була вимушена брати з собою й вести бозна де, бозна куди? Возили матері своїх діточок і, часом, у дорозі будучи, не маючи зможи роздобути хоч шматок хліба, вмирали разом з ними. Ото поховає мати свою дитину, свою рідну кров десь у лісі, закріє їй очі, які ще не бачили радості, і закопає десь у неглибоку яму. Не було жодного порятунку, діти, разом зі своїми матерями, були без ніякого захисту. Не було ім навіть того, щоб дати якусь шкурунку з хліба, якесь пушпиння з картоплі. Незабаром і мама вмирала. І ніхто їй навіть очей не закрив. Лежала десь при дорозі, забута всіми, нікому не потрібна. Часом знайшли таку жінку в скирті соломи, часом при дорозі, а то й у щирому полі.

Впродовж останніх двох років, цебто 1932 і 1933 років, люди пережили пекло, і старі і малі. Ото ж ми не можемо цього забути, воно весь час вертається думками, приходять перед очі картини жахливого, мучить часто уві сні. Сталін, говорили нам у школі, був мудрий вождь, а от життя наше хто його знає як назвати. Мудрим воно не було.

Роки колективізації, це роки суцільного жаху. Голод не зважав ні на тих, хто перший вступив до колгоспу, ні на тих, котрі спротивлялися колгоспам до кінця. Всіх голод

навчив шанувати хліб, всім відкрив очі на сталінський режим. Це тих, хто вижив. А тим, що вмерли з голоду, належиться тільки добре слово, спомин про мучеників.

Пам'ятаю, що партійні сталінські прислужники, його пропагандисти ставили селянам у закид, що це вони самі довели до голоду, вирізуючи худобу, свиней, все що тільки було в них. Також, що селяни перевели зерно й картоплю, що на посів. А я, свідок того голоду, можу з чистим сумлінням сказати, що все це була брехня. Я знаю по тому, як в нашій родині — картоплю, що на посів, ми мусіли спожити, бо ж вже був голод. Таке ж робили й наші сусіди. Маю підстави думати, що таке ж було по всій Україні. І худобу, зокрема ми, порізали, коли вже не було її чим кормити, коли мусіли спасатися від голодної смерті. Батько зарізав корову, боячись, що вона здохне й не буде з неї зовсім ніякої користі. Теж ми вибили кроликів, козенят, бо не було чим їх кормити. Хто знає українського селянина, той ніколи не повірить нісенітниці, що він, не примушений обставинами, позбудеться останньої корови з хліва. Так могли говорити тільки ті, які були зовсім без сорому, яким говорити неправду, як собаці брехати.

І ще ставили українським селянам у закид, що вони лишали села без робочої сили. І тут треба сказати, що це вигадка на вжиток дешевої пропаганди. Правда, в селах, на час суцільної колективізації, тобто в 1932-33 роках, мало було робочої сили, зокрема мало було працездатних чоловіків, але ж більшість чоловічого населення не залишила села добровільно. Спершу повивозили в Сибір куркулів, чим залишили село без найактивніших, без найпродуктивніших господарів, а то багатьох арештували за, нібито, ворожу пропаганду. Врешті, коли підступив під самий поріг голод, багато працездатних чоловіків подалося на Донбас, на шахти Донецька, Артемівська й інших міст. Вони пішли з села, коли вже в ньому був голод. Отже не вони були причиною голоду, ні їхня відсутність на селі спричинила голод.

Навпаки, то голод іх вигнав з села. Невже ті пропагандисти думали, що селянинові до вподоби було добування вугілля з-під землі, в пилюці, без світла, без свіжого повітря? В них же, в шахтарських містах, не було доброго житла, вони тіснилися в людئі, яким платили частку свого заробітку. Але тим вони рятували себе і своїх рідних, що залишилися на селі.

Говорили теж багато про спекуляцію, яка спричиняла голод. Я вже тут згадувала про те, що це не була спекуляція. Сама знаю, що батько ніколи б не поїхав у Бердянськ за хлібом, коли б його до того не примусили обставини. Зрештою, сама логіка вказує на нісенітність твердження про спекуляцію, як причину голоду. Коли селяни пекли хліб у своїх печах, коли мали його вдосталь, то кому подумалося б іхати за хлібом у Бердянськ? Це було б так, коли б нерозумний іхав по воду за кілька десят верст, маючи її під самим носом.

То й так добре, що в нас голова був порядною людиною. А скільки ж було таких, що іздили у міста без посвідок, без перепусток і від них міліціонери забирали хліб, що його вони міняли за золоті речі або інші вартісні вироби.

ІДЕОЛОГІЧНА ПОЖИВА І НАШІ БУДНІ

Прийшла весна. Мені вже було вісім років. На той час я вже багато дечого знала, навчилася від батька й матері. А от у школі нам пояснювали, що Бога нема. Ми, всі сільські діти, призвичаєні до вірування в Бога, призвичаєні до релігійних практик, хоч і не завжди ходили в церкву, зокрема, коли її не було у селі, не могли слухати таких пояснень вчителів. Нам говорили, щоб ми не вірили в існування Бога, щоб ми не молилися, бо, мовляв, Бог і так того не чує, бо ж його нема. Однак ми,

навчені батьками, трималися слова Божого, дотримувалися, як тільки вміли, заповідей Божих. Нас батьки вчили, щоб ми були покірні, щоб не бунтувалися, щоб ми поважали старших, бо так вимагають Божі закони. Нас вчили мати Бога у своєму серці.

I ото ми були вимушенні слухати неправду про Бога, яку нам подавали на уроках вчителі. Ми здогадувалися, що вони, вчителі, роблять це на наказ Сталіна, висловлений устами його посіпак, які відбирали в людей не тільки матеріальне добро, але й віру в Бога, відбирали в людини надію на спасіння.

Все це сталінський режим робив для того, щоб дитину протиставити батькові, брата братові. Щоб в містах робітники робили без належної оплати їхнього труду, щоб селяни вступали в колгоспи, щоб стали всі новітніми рабами, новітніми кріпаками. Бо Сталін задумав на свій лад збудувати ніби соціалістичне суспільство, а той його новий лад нічогісінько з соціалізмом не мав. Соціалізм хоче добра для звичайної людини, хоче, щоб люди були рівні перед законом, щоб усі, незалежно від того, від яких батьків народяться, мали змогу навчатися, мали право на лікування, відпочинок тощо. А того ж за сталінського режиму не було, отже не було й жодного соціалізму.

Сталін вважав, що коли притисне селян голодом, то всі побіжать у колгоспи. Вони й справді пішли до них. I за це виконавці Сталінової політики дістали похвали, дістали ордени. Вони мали всілякі привілеї, для них були окремі лікарні, окремі курорти, навіть окремі крамниці, в яких було багато всього, чого звичайний громадянин Радянського Союзу й на очі не бачив.

Щоб бути вчителем за сталінського режиму, треба було позбутися всякої моралі, треба було відрікнітися від віри в Бога, треба було лукавити своєю душою, на кожному кроці говорити неправду. Вчителі вчили нас постанов Конституції, в якій було написано, що всі люди рівні, всім має бути справедливість, від кожного по його

спроможності і кожному за його працю. А на практиці виходило зовсім інакше — ті, що найбільше працювали, ті голодали, а от ті, що язиком лиш мололи, що душою своєю кривили, мали всього вдосталь. А Сталін же навчав, що „Кто не работает, тот не ест!” А його ж власні посіпаки і не працювали, а їли, і то те, що їм забаглося. А ті що працювали — голодали.

Справді, як міг вірити в Бога недійшливий піп, Йосип Віссаріонович Сталін, якщо він винищував мільйони людей, звичайних трудівників. Але й нищив також нещодавніх своїх соратників, з якими робив революцію. Припустімо на хвилинку, що Сталін був би віруючою людиною, то чи міг би він, або будь-хто чинити такі злочини, в результаті яких гинули мільйони безневинних людей? Ото й Адольф Гітлер був безбожником, то і він, неначе рідний брат Сталіна, також без ніяких вагань винищував мільйони людей. Та про нього ще буде мова в другій частині цих спогадів.

Наші батьки знали до чого верне сталінський режим, вони їхню політику оцінювали на підставі того, як нова влада нищила церкви, як знущалася над священиками, як боролися проти релігії, неначе віруючі люди становили будь-кому загрозу. Але віруючі люди мали в собі Божу правду, яка забороняла їм вбивати, красти тощо. Церква нікого не навчала робити кривду іншим людям, ніколи не вчила злого. Все зло, все, що було поганого, походило від нової влади, від сталінського жорстокого режиму. Якщо нові правителі не вірили в Бога, то це їхня справа, але пощо було залазити віруючим у душу, пощо було з церков робити стайні, склади всякого матеріалу, від якого псувалися стіни. Ще й насміхалися, що, мовляв, і коровам треба помолитися трохи, не все ж людям виставати перед образами, нехай і коні попричщаються, хай, мовляв, церкви врешті стануть корисними, коли в них зробити склади, наприклад будівельних матеріалів — вапна, цегли тощо.

За знищеною церквою наші батьки дуже плакали, побивалися. Плакало майже все село. Я сказала „майже”, тому що були в селі винятки, це були ті, котрі, не задумуючися, пішли правдою і неправдою служити сталінському режимові, стали безбожниками, самі спричинилися до знищенння Божого храму. А ту ж церкву люди будували на свої гроші, своїми власними силами її прикрашали, платили великі гроші за прикрашення інтер'єру, вікон з візерунками на різnobарвному склі. І все це понищили, забруднили, з церкви зробили хлів для худоби. Ті, що нищили церкву, не рахувалися з людською працею, з людськими почуттями, з вірою людей в Бога. З тією вірою тисячу років прожили наші предки, вона їм помогала пережити всякі лихоліття, від татаро-монгольських наїздів починаючи аж до останнього часу. Та й, зрештою, і після профанації церкви люди не перестали вірити, але їх скривджену, потоптану їхню душу. А це чи не гірше, ніж фізичні знущання.

Селяни не мовчали, коли їхню церкву почали перетворювати на хлів для худоби. Вони протестували, хоч знали, що їхнього спротиву ніхто не візьме до уваги. Люди забирали з церкви що тільки могли, передусім ікони, щоб їх заховати, зберегти до кращих часів. І я ходила в церкву, коли рятували ікони. Пам'ятаю, що деякі з-посеред них були великі, інші були середнього розміру, а були й малі. Ікони були прекрасно розмальовані, на них не можна було дивитися інакше, як з повагом. На багатьох іконах були написи, зроблені якимись чудними буквами, які здебільша годі було розчитати. Однак деякі слова можна було зрозуміти. Мова на тих іконах була іншою, ніж наша, якою ми розмовляли вдома. В церкві була також велика книга, як тепер розумію, це була Євангелія. Я сама її бачила, але про неї ні кому не говорила, оскільки боялася. Адже за поширювання Божого слова сталінський режим карав.

Люди в нашему селі, як я вже казала, майже всі були віруючі Православної церкви. Люди й працю кожну

починали зі словом Божим, і вставали вранці, як не молячися, то принаймні згадуючи Бога. Зверталися до Всевишнього з проханням допомогти у біді, молилися за себе й за своїх близьких, своїх рідних. Без Бога, як казали в нас, ні до порога.

Однак, як я це розумію, Господь Бог допустив на наш народ кару за наші, за наших батьків і дідів гріхи. Нічого бо не діється без Божої волі, без Божого дозволу. Ото прийшов час сталінського режиму, який гнобив наш народ, який знущався над нами. Мабуть Бог допустив того диявола для покарання нас, або для випробування. І той режим усіх, хто йому спротивлявся, арештовував, засилав у Сибір, на Соловки, розстрілював. Говорили навіть, що Сталін сам, особисто розстрілював тих, хто міг станути йому на дорозі. Недармо ж він придумав собі псевдонім „Сталін”, це для зазначення, що він такий сильний, що його не можна зламати. А він же родився як син грузинського шевця на прізвище Джугашвіллі. Ленін пізнав Сталіна, зокрема в останні роки свого життя він переконався, що Сталіну не можна доручати керівництва партією і державою. Він перестерігав перед Сталіним своїх соратників. Та вже було запізно. Ленін був тяжко хворий, паралізований і не міг брати активної участі в політиці. Ленін вказав на всі погані сторони характеру Сталіна, він неначе передбачав, що за його керівництва державою дійде до абсолютизму тієї по суті психічно хворої людини.

Люди про це все нишком говорили, а ми, діти, самі не знали де правда, а де брехня чи якісь здогадки. Тим більше, що нас у школі вчили любити Сталіна, нас вчили, що і Конституція, і всі закони, це завдяки Сталінові. Нам, врешті, здавалося, що ми навіть живемо завдяки Сталінові, коли б його не було, то не було б і нас. Така була посилена серед народу пропаганда, а у школі то й нічого говорити, все починалося і кінчалося з ім'ям „вождя пролетаріату і світової революції”. Кожного дня в кожній газеті були знімки Сталіна — то як він промовляє,

то як приймає від дітей квіти, то сам він підносить дитину, то він розмовляє з робітниками тощо, тощо. А насправді, як згодом виявилося, він з Кремля майже носа не висовував, з Кремля і зі своєї дачі, що під Москвою. Ні з робітниками, ні тим більше з селянами він ніколи не спілкувався.

Сталінський режим, сталінська пропаганда навіть поезію нашого пророка Тараса Григоровича Шевченка використовувала для того, щоб досягнути своєї нікчемної мети. Відомо, що Тарас Шевченко таврував і царів, і поганих попів. Ото ж і почали про нашого генія говорити, що він був атеїст, безбожник, що, мовляв, він пророкував комуністичне майбутнє. Шевченкове прагнення до справедливості, рівноправ'я, свободи, сталінські пропагандисти показували як предтечу нового ладу. Тарас Шевченко справді показував у своїх геніальних творах нещасну долю українського селянина, зокрема сільських жінок, а найбільше безталанних сільських дівчат. Він боровся проти соціального і національного гноблення українського народу. Однак, коли читати твори Шевченка, ніхто не може знайти в них і сліду прагнення до такого суспільного устрою, який влаштував нашому, та й не тільки нашему, народові Сталін. Коли Тарас Шевченко говорив про „сім'ю вольну, нову”, то напевне не мав на думці поневолення України Москвою під виглядом так званої „федерації”. Він, можна це допускати, міг мати на думці союз справді вільних, справді рівноправних народів, союз, за умов якого ніхто б не витіснював української мови, ніхто б не придушував української культури. Не міг Тарас Шевченко мріяти про таку „сім'ю вольну, нову”, в якій на Україні зникала б українська мова, не було б в її столиці українських шкіл, в українських університетах читали б лекції російською мовою. Ні, такого про Тараса Шевченка думати навіть не можна. Хоч він і знов, і любив російську мову, писав нею свої прозові твори.

Ми, діти, коли прийшло літо 1933 року, й надалі не

могли позбутися страху перед голодом, хоч вже тоді фактично його загроза минула. Все вже в полі росло, була й молоденька картопля, хоч і не було на неї доброго врожаю, росла вже пшениця, яку, вим'явши з колосків, можна було пожувати, була вже городина, кури несли яйця. Отже голоду вже не було. Однак ми всі й надалі, зокрема йдучи з поля, задивлялися на оті рослини, якими ми поживлялися з самої весни. Та й, вже за звичкою, їли оті козелики, і молочай, і свиріпу. А далі, вже в серпні, ми ходили в посадку, де росли, між іншими, дикі фруктові дерева. Рвали ми незрілі ще фрукти, аби тільки починали червоніти чи жовтіти, і ласували ними. Все це нам смакувало, воно було корисне для нас, не шкодило нашому здоров'ю. В посадках скоріше достигали фрукти, ніж у наших садках. Надалі ми бігали на поле, там інколи й поможемо щось старшим, а при тому й самі намнемо солодких, м'яких ще зерен пшенички, або соняшника. І ото скубнемо то те, то се, жуємо, як тепер жують гуму. І були ми ситі. А при тому ми самі на собі випробували всяке зілля, котре людині не шкодило, і пізнавали, ще й як пізнавали при тому назви рослин, коли вони квітують, коли плодоносять. Пізнавали, отже, нашу природу, природу українського голодного села.

Батько наш вже не мусів їздити в Бердянськ за хлібом, але ми про його поїздки дуже часто розмовляли, пригадували ті буханці, що він їх привозив, щоб рятувати і нас, близьких йому, і сусідів. Однак і влітку 1933 року батько весь час був зайнятий якоюсь роботою, якимось ділом. Він і надалі спав на ходу, не відомо коли він відпочивав. Коли ми говорили, що треба ж і йому трохи поспати, то він відповідав, що здрімне трохи чи йдучи в поле, чи під час перепочинку якогось. Він казав, що коли спати, то не буде чого їсти. І радів він, що незабаром будуть жнива нового врожаю, радів, неначе дитина, яка чекає гарного подарунка на день народження.

Перших покосів нового врожаю довершили комбайни. Люди раділи новому зерну, яке сипалося з-під

комбайна. І перше ж зерно повезли зразу до млина, перемолоти його на борошно.

Ох і смачний був той хліб, спечений для вжитку колгоспної кухні! Який в нього запах! Такого запаху свіжого хліба я не чула від часу пізнього літа 1933 року й по сьогоднішній день. Іли той хліб селяни з набожністю, з повагом. Недаром же в нас на Україні був звичай освятити буханець хліба, починаючи його, знаком хреста. І, коли трапилося, що хліб впаде на підлогу чи на землю, то його підносили з набожністю, ціluвали, неначе просили в нього вибачення за ненавмисну зневагу. І не було в нас такого, щоб крихти хліба зі стола зібрати й викинути їх у сміття. Ні, це було б святотатство! Крихітки хліба зі стола, а чи зі скатертини, чи рушника, коли їли надворі, збирали уважно й іли їх. Хліб для українського селянина — свята річ. Таким він для мене залишився і по сьогоднішній день.

У колгоспній кухні надалі варили обіди, цебто варили якусь юшку чи борщ з буряків, додавали до нього молодої картоплі, часом галушок наварили. І так селяни підкріплювалися після довгого голоду. Ті, хто видержав до пізньої весни і до літа 1933 року, ті вже були врятовані, могли радуватися життям.

Та чи таким життям можна було радуватися? Дивлячися на ту несправедливість, на знущання над людьми, на смерть, яка цілими покосами забирала до себе селян, забирала від батьків дітей, від дітей метерів, дивлячися на той страшний сталінський режим, я щораз частіше почала думати про Бога, почала щораз частіше звертатися до Творця неба і землі. А релігію переслідували, церкву перетворили на хлів, людям вбивали в голови безбожність. Народ вже боявся відкрито святкувати християнські православні празники. По-перше на тих, хто відкрито святкував, нова влада дивилася кривим оком, а по-друге, не було й чим святкувати по-колишньому. Бо колись празник, то був празник, як розповідали. І напечутъ усього, і наварять, і

наспроушиють рідних чи знайомих. І після літургії у церкві, гуртом веселилися, празнували, відпочивали, славлячи Бога.

Тепер, коли прийшов якийсь празник, люди не знали на яку ступити, в церкву піти вже не можна було, бо її, як церкви, вже не стало. Вже не збиралися на празники гуртами, навіть молодь не виходила, як колись, на вулицю, не співали, не радувалися. Празник в той час був, звичайно, днем смутку, у святкові дні люди згадували своїх рідних, загиблих під час голоду. Всі празники тоді відзначалися жалобою після голоду, супроводилися сумом. У той час празники на селі супроводилися аналізом того, що сталося впродовж останніх двох років. Люди пригадували, як ото мусіли різати корів, іншу живину, як приховували зерно, картоплю. Кожна сім'я у той час мала свою, окрему історію, хоч усіх єднала одна біда — голод, штучно спричинений сталінським режимом. Люди, вже наситивши, згадували як ото ділили святий хліб на маленькі порції, як жменька зерна була неабияким раритетом, як не стало молока, не стало олії. Людська пам'ять про сташний голод мусить тривати віки. Щоб він ніколи не повторився!

ЖИТТЯ ШКОЛЯРІВ

Любе літечко скоро промайнуло, настала осінь. Діти знову приготовлялися в школу. Я підготовлялася вже до четвертого класу, тобто до останнього в нашій сільській школі. Вчитися треба було добре, щоб не залишився повторювати клас. Кому бо хотілося зайвий рік місити, йдучи в школу і зі школи, грязюку? Вона нам і так досить надокучила, не раз ми приходили в школу з мокрими

ногами, бо чоботи були діряві. Коли з такими ногами вернутися додому, то це не така вже біда, вдома можна висушити і чоботи і онучі, а в школі треба було, щоб саме все висохло.

Навчання у школі не давало мені великої радості, і не тому, що мені не хотілося вчитися, причиною того було оте забріхання всієї науки. Навіть в уроки арифметики вводили якісь елементи про Сталіна. Однак всі ми вчилися, наші організми були молоді, ми починали розуміти, що шлях у дорослість веде крізь сільську школу, не пройшовши того шляху не можна було думати про дальнє навчання. А вчитися нам треба було, наш батько весь час повторював, щоб ми вчилися, щоб ми у майбутньому не були голодні. Надходять такі часи, говорив батько, що без школи не буде жодного захисту людині, що тільки школа може допомогти стати людині на ноги. Казав батько: Вчіться, діти, а то прийдеться вам на селі волам хвости крутити! Ми зрозуміли батькову науку, ми, цебто я і мої сестри, бо брат був ще малий. Старша за мене сестра скінчила вже четвертий клас і пішла на курси трактористів. Вона якось змалку любила мотори, вони були їй до вподоби, вона любила приглядатися як трактористи ремонтують свої трактори. Ще старша сестра пішла у шостий клас, однак в неї ще не було планів щодо того, що вона робитиме в майбутньому. А я, як вже згадала, пішла у четвертий клас нашої сільської школи.

В мене була приятелька, товаришка Маруся Палій, що жила по-сусідськи. Ми з нею довгі роки приятелювали. Її батько, дядько Палій, завів собі пасіку, все літо бджоли носили у вулики мед, ото ж він, дядько Палій, часто вгощав нас тим солодким медом. Ото він насыпле в тарілку свіжого меду, а ми вмачаємо в нього свіжу перепічку, яку, бувало, на скору руку спече тітка, Марусина мама. Це, таке ласування, відбувалося здебільша у суботи. А в школу іноді нам наші сусіди

давали твердий мед, в грудочках, який зцукрився вже. Ми, йдучи в школу, смоктали його.

Наши сусіди Палії були добре для мене, вони пам'ятали мою рідну маму, яка вмерла замолоду, знали, що я сирота без мами. Та й, коли їхня старша дочка вмерла, коли вони її похоронили біля маминой могили, то вони ще більше жаліли мене. Вони ще дуже довго, майже п'ятдесят років, чистили, прибирави ще мамину могилу, прибираючи й могилу своєї дочки. Спасибі їм за це велике. Вони це робили неначе за мене, коли мене вже, не зі своєї волі, не було на Україні.

У той час, восени 1933 року, ми також підготовлялися до зими. Для кози, зокрема, ми нагребли багато листя з абрикосового дерева, висушили його для неї на зиму. Коза тоді й надалі заміняла нам корову, давала нам молоко. Були в нас теж поросята, ми їх упродовж літа кормили всілякою травою, різним зіллям, яке рвали де тільки попало, а тепер, восени, батько почав давати їм кукурудзи, щоб підкормити та хоч одне з них зарізати, бо ж з минулого року абсолютно нічого не залишилося, а взимку треба буде їсти.

Які ми були раді, маючи такого зарадливого батька! Він умів викрутитися від будь-якої біди, він працював не покладаючи рук. Та й знав він багато, багато розумів. Він в нас був грамотний, він вчився в школі, коли був малий, то ж умів і читати і писати. Він знав де і як полагоджувати справи, вмів дістати потрібне додому.

Батько на зиму підготував багато сіна, зерна пшеници, кукурудзи, намололи ми борошна, наповнили наші засіки. Була в нас і крупа пшенична, і ячмінна, і пшоно було. З поля придбали гарбузів, дині, навіть кавунів. Все це було зароблене на ті трудодні, які запрацювали впродовж літа батько з матір'ю, все це привозили ми з колгоспного поля чи з колгоспного двору. В селян поселилася надія на краще. Вже й контингенти цього року були менші, бо в попередні роки все вивезли,

„перевиконали” плани. Цього року колгосп залишив собі на розподіл на трудодні між колгоспниками і на посів на другий рік, поробив теж деякі запаси на зиму, бо ж люди боялися минулорічного голоду. Люди, раз наголодувавши, були застрашенні, всього боялися.

Селяни, згадуючи голод, розповідали теж при тій нагоді дітям як то було за царя, що тоді голоду жодного не було, хоч і не легко було людям жити. Однак всі свята, як от Різдво, народ проводив, веселячися, не бідували так, ото ж було з чого напекти й наварити на празник. Сусіди обмінювалися різними стравами, колядники ходили по всьому селу й колядували, їх з охотою приймали в кожній хаті, радувалися всі гуртом, бо ж народилося у Вифлиємі Дитятко Боже. Старші розповідали, як на Різдво запрягали коні в сани, їхали в друге село до своїх рідних, до бабусі чи до дідуся, а то й до своїків. Під кінець року стояли морози, коні бігли весело, вони ж не були забідовані, як тепер колгоспні шкапи. Молодь також збиралася гуртами, веселилися, разом колядували, співали, ходили з вертепом. Хоч і не дуже багате було тоді життя, однак люди не були голодні і на всі празники веселилися.

А от за сталінського режиму було все інакше. Не було радості, не було гуртового співу. Бідні роки ось вже скільки часу не залишають українського селянина, не було жодних достатків, навпаки, був голод, була нужденність, то й не було чого веселитися, навіть у празник. Люди здебільша скривали свої думки, не ділилися з сусідами ні радощами, яких майже не було, ні своєю бідою. Почало поширюватися, як вже було згадано, донощицтво, ото ж люди боялися, щоб, бува, дечого зайвого не сказати.

А нам у школі й надалі забивали памороки науковою про батька Сталіна, про радісне життя за нового ладу. Нам треба було вивчати задані уроки, якісь вірші у честь вождя. Світла дома було мало, не вистачало нафти, то ж і приходилося вчити вірші іноді й до місячного світла,

надворі під скиртою соломи, поки ще було тепло. В школі вчителі нас не хотіли розуміти, що в нас труднощі з вивченням уроків вдома, вони не бажали слухати наших виправдовувань, ставили двійку, якщо хто не вивчив заданого, і без розмов. Було й таке, що вчитель залишить учня після уроків, то сидить тоді дитина, зубрить уроки. А вертатися додому треба іноді в хуртовину, в мороз. І треба ж вертатися додому, щоб помагати батькові й матері порати коло дому, коло худоби. Прийшовши додому, дитину чекає від батька нотація, батько сварить, питає чому так довго в школі були. Ото й діставалося нам, дітям, школярам, зо всіх боків — і від вчителів, і від батьків. А першопричиною всього того було наше примітивне, вбоге життя. Серед учнів були здібніші, то перед ними й розкривалася якась перспектива кращого майбутнього, а менш здібні, закінчивши четвертий клас, залишалися у колгоспі, залишалися на все життя, щоб не вилізти ніколи з біди. Отаким було наше колгоспне дитинство.

У наше село почали присилати щораз частіше якихось наставників сталінського режиму, які вже мали неабияку практику, вони вже пройшли всі школи сталінського режиму, вони знали всі методи, як заганити людей у колгоспи, адже Йосип Віссаріонович наказав, що всіх тих, хто не піде в колгосп — засилати в Сибір. Ото ж всі жили в страху перед тими наставниками.

Люди в колгоспі робили, неначе на панщині. Вставали рано-вранці, порали коло свого дому, коло своєї худібки, і йшли у колгосп, цілком на колгоспне подвір'я, де й загадували їм що мають сьогодні зробити. Норми встановлювали великі, бувало й таке, що не вспівали їх виконати за день, то, коли була місячна ніч, працювали й після заходу сонця на колгоспних планах, аж приходив голова колгоспу, чи бригадир і дозволяв кінчати роботу. А тим часом матері задумувалися над тим — що ж їхні діти самі роблять дома? Чи вони що іли, чи попорали у своєму дворі, чи здорові вони, чи, бува, не

покалічились десь?

Часто, вернувшись додому, батьки заставали дітей вже сплячими, не можна було навіть розпитати їх що вони робили весь день, як його прожили? А ранком знову треба їм іти в поле, на колгоспні лани. Отож і виходило, що батьки таки мало спали, мало відпочивали. Вранці будили дітей, наказували те й те зробити коло дому, самі трохи щось перекусять, щось дадуть нам, попорають надворі, й знову йдуть на весь день.

І таке було все літо, так проходив рік за роком. Ми, діти, привикали до такого життя, привикали до того, що на нас, малих, лежить обов'язок доглядати худібку, свиней, курей, а також менших за нас дітей. Батьки, хоч і не мали високої освіти, знали як знайти підхід до своїх дітей. Часом ласкою, часом грізним словом, мало прикладаючи рук, вчили дітей бути спухняними, пригадували голод, вчили трудитися. А ми боялися того грізного слова „голод”, боялися і робили все, що нам наказували, ми вже ніколи не бажали зазнати страхіття голоду. То ж ми, наскільки в нас було сили, робили посильну роботу — рвали фрукти, пополи в городі, молотили, лущили горох. Така робота дітям не важка. Також порали ми коло хати і тим полегшували життя нашим батькам.

Батьки наші, ми це дуже добре знали, були виснажені голодом, їм нездоровилося після нього, вони ж мусіли робити на колгоспних полях, щоб заробити на трудодні трохи пшениці, кукурудзи тощо. І вони мусіли дбати про те, щоб вдома, у дворі була якась корова, а якщо не було корови, то принаймні коза, щоб було своє молоко, щоб у хліві була якась свинка, бо ж м'ясо, за умов важкої праці, було необхідне для людського організму. Вони, батьки, мусіли робити на колгоспному, щоб не „пришили” їм саботажу, щоб, бува, не пригадали, що колись хтось з них мав у своїй родині куркуля, отже ворога сталінського режиму.

І так, рано-вранці батьки, поробивши коло дому, поглянувши на себе, нічого не говорячи до себе, йшли на колгоспне. А тим часом сталінські наставники сиділи в кабінеті, часто вже з самого ранку похмеллячися після вчорашньої випивки. Їм це можна було, вони ж були влада, вони на селі представляли сталінський режим. І, ніби знущаючись, часто визвірювалися на селянина, говорячи: Це тобі не панщина, тут все спільне, тепер нема панів, треба виконувати норми. А про селянина не дбали, хай би він навіть і ноги простягнув на полі, це тих наставників не боліло. І люди, вислухавши такої балачки, мовчки йшли на поле, робили загадане їм. Робили, хоч і декому нездоровилося. Були випадки, що людина захворіє на полі, то хоч добре — скора поміч забирала в госпіталь. Було й таке, що забрана в госпіталь людина вже не верталася домів, вмирала в шпиталі. А всього причиною було надмірне, нелюдське навантаження — і фізичне, і психічне.

Я все бачила, запам'ятувала, роздумувала і робила висновки. Для мене, як мені здавалося, не було життя в колгоспі, я б такого не витримала. Не витримала б такої важкої роботи, такого напруження. Мені сільська біда здавалася дном, від якого нема спроможності відбитися. Я ж бачила, як люди живуть, була між ними. Бачила, як колгоспники були вимушенні спрягти свої корови, щоб виорати присадибну ділянку, бо коні віддали у колгосп. Мені було шкода не тільки людей, але й тих корів, які, тягнучи воза, не маючи сили його тягти, лягали під ярмом. Коровами возили теж і для потреб колгоспу. Вони були виснажені, в них не було сили. Корови, запряжені до важкої роботи, переставали давати молоко. І так все довкола оберталося. Це було коло без кінця і без початку.

Я запам'ятувала розмови старших і знала, що все це зло, яке спіtkало наше українське село, прийшло разом з владою Сталіна, разом з запровадженням ним колгоспного ладу на нашому, колись не бідному,

українському селі. Я запам'ятувала розмови старших, які говорили про те, хто був Ленін і вся його група, про тих, які робили спершу Лютневу, а згодом Жовтневу революцію. Я запам'ятала, що тоді здебільша велику вину за наші злидні складади на євреїв, які були при владі, і які придумали новий лад. Люди говорили, що то саме вони започаткували той лад, а росіяни вже настали після них, та й деякі українці до них пристали. Я з власного досвіду знаю, що сталінські прислужники з наших, таки українців, були гірші, ніж чужі.

Треба, отже, сказати декілька слів про українців, які стали на службу сталінського режиму. Вони, запроданці, хотіли доказати, що вони таки справді ревні виконавці сталінських наказів, вони ревніші за всіх інших чужих. Щоб заслужити собі на більший кусень, вони ладні були жорстоко знущатися над своїм братом, відібрати від нього останнє, незважаючи на загрозу голоду. Були серед наших українців і такі, що змінювали свої прізвища, вони йшли в інші села, в інші околиці й там виконували свою брудну роботу. Вони, без сумління, власними руками знищували тих, кого називали куркулями, а насправді у переважній більшості тих, що впродовж багатьох років, ще з царських часів, цілими родинами тяжко трудилися від світанку до пізньої ночі. І саме за це їх спіткала кара, часто з боку наших перевертнів, перекинчиків. Серед таких були здебільша ледарі, які не квапилися щось у своєму житті заробити чесною працею, натомість ще за царських часів вони, що заробили прихапцем, а то й що вкрали в батька, то пропивали, гуляли. А тепер поробилися „бідняками”. Я розумію, що справжній бідняк, це той, кого спіткало в житті якесь нещастя, або той, кому батьки не мали чого залишити в спадщину, навіть клаптика землі. Такі справді не мали змоги, наймитуючи, стягнутися на своє поле, на свою хатинку. То були спражні бідняки, і їх буле не так мало, однак майже всі вони за кожної влади були чесними, також і за сталінського режиму вони не заплямували

своєї совісті, не простягали руку по чуже. І саме вони, спочатку радіючи новій владі, коли дістали земельні наділи, чесно, не покладаючи рук, працювали, впродовж кількох років дороблялися, і саме їх також за сталінського режиму зараховували до куркулів. Це тих, котрі ще кілька років тому були наймитами і, коли б не радянська влада, то вони б все своє життя наймитували. А ось, ставши, завдяки власній важкій праці, на ноги, вони зразу ж стали „ворогами”, класово ворожим елементом, який треба знищувати, як клас. І ото теж таких, наших працьовитих українців, часто розкуркулювали наші такі ледарі, запроданці. Та й на них прийшов час, коли їх, отих сталінських прислужників, почали розстрілювати, в'язнити, щоб не було свідків сталінських злочинів.

Вони, наші ж таки українці, виконували найогиднішу роботу по селах напередодні і в час голоду. Це саме вони були тими, хто винюхував чи, бува, якийсь селянин, не маючи дозволу сідьради, не зарізав кабанчика, чи не смалить його, замість здерти з нього шкуру й здати в кооператив на взуття чи інші шкіряні вироби. Це, здебільша, вони ходили по дворах зі щупами, такими залізними прутами, на кінці яких були заглибини, й штрикали ними по городі, в стодолах, шукаючи чи, бува, селянин не заховав пшеницю.

Пам'ятаю, що й в нашему дворі вони нишпорили, шукали за смаленою свининою. Вони ж, як оті гончі собаки, здебільша працювали нюхом. Шукали, шукали, нюхали й нічого не знаходили, бо батько добре знав як заховати чи м'ясо, чи зерно. Не вдалося тим нашим запроданцям будь-що знайти в нашему дворі. І мені, хоч я була ще мала, вже тоді думалося — невже оті прислужники зовсім не мають совісті, що вони без надуми були спроможні позбавити дітей і дорослих хліба? Невже вони своїх дітей не мали? А якщо мали, то чи бажали б своїм дітям такого ж зла, якечинили своїм же селянам? Вони ж бачили, що люди довкола вмирають з голоду, бачили, що забирають останнє. Вони теж мусіли

чути, мусіли знати, бути свідомими того, що відібране від селян зерно на наказ Сталіна навантажують на англійські кораблі, вивозять з країни. Вони не могли про це не знати, люди говорили про це, та й Бердянськ був не так далеко від наших околиць, туди люди їздили, самі бачили та оповідали. І наш батько це бачив і не скривав того. Коли кривду робить чужий — болить, а коли таке ж робить свій — болить набагато сильніше.

Час минав скоро, він летів, неначе пташка швидкокрила. І я не оглянулась, як прийшов кінець моого навчання в сільській школі, коли я закінчила четвертий клас. В п'ятий клас треба вже було ходити в село Верхня Тирса, що під Гуляйполем. Це була вище, в порівнянні до нашої, організована школа. Та це була ще тільки справа майбутньої осені, а тепер, коли я закінчила четвертий клас, була весна 1934 року. І я сама, і батьки, з радістю розглядали мое шкільне свідоцтво, в якому були непогані оцінки.

Заки йти у п'ятий клас у Верхню Тирсу, що приблизно за чотири кілометри від нас, перед нами стояло літо. Ми, як і минулого року, знову забралися за роботу то в городі, то коло дому. Також помагати матері виконати призначену їй норму. Як тільки буряки проросли настільки, що видно було міжраддя, ми ходили з сапками в поле сапати. Не тільки ми помагали нашій матері, але й інші діти своїм матерям також помагали. Отже ми пополи, виравали бур'ян й інше зілля, щоб не залишати від нього коріння. Нас така робота не виснажувала, навпаки, після довгого навчального року, коли ми цілими днями сиділи за партами, добре було бути на свіжому повітрі, грітися до сонця, бути віч-на-віч з природою.

Наш брат Митя мав вже п'ять років, сестрі Шурі було 8 років. Навіть вони в літній сезон почали помогати при домашній праці. Ото ж, коли настали літні канікули, всі діти, і ті, що ходили в школу, і ті, які ще до неї не доросли, всі мали заняття. Хто рвав травичку для свиней чи кроликів, хто глядів за козою, хто підготовляв корм на

зimu для корови, кроликів чи й кози. Треба було, отже, рвати траву, збирати листя, сушити це все і складати на подвір'ї так, щоб не замокло. Діти в селі також і за колгоспного ладу трудилися. А нам казали в школі, що тільки за царя дітей використовували до праці. Неправда, на селі завжди діти привикали до роботи змалку, ніхто не дармував. Навіть, якщо тією роботою був догляд за меншим братом чи сестрою.

Писати спогади це, неначе, сповідатися, отже треба говорити і про добре і про погане. Не можна, отже, скривати й того, що ми, діти, змалку привчалися красти. Такого, вважай, не було до уведення колгоспного ладу. А от за умов колгоспного життя, навіть діти вчилися красти. І про це знали батьки, це не вважалося морально поганим вчинком, хоч і деформувало молоді душі. Ото ж ходили ми в поле, ще перед жнивами, рвали колоски, як ніхто не бачив, наминали з них зерно, клали за пазуху, підв'язувалися якимось шнурком і так приносили його додому. Кормили ми ним здебільша курей, які зносили нам яєчка кожного дня. Кури дзьобали те зерно, не розумічи, що воно крадене, що це ми, діти, його вкрали. А ми були раді, приглядалися до курей, прислуховувалися як вони сокочуть. Це ж було, неначе наше власне господарство — кури, курчатка, а також кролики. А вже в час жнив, то ми таки чималенько кожного дня назносили додому зерна. Воно ж лежало цілими горами на токах, його було багато розсипаного за комбайном. Ми, бувало, по кілька разів кожного дня бігаємо в поле, щоб більше принесли додому. І все тому, що ми весь час пам'ятали голод, ми були свілками й учасниками найбільшого в нашому столітті нещастя України, під час якого, як розповідали, доходило до людожерства. То ми крали. І чи можна нас за це звинувачувати? Нас, а чи й наших батьків? Мабуть ні. Винними були нові порядки, новий лад на селі, винен був сталінський режим, сам Сталін був винен тому, бо він до такого довів українського селянина і його дітей. Перед нами бо стояла примара

нешодавнього голоду.

ФЕЛЬДШЕРСЬКО—АКУШЕРСЬКА ШКОЛА В ОРИХОВІ

Минали роки, я від осені до весни ходила в школу, що у Верхній Тирсі, влітку щораз більше помагала то в полі, то коло дому, бо ж я вже була не така маленька. І так я закінчила навчання в початковій школі. Мені було вже 14 років, вже був 1939 рік. На моєму шкільному свідоцтві за сьомий клас були здебільша п'ятірки, що означало, що я непогано вчилася. Я собі подумала, що добре було б якось піти далі вчитися, щоб не рвати все своє життя бур'янів, не попоти до старості буряків тощо. Мені не хотілося сидіти у колгоспі, тяжко працювати й бідувати, а то й красти.

Подумала я, подумала і придумала поступити у медичний технікум, властиво у фельдшерсько-акушерську школу. Такі школи тільки почали організовувати, отже не вимагали від кандидатів до неї ні належності до комсомолу, ні партійної рекомендації. Я вирішила вчитися далі. Я сама, бо інші мої приятельки, скінчивши початкову школу, цебто сім класів, пішли працювати у колгосп. Зібрала свої папери, одна, як билина в полі, подалася записуватися у ту школу. Мені здається, що то сам Бог так хотів, так мене осінив, що я придумала далі вчитися. Я хотіла кимось стати, бути корисною для людей, помагати їм. А щоб такого досягти, треба було вчитися. Я собі пригадала нашого Тараса Шевченка, його сирітське й кріпацьке дитинство, його незавидну молодість. Роздуми про нього скріпили мое рішення вчитися, він додавав мені сили. І так як я вирішила, мусило статися. Мені моєму наміру вже ніхто не міг перешкодити. Мені одній, бо лише я одна з цілого

села задумала далі вчитися. Переді мною були велики труднощі, був довгий шлях. Я мала намір його подолати і стати корисною для людей.

Приготовившись у дорогу до міста, я пішла прощатися до близьких наших сусідів Паліїв, зокрема попрощатитися з моєю приятелькою. Коли дядько Палій і тітка Марія почули куди я збираюся, то тітка вигукнула: — Тоня! Тоня! То ти йдеш вчитися до того міста, в якому живе твоя рідна сестричка! Я оторопіла, перелякалась, пополотніла. Згодом я почервоніла, коли кров вернулася до мого обличчя. Спочатку я не могла нічого промовити, мені забивало дух.

Оговтавшися, я запитала — про яку це сестру вони говорять, мені ж вже чотирнадцять років, я про жодну сестру досі нічого не знала, чому вони мені про це кажуть так пізно? Крім моїх сестер — мачушиних дочок, тобто крім зведених моїх сестер, а також сестри і брата, яких народила мачуха з подружжя з моїм батьком, я іншої сестри не знала, не чула про неї.

Сусіди наші, Палії, пояснили мені таке: Так, в тебе є сестра по твоїй мамі, вона жива, вона в тому місті, куди ти йдеш. При тій нагоді тітка Палій розповіла мені ще раз детально про те, як моя мама вмирала, як її ховали. Я собі пригадала першу звістку про маму, про те де її могила, як я бігала на ту могилу й плакала на ній, прохаючи маму, щоб вона прийшла до мене.

Звісткою про сестру я дуже зраділа. Попрощавшися з Паліями, я пішла в сільраду взяти собі посвідку, бо в мене не було ще пашпорта, мені ще не було п'ятнадцяти років, а пашпорти давали саме після п'ятнадцяти. А для того, щоб прописатися у місті, потрібна посвідка, в якій мало б бути написане, що я жителька села Копані, за національністю українка, дочка Петра Хелемендука.

Прийшовши додому, я попрощалася з моїм батьком, матір'ю, сестрами й братом. Я оце залишала свою хату, в якій прожила багато років, залишала хату, яка була

збудована для моєї справжньої мами і в яку пристав мій тато, що згодом, після маминої смерті, оженився вдруге з вдовою. Попрощалася я і відчула, що не можу більше слова промовити. В мені розбудився якийсь великий жаль, що ото стільки років батько й мачуха приховували від мене факт, що в мене десь є сестра по моїй рідній мамі. Як вони впродовж багатьох років могли не сказати мені про мою сестру? Чому вони мовчали? Це ж для мене неабияка справа, це ж моєї рідної мами кров десь живе. І чи знає вона про мене? Справді, сільське життя жорстоке, воно дуже складне і жорстоке.

Від тітки Палій я дісталася адресу сестри й так мала намір віднайти її. Я подалася на нове місце моого життя, почалася в моєму житті нова епоха. Був 1939 рік, в якому я почала шукати нових товаришок, шукала місця, де буду жити. Свій новий фах я уявляла, як повне посвяти зайняття, корисне для людей. Іду у місто, я сама ще не знала де буду жити — в гуртожитку, чи десь у когось на квартирі. Та я була оптимістка, я була певна, що дам собі раду.

Дійсність не була для мене в той час жорстокою. Доля на новому місці мені сприяла. Хоч місця в гуртожитку я не дістала, то все-таки легко підшукала помешкання в приватній квартирі. Це була кімната на чотири ліжка, то ж я зразу підшукала собі ще три дівчини, щоб жити разом і щоб було дешевше, а всі ми походили з села, отже не були багаті. Платити за кімнату будемо зі стипендії, яку нам обіцяли дати під час приймання до школи. Ліжка ми взяли з-під нашого училища, як називали нашу школу, вони там просто лежали гамузом. Улаштування забрало нам два дні, а це тому, що в ліжках, які ми взяли, в сітках було багато блошиць, самі ліжка були заіржавлені, то їх треба було почистити, попарити. Хоч досі ми блошиць не бачили, то знали, що ліжка треба обливати окропом, як робили наші батьки на селі. Це, мабуть, вони робили профілактику, щоб не завелися блошиці. Блошиці, це такі паразити, що дуже й дуже

живучі, вони висисають кров людини, отже й можуть переносити всякі інфекційні хвороби. Чистити нам помогала наша господиня, що ми в неї найняли кімнату. Вона дала нам окропу, тобто киплячої води, й ми нею поливали ліжка. Крім того ми їх мастили нафтою, яку також дала нам та тітка, що ми в неї мали мешкати.

Ліжка ми поприставляли до стін, а посередині кімнати поставили стіл, щоб на ньому писати й їсти при ньому. Кімнатка була невеличка, але ми, нові подружки, мирилися якось.

Почалося навчання. В школу зійшлися учні. В класах парті були невеличкі, на дві особи кожна. Треба було знайти собі подружку також у школі, щоб з нею сидіти за партою. Вже з перших днів усе наладдалося, я швидко почала привикати до нових обставин.

Дали нам медичні книжки-підручники, а також і загальноосвітні, бо ж ми у тій школі проходили не тільки медичні предмети, але й програму за 8—9—10 класи. Навчального матеріалу було багато, з кожного предмета був інший вчитель. Упродовж кількох місяців я пристосувалася до нових вимог, до вивчення матеріалу, до нового порядку в школі, де треба було нести обов'язки чергових тощо. На уроках я слухала уважно і записувала в зошити сказане вчителями, а після уроків прочитувала, повторяла, словом — вчилася.

Дівчата, які жили разом зі мною в кімнаті, також походили з сіл, однак вони були розташовані більше, ніж мое село, до якого було 28 кілометрів. Одну дівчину було звати Леся, а другу Таня. Третєй не запам'ятала. Навчання забирало нам багато часу, то ж ми додому могли їздити нечастіше, як що два тижні. Ми домовилися, що будемо ходити раз одна, раз друга, раз третя, щоб здому принести чого-небудь з харчів. Ми мусіли рятуватися харчами здому, бо у місті, як навіть і було за що купити хліба, то треба було за ним довго стояти у черзі. Черги утворювалися з самого ранку, щоб купити

хліба іноді треба було стояти і до обіду, бо передусім продавали хліб робітникам, що йшли з фабрики, позачергово. Чергу за хлібом треба було, як це називали, „застоювати”, тобто станути в чергу, постояти деякий час і вийти з неї, замовляючи збереження її, щоб згодом знову вернутися.

Тоня і подружка Люся під час навчання у медичному технікумі в Оріхові, Запорізької області. 1939 рік.

Не раз приходилося, вистоявши в черзі кілька годин, вертатися з порожніми руками, бо не всім вистачило хліба. Учні напівголодні йшли в школу, швидко

втомлювалися. Я була в такому щасливому положенні, що мала приятельок, що жили зі мною, яких батьки жили недалеко міста і давали своїм дочкам досить хліба, щоб вони могли ділитися також зі мною.

Але так насправді, то я ходила в школу впроголодь. А вчитися треба було. Уроки тривали по шість і більше годин, а після них ми відвідували практику то в лікарні, то в аптекі. Хоч субота й неділя були вільні, то все ж таки мені не було відпочинку, бо я з-посеред дівчат була найбідніша, то й треба було мені, замість заплати за квартиру, бавити в хазяйки дітей, доглядіти в дворі, а вона часто виїжджала зі своїм чоловіком у вихідні. Я мала нагоду видоїти в такі дні корову, приготувати дітям їсти, а при тому й сама не мала голоду. Іноді господарі квартири давали мені якийсь подарунок — чи сукенку, чи спідничку, а було й таке, що дали мені якесь взуття, яке в місті було конче потрібне, бо ж босоніж в ньому не ходять, зокрема в школу.

Міське життя було культурнішим, ніж сільське. Хоч і в містах панував сталінський режим, то, однаке, люди жили набагато краще. Одні були кваліфікованими робітниками, інші службовцями, ремісниками. То не те, що в колгоспі, де не треба було ніякої школи, щоб „волам хвости крутити”, щоб іти в поле полоти, сапати чи доглядати худобу.

Влітку ми мали відпустку, тобто літні канікули, як і в інших школах. Сільські дівчата здебільша не марнували тоді часу. По собі знаю, що під час тих канікул я весь час перебувала в рідному селі, помогала батькам, теж у полі, щоб заробити деяку кількість трудоднів. Ото ж ходила я, майбутня медичка, в поле полоти, сапати, словом помогала вирощувати сільськогосподарські продукти. Під осінь рвали фрукти, кавуни, дині, гарбузи. Зносили це все у вказане нам місце. До нас, учнів середніх шкіл, колгоспники ставилися з деякою повагою, шанували нас, гордилися тим, що ми їм помогаємо. А ми, при тій нагоді, помогали теж батькам, бо ж прибувало до сім'ї потрібних

нам усім трудоднів.

Мене, яка любила декламувати вірші, часто з нагоди свят запрошували читати поезії зі сцени. Таке бувало з нагоди Травневих свят, Жовтневих чи Шевченківських, коли я приїжджала в село. Я ніколи не відмовлялася, навпаки, я гордилася тим, що мене поважають, що мене все село бачить на підвищенні. Я, пригадую собі, говорила голосно, чітко, збирала за це оплески. Декламувала я здебільша зовсім гарні вірші, однак вони прославляли режим, якого я не любила, бо весь час пам'ятала якої кривди ми за нього зазнали, і через колективізацію, і через голод.

І навіть мені, ще зовсім молодій, приходило тоді в голову, що наше тодішнє життя складається з фальшу. То ми бідували, навіть з голоду вмирали, а пройшло лише кілька років і вже люди влаштовують величаві свята у честь нового режиму, під час яких, як правило, прославляли „батька всіх народів“ Йосипа Сталіна. Все це було неморальне, фальшиве, ненависне мені. Я бачила навіть і чула, як прославляли Сталіна ті, котрі в розмовах з сусідами проклинали його. Люди жили подвійним життям — одне говорили між собою, а інше публічно.

Я пам'ятаю як було якесь свято і треба було скласти програму виступів у мистецькій частині, а організатори були в клопоті, бо не знали якого письменника вірші можна читати. Це був час, коли щораз якогось письменника, чи поета таврували тавром зрадника батьківщини, шпигуна, троцькіста, бухаринця чи ще якось. Не тільки таврували письменників, але розстрілювали їх, запроторювали до в'язниць, на заслання. От і біда, а що як на святі прочитають вірш учора чи позавчора розстріляного поета? Кого тоді і в чому звинувачувати? А сталінський режим не розбирався довго, він працював за засадою: краще розстріляти сто невинних, ніж залишити на волі одного винного. От які мали клопоти організатори державних свят. А ми, учні.

знали від тих, кого вислали у Сибір, що там опинився то той, то інший письменник чи донедавна партійний навіть діяч. Нам про таке писали наші родичі, котрих вивезли разом з дідусем і бабусею, що навіть не доїхали до того Сибіру, вмерли по дорозі на Уралі.

ПЕРЕДЧУТТЯ ВІЙНИ

У 1938—1939 роках радянська влада продала Німеччині багато зерна й інших сільськогосподарських продуктів, а також багато промислової сировини. Це було виконання договору між Радянським Союзом і Німеччиною про ненапад. Однак між людьми поширювалися чутки, що Гітлер підготовляється до нападу, а в той же час радянські керівники не бажали вірити таким чуткам, навіть карали за їх поширювання.

Якось село святкувало, не знаю тільки яке це було свято. В кожному разі під сільською радою був неначе мітинг. Тиждень перед тим святом прийшов до нас голова колгоспу з вирізком з газети, в якому був вірш про Гітлера. Голова звернувся до мене з проханням, щоб я той вірш вивчила й прочитала на святі. Мав приїхати якийсь промовець з області, котрий мав дати людям інформацію про політичну обстановку в світі. Я прочитала той вірш декілька разів і запам'ятала. Це був досить невдалий вірш. Ми знали, що мітинг має відбутися у суботу, то люди ждали того дня, збентежені всякими чутками про, нібито, війну.

Прибулий на мітинг доповідач пояснював те і се, теж міжнародну обстановку, казав, що ходять усіякі чутки по країні, але ми, цебто Радянський Союз, настільки сильний, що не боїться ніякого нападу, що всякого ворога він спроможний знищити на його ж території. З віддалі багатьох років я можу сказати тільки, що таке

пояснювання селянам міжнародної обстановки не приносило честі радянським керівникам, особисто Сталінові. А ось той віршик:

ГІТЛЕР КОНІ ВЖЕ СІДЛАЄ

Гітлер коні вже сідлає і гармати виставляє
На всі боки споглядає,
Жде на Сході на сніданок, на Заході на обід.
Ta гляди, проклятий Гітлер, щоб ти голий не
побіг.

Знаємо, що не зайдеш ти далеко,
Знаємо, що звати тебе бандит.
To гляди, щоб ти не дотягнувся
Do вірьовки, na якій повиснеш!

Це був примітивний невеличкий віршик, якого я останній раз читала в нашему селі. Після того мітингу я знову поїхала в наш медичний технікум.

Настав 1940 рік. Нас стали найбільш вчити першої медичної допомоги, залишаючи навчання біології чи інших теоретичних предметів на другому плані. Наш військовий керівник, по-російськи „военрук“ (военный руководитель), шораз наполегливіше навчав нас військової підготовки, звертаючи увагу на потребу проходити практику щодо медичної допомоги пораненому в умовах бою. Ми, дівчата, розуміли, що коли почнеться війна, то й нас в першу чергу заберуть на фронт. Ми почали міркувати, чи варто нам вчитися в медичній школі. Однак, це були тільки міркування, а вчитися треба було.

Практично це виглядало так, що все наше навчання перейшло в руки військового керівника, тобто вчителя військових справ. Ми здогадувалися, що його завданням є підготувати якнайбільше медсестер для потреб війни. Ми розуміли, що в старших класах йде підготовка

медсестер, які мали б бути послані на передову лінію фронту, а нас, молодших, підготували як медсестер на тилі військ, з метою обслуговувати польові шпиталі. Така атмосфера не могла не позначитися на психічному стані дівчат, деяких з них опановувала гістерика, нервова хвороба. Скрізь багато розмов, про підготовку війни, треба, мовляв, захищати „родину”, готовитися до великого бою. А хто хотів воювати? Ми, дівчата, ніякої охоти на це не мали.

1940 року наша школа не мала літніх канікул. Всім нам, учням, дозволено на два дні поїхати відвідати рідних, після чого ми мали вернутися до школи, хіба що хто не бажав продовжувати навчання.

Завідувачка школи була строга жінка, вона була єврейка, як і більшість учителів. Були, однак серед учителів також українці, але „воєнрук”, тобто вчитель від військових справ, був росіянин. Ми не мали ніяких підстав до нарікань на учителів, без огляду на їхню національність. Учнями нашої школи були переважно українці, за винятком кількох єврейського походження. Всі ми жили дружно, не було між нами абсолютно жодних расових чи національних упереджень.

В той час нам невідомі були проблеми, пов'язані з секретарюванням на Україні Л. Кагановича. Ми тільки знали, що головним, найважливішим спричинником всіх наших бід, зокрема колективізації села і голоду, був Сталін, запроваджений ним нелюдський режим, за якого впродовж кількох років загинуло багато мільйонів людей. А тим часом все частіше говорили про війну. Це вже було в той час, коли Червона Армія увійшла в Західну Україну, що сталося у половині вересня 1939 року, коли перестала існувати Польська держава. Від того часу Радянський Союз мав безпосередній кордон з Німеччиною. Хоч і був підписаний між СРСР і Гітлерівською Німеччиною договір про ненапад, однак про війну Гітлера проти СРСР не переставали говорити.

Найбільше, мабуть, війни боялися всякого роду чиновники, комісари, НКВД, партійні апаратчики, бо вони мали всілякі привілеї, ім жилося непогано, вони не зазнали голоду. Їхня влада була жорстокішою владою, ніж царських сатрапів, бо за царя були різні партії, можна було написати до їхньої преси. А сталінські опричники почували себе безкарно.

Звичайні люди, як люди, вони теж не хотіли війни, бо кожна війна найбільше завдавала втрат саме простому народові. Хоч і не мали прості люди причини захоплюватися сталінським режимом, однак війни не бажали. Всі напружені працювали, відчувалося неспокій, ніхто не протестував, коли наказували робити у фабриках по десять і більше годин. Народ відчував, що в країні багато дечого бракує, від продовольства, до тяглової сили, живої чи теж техніки, знали люди, що нема запасів хліба, бо ж попередніми роками спродали його багато Великобританії, але й для Німеччини також. Зрештою, постачання всяких продуктів Німеччині не припинялося ні в сороковому році, ні потім, аж до самої війни. Продавали, отже, збіжжя Німеччині, а в самих за хлібом стояли черги, всі чекали нового врожаю, щоб з нього кормити населення.

Зима 1940-1941 року була дуже сувора, стояли великі морози, дороги замітало сніgom, хуртовина майже не припинялася. Ми наполегливо вчимося, все опановуємо передусім знання з ділянки швидкої допомоги пораненим. А я весь час шукаю мою сестру. Досі це мені не вдалося. Оце знову написала листа в Артемівськ, але відповіді як не було так і нема. А це ж вже рік минув, як я почала її шукати. Вона, неначе яка пташка спорхнула кудись і не залишила за собою сліду. Мої пошуки за сестрою були наполегливі, я розпитувала про неї всіх, навіть не будучи переконана, що про щось дізнаюся. Мені дуже хотілося побачити її, адже я її ніколи не бачила, навіть не знала про її існування.

Буваючи вдома, я не казала батькові, що шукаю за

Марійкою, своєю сестрою по матері. Мовчала я перед ним і відчувала жаль, що він переді мною так багато років скривав існування сестри. Батько не знав, що мені сусіди розкрили родинну таємницю, вони мене просили, щоб я нікому її не виявляла, бо батько з матір'ю погнівається на них.

В мене була рідня по матері — мамина сестра а моя тітка Надія Антоненко. Вона жила в селі Новоданилівка і в неї було четверо дітей — три дівчини й один хлопець, мої двоюрідні сестри і брат. Їх я також віднайшла, бо про них не говорили мені вдома. Влітку я ходила до них, відвідини в мої тітки приносили мені радість. В них був великий сад, в якому я ласувала фруктами, дещо помагала їм коло хати, бо тітка всього не встигала сама зробити. Її чоловік був засланий на 25 років у Сибір, хоч, як розповідали мені, він нічим не завинив проти радянської влади. Але, як казали, сталінський режим провадив таку політику, що за будь-що засуджували на кільканадцять і більше років, навіть за збирання колосків у полі. Говорили, що Сталінові потрібна безкоштовна робоча сила, то ж і використовували її, руками засуджених і засланих будували міста, добували вугілля, золото, вирубували величезні ліси. Про таку дармову робочу силу я вже знала, бо ж нею були й рідні дідуся й бабусі Щербахів.

Перебуваючи у тітки Наді в Новоданилівці, ми часто розмовляли й про сім'ю дідуся Щербахи. Я тітці розповідала все, що про неї знала. Отже, що дві молодші дочки Щербахів якось вижили, це були тітки Надя і Катя. В них там було по троє дітей, які народилися вже в Сибіру, ті діти знали свій родовід, знали, що вони українці, що їхній дід і бабуся також були виселені, але не доїхали на місце, вмерли по дорозі. Від тіток з Сибіру надходили листи, то я їх прочитувала тітці Наді, маминій сестрі. В листах тітки нарікали, що мусяТЬ тяжко працювати, що нема змоги повернутися їм додому, все ще називають їх куркулями, або куркулевим насліддям.

Вони в листах писали, що ім трудно примиритися з таким становищем, вони ж знали, що заможність діда Щербаха не була наслідком якоїсь експлуатації інших людей, а лише результатом його і цілої родини тяжкої, безупинної праці. То ж, вважали вони, висилка їх у Сибір була несправедливим актом і вони цього не можуть забути. Вони навіть писали про помилку дідуся Щербаха. Помилка його, на погляд тіток, а вони ж були в нас грамотні, полягала в тому, що дід не передбачив того, що від сталінського режиму можна чекати найгіршого. Треба було, мовляв, дідусеві розділити землю між синів і дочок, виділити ім худобу й інший живий інвентар і таким чином хай би було кілька малих дворів. І щоб в дідуся залишилася невелика господарка. А то все було вкупі, от і виглядало назовні, що то справді куркульське господарство. Але того, що на ньому кільканадцять осіб, в тому й одружені сини, того влада не хотіла бачити. От такі ми бесіди вели з тіткою. При тій нагоді тітка оповідала мені, що багато з-посеред тих, кого мали виселити в Сибір, повтікали, залишаючи все своє добро, а потім вони тинялися по різних селах, ішли в міста шукати роботи. З них нова влада зробила нуждарів.

Навіть з розмов батька з матір'ю, які велися 1940 року, я могла зрозуміти, що народ з майбутньою війною пов'язує провал сталінського нелюдяного режиму. Зовнішнє життя населення було неначе дешевою декорацією, люди поза хатою говорили одне, наче й хвалили нову владу, а в дійсності нарікали на режим, не могли з ним ніяк примиритися. І годі тому дивуватися, коли усвідомити собі, що і в містах, а тим більше на селі, народ тяжко працював і не одержував за свою працю винагороди. Мені здавалося навіть, що люди, хвалячи колишні часи, перебільшували з тією заможністю і селян, і міщан. В очах людей царський режим кращав у спогадах настільки, наскільки погіршувалося життя за нового режиму. Царське вже пройшло, воно вже не болить, а нове допікає, кожного дня дошкаляє, на нього не можна

замкнути очей. Ну, і таки справді за царя, хоч і не рахувалися з простим людом, однак, зокрема після революції 1905 року, було легше жити, ніж за Сталіна. От і тужили за царем, хоч і не було за ким тужити. А сьогодні, з віддалі і часу і простору, мені багато дечого стало незрозумілим. Зокрема незрозуміло мені, чому тоді, в час після 1930 року і пізніше, люди в селі не говорили про період Української Народної Республіки, про Гетьманат, потім Директорію. Може тому, що названі періоди були короткотривалі, може тому, що все це діялося в умовах війни? А селянам, мабуть, найбільше йшлося про її закінчення. Та й національна свідомість українського селянина Приазов'я в той час не була велика. Тим я і пояснюю собі вихвалювання царського періоду.

На 1940 рік я вже знала й про те, що серед дітей знаходилися такі, що, заохочувані владою, виказували своїх батьків. Тобто — не було й причини їх виказувати, вони ж, батьки, ніякого злочину не чинили, а нарікання на владу не становить у культурній державі злочину, державна влада не мусить подобатися всім. Алей за те, в результаті доносу дітей, батьків розстрілювали, бо вони, мовляв, вороги народу, вони сіють ворожу пропаганду, вони не вчать своїх дітей любові до соціалізму. Хоч про те, чи то був соціалізм, можна дуже і дуже сумніватися. Пам'ятаю, як в газетах писали про те, що діти відрікалися своїх батьків, часто навіть міняли свої прізвища, бо їм, мовляв, соромно так само називатися, як і їхні батьки-зрадники. Таке виховання дітей, як я собі після кількох років почала усвідомлювати, було чи не найбільшим злочином сталінського режиму. Протиставити дитину батькові, це злочин проти людства, проти елементарних законів гуманності, не згадуючи вже про порушення всіх принципів педагогіки.

А була ще інша категорія людей, які висліджували, підслуховували чужих дорослих, часто батьків їхніх товаришів. Підслухавши, такі діти робили доноси до влади, а далі все вже йшло протортим шляхом — арешт,

часом суд, а найчастіше тільки постанова „трійки”, або так званого „ОССО” (Особое Совещание), і тюрма, або заслання, або розстріл, і конфіскація майна. От і виганяли з дому товариша того, хто зробив донос, і донощик, мабуть, ніскільки не відчував у своєму сумлінні, що він допустився огидного вчинку, навпаки, він, мабуть, гордився своїм „подвигом”, він же прислужився новій владі, прислужився революції. А діти засуджених, засланих, розстріляних ставали безпритульними, попадали в дитячі доми, вчилися красти, денационалізувалися, жили часто аморально. Це, здається, з таких складалася колонія, якою керував Антон Макаренко, описавши її в таких творах, як „Пропори на баштах”, „Педагогічна поема”, „Марш 30-их років” і в інших.

1940 року, коли мені вже йшов п'ятнадцятий рік, я товарищувала в школі з моїми ровесницями, але й зі старшими за мене, з дівчатами, яким було по шіснадцять і сімнадцять років. Ми вже самі мали думати про себе, самі мали будувати своє майбутнє, самі мусіли вибирати свою дорогу.

У місті з гучномовців весь час лунала як не патріотична, бадьора музика, то якісь промови, котрі обов'язково закінчувалися безліччю лозунгів: „Хай живе Комуністична партія більшовиків”, „Хай живе товариш Сталін”, „Хай живе вождь світового пролетаріату Йосип Віссаріонович Сталін”, „Хай живе непереможна Червона Армія” тощо, тощо. Але не всім однаково світило сонце Сталіна. Одним воно світило, а іншим, і то більшості, воно затьмарювало світ. Поза працею люди не зазнавали жодної радості, не мали вдосталь харчів, одягу не мали, не мали взуття. Ніхто про люксусові речі навіть не згадував.

Я іноді думала тоді, а то й тепер міркую собі — чи знав світ про те, що діялося в нашій країні? Чи люди в світі знали про нашу біду, про наш недавній голод, про те, що ми вдягаємося у будь-що, що навіть не знаємо про

існування речей, без яких у вільному світі найбідніший не обходиться? Чи знов світ про черги, які стали повсякденним елементом нашого краєвиду, що в чергах стоять не за витрибеньками, а за хлібом, сіллю, за кількома метрами ситцю. Що в радянських крамницях взагалі нема і ніколи не було вовняних костюмів, що дівчата, якщо мають нову благеньку блузочку, якусь спідничку, то це вже все, про що вони можуть мріяти? Чи знов світ про керзові чоботи, яких також не було вдосталь? Ось таких запитань можна ставити безліч, ім нема кінця. Як і не було кінця нашій біді.

Так, світ таки знов про нелюдяність сталінського режиму, знов про умови життя в Радянському Союзі, знов про арешти, заслання і розстріли. Знов, про все це писалося в газетах європейських країн і в газетах Америки. Захід знов, що за введеного Сталіним режиму народ став гірше скотини, що й скотині за того режиму не з медом. Справді бо, коровами мусіли орати, возити, а коні, вони ж іноді й на коней не були схожі — боки позападали, шерсть аж помохнатилася. Не було господаря, ні кому було доглядіти тварин. Зате було багато начальства, на одного конюха припадало чи не двох, хто міг йому наказувати. Молока в країні було багато, зокрема на папері, у звітах, а потім на сторінках газет. Але не було його вдосталь в містах, та й у селах було його обмаль, бо ж навіть від корів, що годувалися на присадибних ділянках, треба було здавати в молочарню молоко. От і не завжди воно було в колгоспника.

Може б мені і ніколи на думку не прийшло, що можна більше вирощувати зерна і тварин. Адже наша, приазовська земля, це ж чорнозем Запоріжжя. Я ще й досі пам'ятаю нашу землю після оранки, вона до сонця блищала, неначе змащена найкращим маслом. На такій землі можна було вирощувати справді рекордні врожаї. А тим часом селяни набагато гірших ґрунтів Західної Європи вирощували вдвічі, втричі більше, ніж ми, на

родючих угіддях. Та й те, що виростимо, за наших умов нищилося, пропадало в транспорті, проростало на токах, бо не було ні сілосів, ні інших сховищ для зерна. Хто цьому всьому винен? Невже селянин, знаний зі своєї працьовитості, своєї винахідливості, ощадності? Ні, не він був винен. Один був винний — Сталін і його прислужники, створений ними режим.

От і думали люди, чи виправдане вимагання влади боронити той режим на випадок війни? Чи виправданим було бажання воювати за той режим людям, котрі зазнали стількох знущань? Чи хлопець, який ще недавно пройшов голод, котрий кормився травою, зіллям, квітами акації, корінцями, чи він мав у собі почуття обов'язку боронити ту владу, яка була винна його біді? Такі запитання, без сумніву, ставили собі молоді хлопці, селяни або нещодавні селяни. В той час справді треба було про таке думати. По радіо, в газетах, а найбільше на мітингах, говорили про те, що оце Гітлер напав на Австрію, приєднав її до Німеччини, напав на Чехословаччину, на Польщу. То ж не обійтеться без того, щоб він не гострив собі зуби на Радянський Союз, передусім на нашу родючу Україну.

Думаю собі сьогодні — чи враховував Гітлер настрої населення Радянського Союзу, підготовляючись до війни з ним? Мабуть враховував. Він же досконало знов, що населення нашої країни невдоволене існуючим порядком, знов, що ще не так давно, лише кілька років тому, люди вмирали від голоду, вмирали батьки, матері разом з дітьми. Не могли бути вдоволені ті, кого, позбавивши всього добра, всього, що люди роками наживали, вивозили в Сибір. Не могли бути вдоволені діти тих, кого без жодної вини засуджували на багато років ув'язнення, до розстрілу. Недаром же люди говорили, що радянське суспільство поділяється не за класами, а на три категорії — на тих що сиділи, на тих що сидять, і на тих що сидітимуть. Мова йде про „сидіння” в тюрмах. „Сидіння” за умов сталінського режиму, це

умовна назва, бо ж ніхто з засуджених чи засланих, не „сидів”, тобто не відбував покарання у в'язниці, не працюючи. Правда, позбавлення в'язня права до праці, це також неабияка кара, однак в сталінських концтаборах люди працювали як найгірші тварини — без достатнього харчування, без медичної опіки, живучи в антисанітарних умовах у бараках, без права писати листи, без права читати тощо, тощо. Концтабори були придумані сталінським режимом, вони були вже тоді, коли Гітлер ще не прийшов до влади. Саме Гітлер взорувався на сталінських концтаборах, творячи їх у себе, початково в Німеччині, а згодом на завойованих землях. Вистачить прочитати твори Олександра Солженіцина, щоб уявити собі весь жах сталінських концтаборів. Це, по суті, були тaborи смерті. Сваволя наглядачів, позбавлення будь-яких елементарних прав ув'язнених, голодові порці, рабський труд, антисанітарні умови, брак лікарської опіки доводили, що в таборах люди гинули сотнями, тисячами, мільйонами, коли взяти до уваги кількість тaborів. А було ж їх немало. Не даром же Олександр Солженіцин назвав головний твір свого життя „АРХІПЕЛАГ ГУЛАГ”. Архіпелаг означає, що концтаборів було так багато, як і багато в архіпелагу островів. А оце „ГУЛАГ” означало „Главное Управление Лагерей”. ГУЛАГ, це абревіатура найжахливішої, поза ЧЕКА, установи сталінських часів.

Про все це знов Гітлер і мав надію, що не воюватимуть радянські люди з великим ентузіазмом, коли він нападе на СРСР.

Тим часом Сталін поводився так, неначе Гітлер, це його приятель. Це правда, що Гітлер і Сталін — одного яйця родом. Вони — неначе близнюки. Буває ж серед близнюків, що один блондин, а другий брюнет. Так ото і Гітлер зі Сталіним — один, винищуючи народ голодом і терором, покликався на теорію комунізму, а другий, також винищуючи своїх політичних противників, винищуючи завойовані народи, спирається на фашизм. З

віддалі часу можна сказати таке: людині, коли її доводили до смерті в концтаборі, було, мабуть, все одно, чи смерть спричиняється з покликуванням на соціалізм, чи теж на фашизм. Сталін Гітлерові вірив до останнього часу. Вірив, як вірить брат братові. І жорстоко, як потім виявилося, помилився. Та за його помилку покутував не він сам, не його соратники, як ото Климент Ворошилов, Вячеслав Молотов, Лазар Каганович, Андрій Жданов, Лаврентій Берія та інші. Його помилка лягла на плечі звичайної, простої людини, на солдата, на мирне населення завойованих Гітлером земель, передусім України. Оба вони — Гітлер і Сталін, людські душогуби, оба вони не рахувалися навіть зі своїм народом. Відомо, що коли Гітлерові сказали, що загибає німецький народ, то він відповів, що так йому й треба, хай загибає, коли приходить кінець йому, фюрерові. Чи не так само думав би Сталін, коли б йому прийшов кінець? Говорять, що Гітлерова мати і Сталіна батько були єврейського роду. Чи це правда — не знаю, однак приходить мені на думку, що дві тисячі років тому єbreї віддали на смерть свого найкращого сина — Ісуса Христа, віддали Його на мученицьку смерть через розп'яття на хресті.

Отакі сумні думки мене находять, коли усвідомлюю собі, як нищили свої і чужі народи Гітлер і Сталін.

Наш народ після винищення інтелігенції, після винищення евентуальних провідників, в результаті довготривалого нечуваного досі терору, був обезсильний. Хто б мав тоді, за сталінського режиму, організовувати українців, як колись самоорганізовувалися козаки? Ніякої ж не було свободи, ніяких громадянських прав, не було змоги не тільки організуватися, а й подумати про таке. Вистачило бо саме підозріння, що така або така людина МОЖЕ щось погане подумати, то її запроторювали в тюрму, в концтабір. Це була нечувана у світі профілактика збереження влади Сталіним. Що говорити про евентуальних організаторів спротиву, коли на наказ

Сталіна розстрілювали вчораших його соратників, потім розстрілювали тих, що вчора розстрілювали, а завтра розстріляють тих, хто розстрілює сьогодні.

По всій країні панував терор, недостаткі, пригноблення. А Сталін, саме весною 1933 року, заявив з трибуни, що „Жити нам стало лучше, жить нам стало веселей!” І не було містечка, щоб в ньому не було пам'ятника Сталінові, щоб не було названої його іменем вулиці. Скільки, чи колись хто рахував, було в Радянському Союзі колгоспів імені Сталіна, скільки заводів його імені? А міста? Був же Сталінград, Сталіно (це наш Донецьк, колишня Юзівка), Сталінабад, Сталінськ тощо. Та й найвища височина в Радянському Союзі була названа: Пік Сталіна. А його самого, фотографованого на всі лади, мальованого усіми митцями, представляли, неначе це був великан, хоч він насправді був нижче середнього росту, він мав усього 160 сантиметрів.

Ось яке було наше сонце, наша надія, наша радість, наше майбутнє. Все — Сталін. Неначе й подумати ніхто не міг, що він — смертельний, що й на нього колись прийде пора. І, коли подумати, то, мабуть, коли б склероз ще хоч кілька років міг розвиватися у Сталіна, то він, як колись Юлій Цезар, визнав би себе святым, наказав би будувати святині і молитися на нього.

А тим часом весь народ мусів танцювати так, як наказав грati Сталін. Танцював, бо не міг не танцювати, адже за всіма слідкували, нікого не спускали з ока. Читаючи твір Орвела „1984”, я бачила наше, радянське, сталінського зразка суспільство. Таки справді була контроль думки. Було ж таке, що хтось тільки подумав зле про Сталіна, а його тут же зразу забирали, „чорним вороном” везли в розпорядження „органів”, цебто органів безпеки, НКВД. А там знали що з ним робити. Казали ж — Дайте нам лиш людину, а статтю ми самі на неї знайдемо.

Нас, учнів медичного училища, вчили не тільки давати допомогу пораненим, але й робили все, щоб ми вже тоді, 1940 року, почували себе медсестрами на фронті. І ми таки так себе уявляли. Все бо було підпорядковане підготовці служби на фронті. Психоз витворився довкола нас і всього населення. З гучномовців, які розташовані по цілому місту, так і чути „Если завтра война, если враг нападет, если черная сила нагрянет — как один человек весь советский народ за свободную родину станет”. І далі: „С нами Сталин родной, Тимошенко герой, нас к победе поведет Ворошилов!”

Ось за яких умов нам, слухачам медичної школи, прийшлося складати присягу, щось в роді медичної присяги Гіппократа.

Одного дня, під час уроку анатомії, коли ми всі з напруженням слухали вчителя, хтось постукав у двері. Вчитель відкрив і йому сповістили, що після занять, пополудні відбудеться зібрання вчителів. Ми насторожилися, бо такого екстерного повідомлення вчителів про якісь збори ще в нас не було, вчителям ніколи не переривали уроків. А ось тоді сталося. Яка цьому причина, що могло статися? Ми були насторожені, бо час тоді був якийсь непевний, якийсь тривожний.

Згодом ми довідалися, що вчителі не мали зборів, а з ними, з кожним окремо, мала розмову наша завідуюча. Ну, подумали ми, кожна людина має свій клопіт, одна більший, друга менший, ото й розмовляє завідуюча з кожним, може що йому радить, може сама питає поради?

Тут мушу сказати, що одних вчителів величали в школі професор, а інших просто по імені та батькові. Ті, кого називали професорами, мали вищу освіту, але таких було мало, бо годі було тоді скінчiti університет чи інститут, все когось забирали, не давали докінчувати школу. А тих, хто з давніх часів був професором, то тих таки дуже часто то арештовували, то не давали їм роботи за професією. Їх весь час підозрювали, що вони вороги

партії і уряду. Багато справжніх вчених розстрілювали, побоюючись, щоб вони не стали організаторами спротиву нелюдяній владі.

Врешті ми довідалися про причину неспокою між вчителями. Виявилося, що з Польщі почали продіставатися чутки, які занепокоїли наших вчителів. Затими чутками, в підкореній Гітлером Польщі гітлерівці масово винищують єврейське населення. Масово, за расовим принципом — раз ти єврей, то ти мусиш жити в гето, в ізольованому від інших місці, і ти мусиш вмерти, тебе треба знищити. Ото ж наші вчителі занепокоїлися й радилися як ім бути.

Потім пішли слухи, що завідуюча розмовляла з вчителями про те що ім робити на випадок нападу Німеччини на СРСР. Вони, мабуть, примірялися куди ім заховатися, чи на Крим, чи в якийсь затишний куточок. Так чи інакше, ми знали, що євреї таки добре занепокоїлися, бо ж і були по цьому причини. Отаке, раз ти єврей, то бійся гітлерівців, бо в них расова теорія, за якою вони вважали себе вищою расою, слов'ян нижчою, а євреїв такою, яку треба фізично знищити. Така була іхня ненависницька теорія.

Після уроків завідуюча нас повідомила, що наше училище переноситимуть у Бердянськ. Згадувала теж щось про місто Осипенко, але тепер не можу сказати у якому контексті. Вона теж сказала, що нас не будуть примушувати переноситися разом зі школою, якщо хоче, той туди поїде, а як ні, то, значить, не закінчить школи. Завідуюча наказала нам здати в шкільний склад все те що було шкільне, дала нам адресу училища в Бердянську і порадила, щоб ми поїхали до своїх батьків і з ними вирішили що нам робити.

Я з приятельками домовилися, що ми поїдемо в Бердянськ. Ми швиденько повіддавали все шкільне майно, як от оті залізні ліжка з сіткою, матраци і книжки, і нам роздали на самому початку для навчання. Книжки

були в той час дорогі, як на наші бідні гаманці, тому їх купувала школа й роздавала учням. Ми ними користалися і, коли закінчували якийсь предмет, то віддавали підручники в шкільну канцелярію.

Забравши свої речі, ми, дівчата, порозіжджалися додому, в своє села. Я поїхала поїздом, бо ж в мене було чимало всякого „добра”, отже було що нести. Поїхала я поїздом, хоч із залізничної станції Гуляйполе було в наше село 18 кілометрів, та все ж таки було ближче, ніж з Оріхова. Вдома я не застала батька, виявилося, що його мобілізували в армію. Тоді багатьох чоловіків покликали служити в армії. Батько, отже, після покликання його через воєнкомат, став червоноармійцем, хоча й не зовсім, іх, обмундирувавши, тримали в запасі. Це вказувало на те, що влада таки готовилася до оборони перед нападом Німеччини. Раз батька не було вдома, то про свій клопіт я розказала мачусі, що, мовляв, училище переводять у Бердянськ і що мені робити? Мачуха не сказала мені нічого путного, не заперечувала їхати туди, але й не відраджувала, роби, мовляв, як сама знаєш. От і я, вже в селі, почала задумуватися — їхати в Бердянськ, щоб далі вчитися в медичній школі, чи залишитися у селі, працювати у колгоспі? Іншого виходу мені не було, коли б я залишилася у селі, адже я не закінчила школу, я не здобула ще фаху. То ж перспектива у селі була одна — колгоспне поле, або робота у колгоспному корівнику чи свинарнику. Порадитися нема з ким, а мачуха ні слова — ні за, ні проти.

МЕДИЧНИЙ ТЕХНІКУМ У БЕРДЯНСЬКУ

Я, трохи розсердившись на таку поведінку мачухи,

взяла свою валізку, запхала в неї своє шмаття, небагато, бо ж ще було тепло, і подалася на станцію Гуляйполе. Там я зустріла свої подружки, що жили у самому Гуляйполі і які теж вирішили їхати в Бердянськ далі вчитися. Вони говорили, що й ім вдома нічого робити, адже й вони ще не здобули фаху.

Подалися ми на станцію, щоб купити там квитки до Пологів, бо то була вузлова станція, з якої йшли поїзди в різних напрямках. Але заки купити квитки, ми побачили, що на станції товпа народу, не знати чи всім вистачить квитків. Народ нетерпеливиться, люди виглядають поїзда. Аж побачили ми, що паротяг тягне декілька пасажирських вагонів, так якось поволені суне, неначе машиніст три дні не єв разом зі своїм локомотивом. Та це не був наш потяг, він ішов у протилежному напрямі, а нам треба було в Бердянськ. Самі не маючи жодного досвіду, питаемо якогось службовця, що працював на станції, як нам дістатися до Бердянська? Він, подивившися на нас, запитавши чого ми туди хочемо їхати, тоді порадив, щоб ми сіли в товарний поїзд, що везе до Бердянська вугілля. А коли доїдемо до станції Бердянськ, то там візьмемо „ізвоївника”, тобто таку повозку, фіакр, запряжений в одного коня, то він нас вже завезе на вказану йому адресу. Ми, звичайно, послухалися поради. Роздобули ми кусок якогось брезенту й влаштувалися у відкритому вагоні з вугіллям. Виявилося, однак, що той брезент не багато нам поміг, бо вітер і так роздував пил з вугілля, дув нам в лиці, за комір тощо. Ми вже за декілька хвилин були, неначе сажотруси, як негри з Центральної Африки. А поїзд мчав, не зупиняючись на жодній станції, і так довіз він нас аж до Бердянська.

На станції у Бердянську ми знайшли воду, помилися сяк-так, пошукали фіакра, дали йому адресу й попрохали, щоб візник завіз нас до гуртожитку медичного технікуму. Вже за кільканадцять хвилин ми були на місці. Нас привітала мила жінка, яка була завідувачкою гуртожитку. Ми їй показали наші папери,

які нам дали в Оріхові в медучилищі. За дальші декілька хвилин ми вже були в кімнаті, в якій було шість ліжок, в тому три порожні, неначе тільки чекали на наше прибуття. Поскладавши свої манатки, ми зразу ж пішли на вечерю до їdalnі, яка була там же, в гуртожитку. Нам держава платила стипендію, а за харчування у їdalnі канцелярія відтягала якусь частину. Решта нам була на взуття, дрібні потреби тощо.

На новому місці ми зустрілися з новими клопотами. В Оріхові ми всі розмовляли українською мовою, а тут нас привітали російською, і не тільки адміністративний персонал, але й нові подружки. Нам було дивно якось, бо ж серед учениць, ми це бачили, було багато з довколишніх сіл, отже це були українки. Та що робити, мусимо й ми пристосуватися до нових умов.

Переночували ми, а на ранок почули наказ вставати. Це ж був гуртожиток, а не квартира у приватної особи, тут була якась дисципліна. Незабаром ми пішли на скромний сніданок — якась булка й щось неначе чай, в кожному разі гаряча вода. Добре й таке.

В класі нам роздали нові підручники з усіх предметів. Фахові підручники, тобто з всіляких ділянок медицини, були російські. Нам зразу було важко привичатися до нової мови, вона була нам не зовсім зрозуміла. Однак вчителі, які вчили також російською мовою, розуміли наші труднощі, вони передусім вимагали знання предмета, а відповіді наші, які були давані мішаною мовою, вони сприймалися вчителями, як щось звичайне. Ми були щасливі, що наше навчання продовжується, то ж і вчилися добре, на уроках записували в зошити те, чого нема в підручниках, добре слухали вчителів, а в гуртожитку ще по кілька годин вивчали матеріал.

Нас надалі передусім вчили медсестринській справі, вчили як надавати допомогу пораненим, посмаленим. А вчителів не було багато, виявилося, що їх не вистачає для проходження програми навчання. Саме тому ми мали

уроки також в суботи. Видно було по всьому, що в повітрі неначе щось важке висить, якась непевність скрізь панує.

Я і в Бердянську не залишила думки про свою сестру по матері, Марійку. Я весь час не могла примиритися з тим, що її ніколи не бачила, не знала про її існування. Ось вже два роки як її шукаю без ніякого результату. Я журилася тим, що в мене нема грошей, а то б я поїхала у Донецьку область, в Артемівськ, де, неначе, мала жити Марійка. Адже мені з Бердянська було вже близче туди, ніж з Оріхова. Вже потім я довідалася, що сестра одержала від мене звістку і написала листа на мою стару адресу в Оріхів, та той лист прийшов тоді, коли мене вже там не було, то й повернули листа. А я, рада тому чи ні, мусіла на деякий час забути про сестру, забути про надію відшукати її. Я весь час вірила у Боже провидіння, я передчувала, що колись знайду Марійку. Як буду жива й здорована, то ми ще побачимося, нам у цьому допоможе сила, в яку я вірила. Мені здавалося, що саме якась незрозуміла мені сила керує мною, скеровує мене на такий а не інший шлях. Що б я не робила, куди б я не йшла, то здавалося мені, і я переконана, що так воно було, щось підказувало, щось шепотіло — не роби поганого, йди праведним шляхом, не роби злого. От я вірила, що колись сестру таки знайду.

Якось ми перебули зиму на навчанні у Бердянську, прийшла тепліша пора. Бердянськ — місто гарне, розташоване над Азовським морем. В неділю ми часто ходили берегом моря, милувалися прекрасним краєвидом, приглядалися до пропливаючих кораблів, бачили, як на них матроси сигналять їм тільки зрозумілими сигналами. Рибаки витягали рибу, сушили на сонці свої сіті. Зловлену рибу рибаки тут же сушили на сонці, коптили її і відразу ж спродували. Бердянськ — місто рибаків, його мешканці звикли до всякої риби, яка не одного врятувала перед голодною смертю. Я сама пам'яタла, як батько привозив з Бердянська сушену і солену рибу, оселедці. Вистачило шматок оселедця, а

коли до нього була якась картоплина, то й мріяти тоді про ніщо більше навіть не було потреби.

До того часу, тобто до весни 1941 року, викладачів в нашій школі все меншало, одних брали в армію, інші ж виїжджали кудись. Тепер я можу асоціювати ті події, мені здається, що виїжджали передусім єреї, які знали про відношення до них гітлерівців, і які могли передбачити, що, коли буде війна, то не на території ворога. То ж вони їхали хто у сибірські міста, чи в Середню Азію. Вони, неначе ведені інстинктом самозбереження свого народу, намагалися бути якнайдалі від загрози масової смерті, від тих, що знищують людей за расовим признаком. Гітлер, неначе з ненависті за своє дитинство, зненавидів єреїв, переслідував їх. А вони, єреї, мали якісь зв'язки зі своїми співвітчизниками, що залишилися в Польщі. Саме від них вони черпали інформації про нищення єреїв. Тому саме вони, що жили в Радянському Союзі, перші почули запах недоброго повітря. А нашим керівникам у Москві все ще не вірилося, що напад може статися, все ще слали у напрямку Німеччини ешелони з пшеницею й іншим добром. Сталін і надалі кормив тих, які ось незабаром винищуватимуть наш народ.

У місті весною робота не припинялася, навіть вона пожвавилася, як і серед бджіл, які просинаються коли починає гріти сонечко. По селах сіяли, маючи надію на добрий урожай. Недалеко Бердянська було село, в якому жили німці, і вони самі, і довколишнє населення, називало його Німецькою колонією. Німці в тому селі жили достатньо, вони вирощували виноград, трималися разом, жили культурно, їхні обійстя були чисті, задбані, вони були протилежністю нашого, переважно неохайнного, зокрема після голоду, українського села.

Ми, учні медичного технікуму, підготовлялися до випускних екзаменів, перед нами був ще рік навчання і ми станемо кваліфікованими фельдшерами. Тоді не виключали, що це може статися навіть скоріше, якщо літні канікули скоротять і ми швидше пройдемо всю

програму навчання. Ми були готові на таке, бо ж додому кожному було іхати досить таки далеко.

Саме такими були наші дні в половині червня 1941 року.

ВІЙНА!

Все було б гаразд, коли б ранком 22 червня 1942 року не загудів божевільним ревом гудок. Ми не знали що діється. Це сталося, коли ми були в школі. Викладач вийшов з класу й незабаром вернувся, наказавши нам іти до гуртожитку, бо Німеччина напала на Радянський Союз. Ми ще тоді не знали, що німецька авіація вже бомбардувала Київ й інші міста, що вже прорвала кордон і суне на схід. Хоч раніше й говорили про війну, саме про евентуальний напад Німеччини, однак звістка про факт війни неначе заскочила нас, неначе сталося щось, чого не повинно було статися.

Ми пішли до гуртожитку, перечекали до вечора, потім повечеряли та й далі почали думати думу — як воно буде далі з нами, що буде з війною? Переночувавши, хоч довго не спали, бо не спалося нам в ту ніч, ми вранці пішли в школу. Викладач, який не збирався втікати, почав нам пояснювати якийсь медичний предмет. Аж нараз почала вити сирена, так гула протяжно, якось так тривожно, що аж дух запирало. Щось почало свистіти, нам здавалося, що саме коло нас, що це зовсім близько. Та й вдарила бомба, поблизу нашої школи почало щось горіти. Ми затривожилися, зблідли від страху. Що це з нами буде? Невже і мене десь вб'є бомба?

Викладач знову наказав нам іти до гуртожитку, і знов так пройшов день. Хоч ми й не вчимося, то у їдалальні нам варяті їсти, адже деякі запаси продуктів були. Після вечері знов розмови без кінця. Ми всі не знали що нам робити, адже в кожноЕ на селі була родина, наші рідні мусіли вже знати, що німці бомбардують міста, вони

також за нас переживають..

Пізно вночі ми полягали спати й заснули крепким, молодечим, хоч і полохливим сном. Розбудили нас гудки сирен, вони дали знати про бомбардування запізно, поки ми посхоплювалися, то вже бомби падали на місто, руйнуючи доми, траншеї, які вже встигли викопати в місті. Завідуюча гуртожитком, яка майже завжди була з нами, неначе мати, наказала нам якнайшвидше виходити надвір. Ми в чому спали, в тому й повибігали. Бігаємо, переполохані, нас завідуюча направляє в окопи, що їх викопали на вулицях. Біжимо, а тут німецький літак розвернувся і ще скинув бомбу. Як засвистіло над головою, я майже не огухла. Тоді ми з переляку та в поле, у напрямку виноградних плантацій, що вже майже дотягали, мали великі грона, широкі листя, то й була надія там заховатися. Хоч ми були в страху, хоч не спали всю ніч то, однак, молодість брала верх — ми хоч понайдалися винограду й дізналися хто його вирощує.

Вранці ми залишили виноградник і пішли до гуртожитку. В єдальні, де зібралися всі дівчата, нам завідуюча сказала, що сьогодні навчання не буде, що, мовляв, ворог напав на нашу батьківщину, вже багато мирних людей загинуло, бо ж німецька авіація бомбардує цивільні об'єкти, багато знищено фабрик, заводів, знищенні комунікаційні лінії. За таких умов, сказала завідуюча, сьогодні навчання не буде, зрештою не поприходили теж викладачі і ніхто не знає чому, не знають причини цього.

Вернувшись до своїх кімнат, ми знову за своє — а що з нами буде, чи надалі будемо вчитися, чи додому треба їхати? Та нам наказали не залишати гуртожитку. Ми, отже, хто розмовляв, хто писав листи, а хто, просто, ліг спати, адже ніч ми нє спали як слід. Ото були в нашому гуртожитку, проводили мирно час, хоч були свідомі небезпеки, яка пов'язана з війною. Ми й не подумали, що ми тут сидимо, лежимо, а недалеко від нас німці вже висадили десант.

Декілька наступних днів пройшли в метушні, люди на вулиці бігають, неначе чогось шукають, всі кудись спішать. Ми сидимо в гуртожитку, як і наказала нам завідуюча, нам не можна було швидятися, щоб, бува, не спровадити якого лиха. Вона нас доглядала, неначе мати дітей. А куховарки варять нам їсти, ми сидимо, нікуди не входимо. Аж тут хтось прибіг, відклікав завідуючу і шепнув їй, що німці вже, неначе, нишпорята вколо міста, шукають за чимось. А нам не хочеться вірити, що таке могло статися так швидко. Ми, отже, ще більше принишкли, запаси харчів у їdalyni є, ми понапускали воду в дерев'яні бочки, на всякий випадок. І сидимо ми далі в гуртожитку, а коло нас його завідувачка. Вона нас пригортала, неначе квочка курчат, втішала нас.

В той час, вже після промови по радіо Вячеслава Молотова, за декілька днів відізвався врешті Сталін. Ми вже в перших днях ніяк не могли здогадатися чому він мовчить, чому не скаже слова до народу. Адже його пропаганда показувала як незамінного батька не тільки народів Радянського Союзу, а й цілого світу. То чого він в такий загрозливий час мовчить? Аж, врешті, відізвався. Пам'ятаю, яким тремтячим голосом говорив він по радіо. І як же нам було дивно слухати, коли він звертався до населення країни „Братя и сестры!” Він, як я це згодом, після багатьох років усвідомила, звертався до народів, до їхніх національних почуттів, до їхнього патріотизму. А ось десятки років він не знав, не хотів знати своїх же громадян, не хотів бачити в них людей, він народ трактував як товар, як знаряддя, за допомогою якого він, Сталін, вознесеться на вершини влади. Пам'ятаю, що після промови Ствліна люди нишком казали: „прийшла коза до воза!”, що мало означати — потрібні йому тепер люди, яких винищував упродовж багатьох років.

А ми все сидимо в гуртожитку. Зійдемося в одну кімнату, завідуюча з нами. Вода в бочці стоїть, біля неї ополоник і горнятко. Це — на випадок якоїсь потреби, пожежі чи що, щоб гасити. То завідуюча нас тоді

підтримувала на духу. Добра була жінка, спасибі їй за її добре серце.

НІМЦІ В БЕРДЯНСЬКУ

Аж ось одного дня щось проскочило крізь подвір'я гуртожитку, хтось почав добиватися до наших дверей, кричить по-російськи: „Открой дверь, русский солдат есть там?” Наша завідуюча зрозуміла, що то німець і відповіла, що ні, нема тут радянських солдатів, що тут тільки учні медичної школи. Вона відкрила двері, а він побачив нас, переляканіх, зодягнених в учнівську уніформу. Він повірив завідувачці й попросив напитися, однак, коли вона дала йому воду в горняткові, то він спершу наказав їй самій напитися. Він, отже, боявся, щоб не отруїти його. Завідуюча випила воду з горнятка, а він зачерпнув собі ополоником і теж напивався.

Напивши води, німецький солдат порвав усі червоні прапори, які були в гуртожитку й сказав нам, що ми можемо виходити до міста, що в ньому панує вже спокій, що, мовляв, солдатів Червоної Армії вони взяли в полон.

Однак в місті спокою не було. Місто було після бомбардування, деякі склади й крамниці були розбиті, то люди тягнули що тільки хто вмів і хто мав силу нести. Ми також пішли до складу, там вже на той час було майже все пограбовано, одні брали щось, за хвилину кидали, щоб взяти щось вартісніше, інші піднімали покинуте. Шум, галас, метушня, викрикування, якась біганина. Мабуть ті, хто мешкав недалеко того складу, тягнули піаніно, тягнули, напружуючи останні сили, надриваючись. Ми теж взяли собі кілька кусків матерії, принесли до гуртожитку й поділилися нею. Я взяла собі теж сорочку, таку тоненьку, щоб була під сукенку, вона була шовкова,

така делікатна. Я взяла також собі гітару, на яку вже давно мала охоту та не було за що її купити. Я ще дитиною мала бажання навчитися грati на гітарi, та нe було за що її купити, і час був такий, що не до гітари було, всi ж думали тiльки про те, щоб наiстися. А oце в мене є гітара, але я не вмiю на нiй грati. Потримала я її в руках, трохи побринькала, та й поклала у куток. Так нiхто й не доторкався до неї, бо це теж прийшов час, коли людям не до гітари.

В мiстi все нема спокою, нема ще й ладу. Нiмцi збирають своi трупи, наказали збирати трупи наших солдат, якi ще не так давно були повними сил молодими людьми, а тепер лежать на полi, а матерi iх десь дожидаються. Це ж полягли тi, що недавно ледь вижили пiд час голодовки, якi ще й не зазнали в життi радощiв. Вони тiльки ж пiдросли, тiльки що стали парубками, а тут i армiя, i вiйна настигла. Самi нещастя на наших людей приходять.

Хоч пiд сталiнським режимом всiм нам було не з медом то, однак, люди почали привикати, адже найгiрше, голод, було вже за нами. Нiхто вiйни не хотiв. Нiхто з нас не радiв приходом нiмцiв, навпаки, всi боялися iх.

Також i нас, учнiв, нiмцi повiдомили, що незабаром наведуть у мiстi порядок, ото тiльки попереписують усiх нас, порeєструють всiх жителiв, а тодi пустятъ, щоб собi iхали хто куди забажає. Серед нас, учнiв, були теж росiянки, були двi єврейки, три узбечки, а решта украiнки. Було теж серед нас чотирьох, як пам'ятаю, украiнських хлопцiв. Бiльшiсть учнiв становили украiнцi, зате серед викладачiв украiнцi становили меншiсть, iм важко було говорити украiнською мовою.

Я собi пригадала, як моя зведена (по мачусi) сестра, що також навчалася передi мною в медичному технiкумi в Бердянську, приїхавши через рiк зi школи вона вже добре знала росiйську мову. I це не дивно, бо ж розмовляли там всi мiж собою по-росiйськи, а в її класi, як вона казала, переважали учнi росiянi. Вона, коли приїхала на лiтнi

канікули, почала вже „чтокати”, то ми її почали прозивати „кацапкою”.

А німці наводять у Бердянську порядок. Вони зібрали людей, які знали німецьку мову, і вчили їх німецьких воєнних приписів, законів. Всі пости в цивільній адміністрації в місті позаймали переважно люди німецького походження. Вони, переважно жителі Німецької колонії, всі знали німецьку мову і всі теж розмовляли по-російськи. Німецький народ чистий, культурний неначе, але був теж і нелюдяний. Вони себе вважали чимось вищим, а всіх інших називали неохайними свиньми. Ми це зразу відчули, зразу зрозуміли.

За дозволом німців ми всі ходили у недалекий виноградник, яким насолоджувалися досхочу. Інших фруктів поблизу не було, то ми надолужували виноградом, щоб увести в організм якнайбільше вітамінів. Ми, чекаючи дозволу залишити місто, видушували з винограду сік, робили запаси на дорогу, коли нам приайдеться іхати у свої села.

Ми всі думали як, якою дорогою, яким транспортом добиратися додому. В той час в мене була подруга Оля. Вона була сирота, то не було їй куди податися. Я їй запропонувала, щоб вона іхала до мене, до нашого дому, до нашого села. Вона охоче погодилася на мою пропозицію. З нами до дороги підготовлялися подруги, які жили в самому Гуляйполі. Ми всі вирішили, що, раз нема іншого способу, то ми підемо додому пішки. Треба бо знати, що тоді не було жодного цивільного транспорту, що залізниці були заміновані, ще не розмінували їх. А коли то воно буде, коли пустять поїзди? Ніхто про це не міг знати, то й чекати нам не було як. І надокучило нам без ніякого діла сидіти в гуртожитку.

Нам у гуртожитку й надалі варили їсти, крім того ми могли купити собі в пекарні хліба на картки, які давали німці за списками населення. Німці й на кухню видавали талони на продовольчі продукти. Ті, що працювали в

пекарні до війни, так і залишилися на тій роботі з правом на якусь плату. Але назагал в місті люди до роботи не йшли, фабрики стояли, народ все ще чекав на якісь події, на розпорядження. Тільки рибаки закидали свої сіті в Азовське море й тягнули рибу безнастанно, адже риба й надалі становила за умов окупації основну поживу населення міста. Шпиталі були переповнені хворими й пораненими. В німців було кілька лікарів, а решта обслуги була наша, санітари й фельдшери були з наших, місцеві.

Середній медичний персонал місцевого шпиталя не евакуювався, фельдшери весь час опікувалися хворими, були вірні медичній присязі Гіпократа, не залишили своїх пацієнтів. Ми, як майбутні медики, це дуже добре розуміли, нас наші викладачі також вчили, що ні лікар, ні фельдшер в жодному разі не може залишити без опіки хвого, хоч там що. То ж, навіть як прийшли німці, наш середній медичний персонал залишився на місці.

Проминуло чотири тижні від часу реєстрації нас німецькою владою. Врешті покликали нас і сповістили, що нам можна залишити місто.

ВИНИЩУВАННЯ ЄВРЕЇВ

Ми ходили ще по місту і бачали та чули що довкола діється. Зокрема багато руху німці нарobili довкола проблеми єреїв. З ними німці поводилися цілком інакше, ніж з нами, слов'янами. Їм не можна було вільно ходити, вони мусіли вистроюватися в колону й підтюпцем бігти, а за ними слідкували німці. Наказали їм носити на рукавах жовті пов'язки. Єреї підготовлялися до найгіршого, перед ними німці навіть не скривали, що їх всіх винищать. Єреям у Бердянську не було де скриватися, не було теж змоги залишити місто, бо ж

довкола стояло німецьке й румунське військо. Румуни по відношенню до євреїв часто були ще гірші, ніж самі німці, знущалися над євреями.

В нашому класі були три єврейочки, вони були дуже гарні, носили довгі коси. Одна була чорнява, а дві гарні блондинки. Вони не були подібні до семітської раси, однак вони не вважали потрібним скривати свого походження. Нам їх було шкода, вони бо були не тільки красиві, але й добрі подружки, наші приятельки.

Коли почали знущатися над євреями, ми, подруги тих єврейочок, хотіли за них заступитися, пішли в комендатуру міста з наміром просити за них, щоб їх звільнili з-під нагляду. Однак це нічого не допомогло, нічє заступництво не поможе, вони бо мають наказ від самого Адольфа Гітлера знищити всіх представників єврейського народу, всіх до одного, бо вони, мовляв, на це заслужили. Ми обняли своїх дівчаток-єврейочек, попрощалися з ними.

Через деякий час всіх євреїв зібрали й вивезли за місто. Ми стояли й дивилися, як усіх, і старих і малих, поставили в ряд, наказали роздягнутися зі всього, скласти одяг на купу, а золоті речі — сережки, браслети, ланцюжки тощо, окремо. З-посеред євреїв вибрали якусь кількість і поставили їх окремо, а решті наказали станути вздовж протитанкового рову, що його вирили напередодні війни. Той рів нічого проти німецьких танків не вдіяв, натомість послужив євреям як спільна могила. Німці бо поставлені над ровом євреїв розстріляли з кулемета. А тоді відібраним євреям німці наказали закопати постріляних. Отак згинули на наших очах наші подружки, гарні, хороші єврейочки. Вони нікому жодної кривди не вчинили, іхньою єдиною виною було те, що вони народилися з матерів-єврейок.

Ось як „культурні“ німці розправлялися з нікому неповинними людьми. Нам годі було зрозуміти, як можуть почувати себе люди, що розстрілювали тисячі, не примреживши ока. Тоді ми ще не знали про масові

вбивства, яких допускалися на наказ Сталіна органи НКВД. День розстрілу євреїв залишився в моїй пам'яті по сей день. Пам'ятаю, що тоді було хмарно, був туманний вересневий день.

Нам кожного було шкода, кожноІ людини. Ми були молоді, ми не знали історії, нас минуле не цікавило, ми не доходили хто кому колись вчинив кривду. Ми й плакали за нашими подругами, за всіма постріляними. Але старші наші люди не так думали, вони, покликуючись на історію, пригадуючи царські часи, звинувачували євреїв в тому, що вони вислужувалися кожному режимові і не давали жити нашому бідному народові, здирали з нашого народу в користь держави різні податки, вони теж займали високі посади при царській владі. Чи саме так воно було, я не знала, однак так в нашему народі говорили. Наші люди за царського режиму здебільша не мали змоги ходити в школу, вчитися грамоти, навіть розписатися більшість не вміла, то замість написати прізвище, ставили хрестики. А їх дурили, використовували неграмотність. Але ж коли люди побачили масове винищування євреїв, то й старі були проти, обурювалися. Та протестувати не було як. Червона Армія відступала, панували німці, гітлерівці, а як панували, то оце побачили зразок у їхній поведінці з євреями. А це ж був тільки початок їхнього панування.

НАЗАД У СЕЛО

Ми, цебто я, Оля, подруги з Гуляйполя і Тирси, вирішили рушати в дорогу з понеділка, бо тоді була якась надія, що, може, хто підвезе нас. Попрощалися ми з нашою „мамою“ — завідуючою гуртожитком, і рушили вдосвіта. Молоді, здорові, ми до обіду пройшли 25 кілометрів, а після обіду тільки 15, та й затрималися ночувати в одного залізничника.

Хатинка в нього була мала, нас було п'ять дівчат, і його ж дівчата, то ми всі спали на підлозі. Люди, які нас прийняли, були чесні, привітні. Ми їм розповіли звідки та куди йдемо, що оце ми вчилися в медичній школі в Бердянську. Розповіли ми їм також про те що ми бачили в Бердянську, як німці розстрілювали євеїв, розказали про той весь жах, якого нам прийшлося бути свідком. До того часу я не бачила такої масової смерті, я після розстрілу євеїв не мала спокійного сну.

Отак розмовляючи, залізничник сказав, що й сталінські прислужники розстрілювали тисячі людей. Різниця між ними і гітлерівцями була тільки така, що НКВД розстрілювало потайки, а гітлерівці перед всім народом, неначе гордилися своїм злочином проти людства. То вони ж, як самі казали, були юберменчі, а ми лиш унтерменчі, вони надлюді, а ми нижча раса, гірший гатунок людей.

Залишаючи Бердянськ, нам вже нікому було здавати медичні книжки, то ж ми їх забрали з собою. Було що нести, а я ще й гітару взяла, пам'ятаю й те, що її гриф був перев'язаний рожевою кокардою. То ж ми були дуже втомлені і в гостинній хаті залізничника смачно спали. Рано-вранці ми повставали, господиня дала нам на дорогу хліба, то я, розщедрившися, дала їй дочці, якій було може вісім років, свою гітару. Та й, правду сказавши, перспектива нести її далі не всміхалася мені. Її нести було невигідно, а ще ж була валізка з книжками й одягом.

Погода під час подорожі була різна, то пекло сонце, а то падав дощ. Це ж була вже осінь, одного ранку навіть сніжок притрусив поля. Дні були короткі, ми втомлені, отже та подорож далася нам узнаки. Ми кожного дня проходили по якихось 40 кілометрів, йшли від села до села. Бувало, що люди не хотіли нас приймати на нічліг, відсилали до німецької комендатури, а вона наказувала приймати нас, ще й видавала господареві картки на наше прохарчування. Ми, після того що бачили в Бердянську,

були здивовані такою поведінкою німців, ми навіть одного разу подумали собі, що, може, й покращає на нашій землі, коли німці стали добрішими. Та це нам тільки так здавалося. Дійсність була зовсім іншою.

Одного дощового дня ми просилися переночувати в жінки, в якої було кількою дітей. Вона нас послала в комендатуру, щоб направили нас на нічліг в інше місце. Ми прийшли в комендатуру й нас справді скерували до доброї хазайки. Будучи в комендатурі, ми попросили німців, чи могли б вони нас завтра підвезти до Гуляйполя, бо саме туди ми прямуємо. Німці наказали нам ранком бути готовими на шосту годину, то нас підвезуть, бо їхатимуть у Гуляйполе, везтимуть для солдатів харчі.

У господині ми зразу ж пороздягалися, почали сушити одяг. Жінка дала нам гарячого молока і ми повлягалися на соломі, розстеленій на підлозі. Зрештою, самі господарі ніколи не спали в ліжках, а тільки на дерев'яному полу, або на печі, про ліжка тоді ніхто й не думав, про них не було й гадки.

Ми були щасливі, що можемо погрітися, що перекусили гарячим молоком, ми були вдячні долі, що підказала нам звернутися з проханням до німців, щоб нас підвезли, бо вже не вистачало сили йти далі. Спали ми крепко, жінка ледь розбудила нас о п'ятій годині ранку, коли ще було поночі. Дала нам ще хліба з молоком. Ми з'їли й подякували жінці за гостину, за її добре серце. Взагалі, треба сказати, що в наших краях бідні люди ставилися прихильно до всіх людей, помагали їм чим могли. Люди були бідні, але щирі.

На шосту ранку ми прийшли під комендатуру, водій вже був готовий, він був гарно одягнений, на ньому була чиста уніформа, все випрасуване, в кашкеті з великим козирком, гарні близкучі чоботи, до того нова зелена шинеля. Сам шофер аж блищав, ніби йому ніколи не було ніякої біди, неначе йому нічого не перешкоджав цей воєнний час. Німці, мені здавалося, були холоднокровні, в них мало спостерігалося нервовості, вони були на війні,

неначе виконували давно завчену роботу. Натомість наші люди були нервові, переживали навіть дрібну невдачу, свою чи й чужу, свою біду, чи чужу. Люди не знали як ставитися до окупанта, не знали як німці за яких обставин поводитимуться. Люди не знали як реагувати на усмішку німця.

Ми сіли в німецьку вантажну машину, повкидали в ній своє майно. Нас було п'ять дівчат, солдат розмовляв з нами якоюсь дивною, не зовсім зрозумілою для нас мовою, чи то словацькою, чи чеською, чи сербською. Ми його, однак, розуміли і після приїзду до Гуляйполя широюму подякували, це ж бо він нас підвіз якихось 50 кілометрів.

З Гуляйполя нам з Олею ще залишилося 25 кілометрів, то й ми залишилися ночувати в місті в нашої подруги. Нам вже не було чим турбуватися, за нас турбувалася наша приятелька. Батько й мати подружки були вдома, привітали дочку дуже сердечно, зраділи її приїздом, і нас прийняли неначе своїх. А привітання було таке: Підвіз нас німецький солдат під Тонину хату, а через вікно видно, що батьки готуються до обіду. Тоня постукала в двері. Мати підійшла до дверей і питає хто там. Тоня відізвалася, її мати швидко відкрила двері, обнялися, почали плакати. Тоді мати каже: Боже мій, звідки ти взялася, а ми вже думали, що ти десь вмерла, чи вбили тебе. А Тоня перериває її й говорить, що все в порядку з нею, але з нею ще дві її подружки з села Копані і одна з Тирси, що їх треба переночувати.

Тітка (в нас на всіх старших жінок казали тітка, хоч це були чужі, а на старих казали бабо) впустила нас у хату, дала води помитися, ми привели себе до порядку, а тоді вона нас посадила за стіл. Перш, ніж почати їсти, Тонина мати встала, перехрестилася, потім нас усіх перехрестила, й почала дякувати Богу, що зберіг в той важкий воєнний час її дитину, що не дав їй загинути. Тонин батько заплакав, по його обличчі потекли слізози. Він, як потім зізнався, подумав про свого сина Володю,

що пішов в армію і нічого про нього не чути. Ніхто не знає, чи він живий, чи десь вже голову наклав, може десь ворони викльовують йому очі. Пішов воювати, хоч не було за що, та виходу не було, раз покликали в армію, то ж не відмовишся.

Мати почала його заспокоювати, говорячи, що розpacем нічого не вдієш, а ось дівчата голодні, треба починати їсти. Ми таки справді були голодні, це ж день минув, а ми мали тільки по кусочку хліба на дорогу. То ж ми з великим смаком почали їсти справжній український борщ, якого вже давно не бачили, не то що їли, не їли ми його більш як місяць, від часу, як німці окупували наш край.

Повечерявши, ми перший раз в дорозі лягли спати не на підлозі, а на полу, під теплим одіялом, ще й накриті ліжником. Ніч здалася нам короткою, а вже треба було вставати й готуватися в дальшу дорогу. Після сніданку Тонина мати дала нам трьом по куску хліба й сала. Того нам, після гарячої каші, якою нас почастували, повинно бути досить.

Ми попрощалися з Тонею і її батьками, а самі, тобто я з Олею і одна дівчина з Верхньої Тирси, знову вирушили на шлях. Дійшли ми до Верхньої Тирси, залишили там свою подружку, а самі попрямували до моого села, ще нам залишилося чотири кілометри до нього.

Останні кілометри нашої мандрівки були важкі, падав мокрий лапатий сніг, валізки здавалися важчими, ніж були насправді. Ми, однак, не залишали своїх медичних підручників, бо ж не втратили надії у майбутньому завершити наше навчання.

Вдома ми застали моого батька. Він попав у німецький полон і якимось чином дістався до свого села. Сталося це недалеко нашого дому, якихось 40 кілометрів. Отож два дні, як батько вдома, а тут і я прийшла. Моя зведені сестра Марія працювала в лабораторії на зерновому елеваторі; то німці, після того як прийшли, також їх

розпустили по домах, мовляв, до часу, аж прииде
цивільна адміністрація і наведе скрізь порядок.

ВИВОЗЯТЬ У НІМЕЧЧИНУ

Наші вдома не чекали моого приїзду, вони навіть не знали, чи я доїхала до Бердянська, бо ж я навіть листа звідтам не написала, коли востаннє поїхала з дому. В той час вже було тривожно в нас у школі, та й у місті також, то мені якось все ніколи було написати листа.

Ото прийшли ми, я застукала в двері, їх відчинила мачуха. Батько, привітавшися, сказав, що він сердився на мене, що я поїхала в таку далечінь і не дала знати про себе, не написала навіть листа. Я якось виправдовувалась, щось там пояснювала, що, мовляв, то війна прийшла, то німці настали, то реєстрація, от і за тими клопотами не було коли писати.

Як би там не було, а ми з Олею помилися, привели себе до порядку, переодягнулися і нас попросили вечеряті. Після вечері багато було розмов про теперішні обставини в родині, в селі, ми міркували що нам далі робити.

З метою одержати якусь працю, по двох днях гостювання в нашій хаті, ми з Олею пішли в комендатуру за посвідками, що, мовляв, ми жительки цього села. Нас німці зареєстрували і посвідки видали. Ось так ми й жили в селі, з посвідками, записані в комендатурі і не рішивши кудись іхати шукати працю. Минала вже зима, коли у березні 1942 року нас покликали в комендатуру й наказали щоб ми були готові до виїзду в Німеччину на працю.

Що нам, молодим дівчатам, було робити? Німці ж були тепер панами нашого життя. Як попередньо наше життя залежало від сталінського режиму, так тепер від

гітлерівців. Про спротив і подумати було годі. Німці — окупант нашої країни, нам не можна було не виконувати їхніх наказів. Правда, ми все ще пам'ятали розстріли євреїв у Бердянську, але й згадували також добре ставлення до нас німців під час нашої пішої мандрівки з Бердянська у наше село. Ми між собою говорили, що, може, в Німеччині не буде аж так погано, що німці ж неначе культурний народ то чого їм над нами знущатися. От ми і вирішили, що мусимо підкоритися наказові нової влади. Ми, цебто я, Оля, моя зведена сестра Марія, Марійка Кунець і Анютка Шаповал, яка походила з німецької родини. Всі ми були з одного села, за винятком Олі. А Анютина тітка жила в Німеччині, це нам сказала сама наша подружка. То ж, по добру чи по неволі, нам треба таки збиратися в далеку дорогу. Попакували ми свої манатки, поклали їх у валізки й у призначений день пішли під комендатуру, де вже чекали на нас навмисне прислані військові, щоб нас, молодих дівчат, супроводити на станцію.

Іхати нам у Німеччину, означало майже те саме, що й колись висилка у Сибір, з тією різницею, що в нас була деяка надія, що ми в Німеччині щось заробимо, придбаємо собі якийсь пристойніший одяг. Ми ж бачили, що всі німці були зодягнені у все добротне, одяг на них з доброї матерії, добре пошитий. Може, думали ми, і ми зможемо гарно там зодягнутися.

На залізничну станцію Пологи завезли нас вантажною машиною, а там — маса людей. Пологи — вузлова станція, людей, як мух, натовп. Ті прощаються, ті плачуть, інші голосять. З нами нікому було тут прощатися, бо ж ми попрощали своїх рідних у селі, прощання з близькими вже було за нами.

Привезені дівчата з кожного села мали своїх наглядачів, котрі, після прибуття на станцію, передавали їх у розпорядження інших німців, вже тих, які формували ешелон. Перед посадкою у вагони німці вичитували

Батько Петро Тарасович Хелемендик, мачуха, брат Митя і сестра Олександра. Знімок зроблений під нашою хатою у 1942 році.

прізвища дівчат і вже після того наказали входити у вагони.

Нас у Німеччину везли неначе на працю, а тут виявилося, що в них немає пасажирських вагонів, лише товарні, такі самі, якими вивозили за сталінського режиму у Сибір. Це були вагони, які одні називали „теплушки”, а інші „телячими”. У такі невеликі вагони нас напихали по 60 дівчат, а часом і більше. Везли нас, отже, не як робочу силу, а як товар, як худобу.

На станції залишилися тільки ті, що прощалися зі своїми близькими. Вагони були переповнені молоддю. Тоді ще не брали старих, вивозили лише молодих, які, у несвідомості своїй, без ніякого виправдання думали, що вони в Німеччині куплять собі гарні сукенки, блузки, модні, містові черевички. Вони невиправдано мріяли чисто зодягатися, щоб після праці можна було вийти між людьми, послухати музики, а то й потанцювати. Мрії наші, як виявилося незабаром, були марні, наші молоді літа мали бути змарновані.

Везли нас на захід і щораз на станціях підбирали інші групи молодих дівчат, причіплювали нові вагони до нашого ешелону. Правда, кормили нас добре, давали хліб, масло до хліба, ковбасу, а іноді готові бутерброди, тобто сендвічі. Такої ковбаси, яку нам давали їсти німці, ми ще ніколи не їли. Правда, і наша ковбаса, заправлена всяким перцем, часником, гірчицею тощо була смачна, однак німецька здавалася набагато смачнішою. Німці були майстри робити добру ковбасу. Та це був тільки початок 1942 року. Німецька ковбаса була неначе домашнього виробу. Такий же був хліб, переважно чорний натуральний, а іноді підфарбований, з цілими зернятами всередині, це, мовляв, добре для шлунку.

Крім вагонів з нами, дівчатами, німці в ешелоні везли також нашу, українську пшеницю. Значить в Німеччині не так всього багато, раз вони везуть до себе збіжжя. На станціях ми побачили дивовижний вантаж: німці везли з України нашу землю, наш чорнозем. Отаке! Навіть землю нашу везуть у Райх! Невже в них землі немає? Нам пояснили, що ту землю везуть у парники, бо це дуже добра земля, в ній багато гумусу. Німці недарма ж ще перед війною купували від Сталіна пшеницю, виявилося, що їхні землі не такі родючі, як наші. Та й справді, я, обіхавши пів-світу, такого чорнозему, як в нас на Україні, ніде не зустрічала.

І ось ми переїхали колишній кордон з Польщею на

ріці Збруч. За Волочиськими й Підволочиськими ми в'їхали у відмінну від нашої, країну. Хоч це й була Галичина, хоч це й була Україна, однак все тут показалося нам охайніше, модерніше у порівнянні до наших околиць. На одній зі станцій наш ешелон затримався довше, бо вантажили у вагони ще якесь добро. Ми звернулися до своєї перекладачки з проханням, щоб нам дозволили вийти з вагонів, прогулятися між людьми, почути якою мовою вони говорять. Нам було це дозволено. Чомусь ми потрапили на поблизький цвинтар. Там зі здивуванням ми побачили різного роду пам'ятники, на них написи, статуї. Такого в нас ми не зустрічали, в нас, де ми жили, на цвинтарях ставили дерев'яні хрести, не було жодних написів на них. Самі тільки близькі пам'ятали де хто похований, приходили на могилки на Великдень, поминали померлих, приносили на могили крашанки. На цвинтарі розкладали білий обрус, всяке іство, там ділилися яєчком, паскою. А діти бавилися в котка. Це все нам пригадалося у місті Перемишль, коли ми були на цвинтарі.

І знову ми у вагонах, тепер вже їдемо крізь польську територію. У місті Катовіце нам влаштували купання і дезинфекцію. Їхали ж ми вже досить довго, за той час не купалися, не змивали собі голови. Результат такого стану речей можна було передбачити: нас обсіли воші, шкура на голові свербіла, паразити з волосся вже почали вилазити за комір. Саме тому нам видали нафту, якою ми мастили голови, які помили після 15 хвилин дезинфекції.

Хоч і вдома в нас траплялося, що були воші, однак мачуха часто прала білизну, часто змивала нам голови. То був, неначе, материн обов'язок. А ось тепер, німці нас чистять. Вони, мабуть, і не дивувалися нашему обвошивленню, бо ж самі бачили, що нам нема ані зміни білизни, ані гарячої води, щоб помитися, зокрема змити голову.

Після лазні, коли вже нашу нужу понищили, ми забрали свої клуночки й вернулися до вагонів. Катовіце

— велике індустріальне місто, довкола вугільні шахти, коксохімічні заводи. Йдучи у вагони, я думала про себе — куди це нас повезуть німці, де нам накажуть працювати, де нас примістять? Ми всі молоді, по п'ятнадцять-шіснадцять-сімнадцять років. Нам оце б тільки вчитися, процвітати, радіти своєю молодістю, а нас везуть на роботу. Була весна, ми спостерігали природу, людей, а самі їдемо у невідоме. І напевне не чекає нас радість, ми не користуватимемося дарами молодості, яка буває тільки раз.

Іхали ми вже більше десяти днів, питали і не могли допитатися у перекладачки куди нас везуть, на яку роботу, в які околиці? А перекладачка, яку нам посадили у вагон, була байдужа до нашої цікавості. Що їй, в ней своя робота, за яку одержує плату, вона після виконання праці поїде до своєї родини, житиме, як належить людині. А тим часом тут вона розбалакалась на цілу губу з німцем, неначе знала його ціле життя. Хоч нас і вчили у школі німецької мови, то ми ніяк не могли второпапи про що вони розмовляють. Вона все всміхалася до німця, він з нею жартував. От і не пригодилося нам вивчення німецької граматики, говорити по-німецьки язик не повертається, та й не розуміємо їхньої мови.

Хоч нам не було весело, хоч чимраз частіше ми згадували рідних, з якими нещодавно попрощалися, то все ж таки починали ми співати у вагоні наших пісень, пригадували собі які тільки коли чули по своїх селах, а то навіть на знані нам мелодії самі складали слова, які виражали неспокій і тугу за своїми, рідними.

А поїзд прямує все далі на захід, все далі від України, від рідних. А в тому поїзді тисячі українських молоденьких дівчат, які не зазнали щастя на своїй Батьківщині, і які, мабуть, не зазнають його й на чужині, в незнаній нам, чужій нам Німеччині.

ЧАСТИНА ДРУГА

НІМЕЦЬКА НЕВОЛЯ

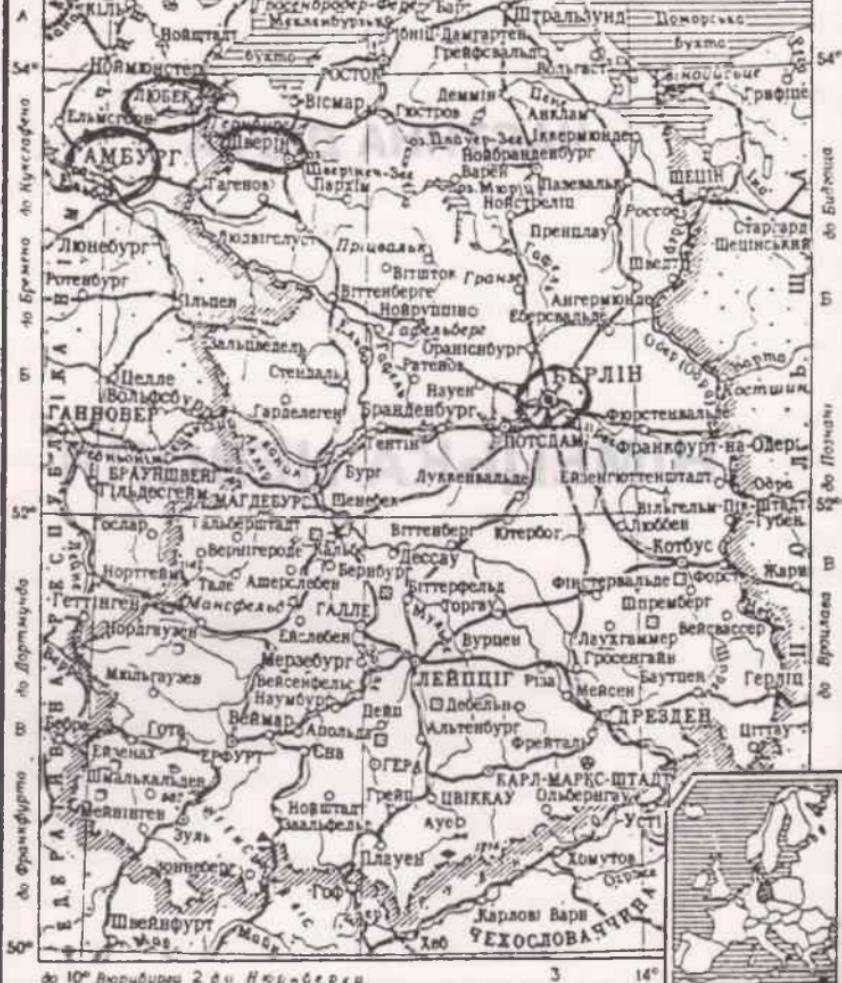
були
такі, які відмінно підходили до роботи в центрі
їхньої країни. Інші були зовсім наївні
людини, які чогось не змігли зрозуміти. Зроблені над
зрізані. Іншу груди було важко навіть назвати людьми.
Інші розумівали їхнє хмуре мислення, але вони
залишалися відокремленими від інших. Інші були
заспокоєні та спокійні, інші — незадовільні, інші від
чуттям відчайдухи. Інші були зовсім залучені
до роботи — інші — ні. Інші хотіли піти від
сюди, інші — залишитися. Інші, які відмінно робили
свою роботу, чували до хреу. Це також було для

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА
РЕСПУБЛІКА

21° 3 14° 4

50

50 км

На цій карті, у північно-західному розі, зазначено міста: Гамбург, через який нас везли, Любек, в якому я каралася в таборах, і Шверін, де мене арештовано після втечі. Між Любеком і Шверіном тепер проходить кордон між НДР і ФРН. У центрі — Берлін.

НІМЕЧЧИНА

Оце й привезли нас у Німеччину, в самий Берлін, для пересадки. Перше враження дуже неприємне: розмістили нас у благеньких дерев'яних бараках, огорожених дротом. Вже першого дня наказали нам привикати. Дали по куску хліба, якоїсь ріденької баланди, оце й наш пайок. І що нам робити, молодим, беззахисним? Обнялися ми, обіллялися гіркими слізьми. Оце тобі Німеччина, оце Германія, чудовий, обітований край!

У бараках виявилися не тільки українки, але й росіянки і єврейки, які, під час реєстрації, затаїли своє єврейське походження. І добре зробили, на лобі ж не написано, хто ти, якого роду. Вони й надалі не признавалися що вони єврейки. Дівчата не зраджували їх, ми ж усі бачили, яка доля зустріла єреїв після приходу німців, ми бачили знущання гітлерівців над ними.

Наші бараки, як показалося, були інтернаціональними, ото ж ми співали не тільки українських пісень, але й по-російськи. Співали, бо навіть у найважчий час нас пісня підтримувала на дусі.

Перебуваючи в тих бараках, ми весь час були насторожені, адже це вперше ми опинилися в центрі гітлерівської Німеччини. Хоч ми й були в столиці гітлеризму, ми міста не мали змоги бачити. Зробили нам дезінфекцію. Знову видали нам нафту, щоб ми нею змастили волосся, щоб ми позбулися вошів. Одяг наш брали й пропускали через якусь вошобойку, тобто крізь дуже гарячу піч. Ми бо справді відчували, що воші можуть нас заїсти, їх було так багато, що, чухаючи тіло, робилися рані, чухали до крові. Це вже минуло два

тижні, як ми йдемо, у тісноті, без елементарних санітарних умов. Ми залишили свій рідний край, свою Україну, в якій нам хоч і не з медом було, але ж це була наша Батьківщина. А що нас жде тут?

Після купання і дезінфекції нас наші наглядачі вишикували в колону й наказали, неначе якимсь полоненим, маршерувати в якусь їdalнью, що її називали кантину. Ми, прислуховуючись до їхніх розмов, почали влюблювати деякі окремі слова. Крім того ми користувалися допомогою нашої перекладачки, котра нам дещо пояснювала. Чи все вона перекладала німцям від нас, а чи ні, того ми не знали. Ми ж були, неначе турки, не розуміючи їхньої мови, неначе нерозумні діти, які неспроможні навчитися говорити.

Прийшовши до кантини, нас дотеперішні німці передали в руки інших, в яких на рукавах були пов'язки з написом „вахман”, цебто якась місцева поліція. Той, що нас провадив, помив собі руки і пішов відпочивати.

В кантині куховарки видавали нам до мисок якусь страву, щось таке густе, але то не був суп, це був радше суп змішаний з якимось м'яском, соусом, карпотлями, а до того по куску хліба. Ми підходили, брали свою порцію і сідали за стіл, де було вільне місце. Де-не-де сиділи за столами німці, які іли те саме, що й нам дали. Вони на нас дивилися, неначе на якесь диво, як дивляться на звірів у зоопарку. Придивляючись до нас безсоромно, про щось шепталися. А ми то червоніли, то блідли, неначе нас з хреста зняли. Саме тоді ми почали різко відчувати той гнітючий дух, ту гнітючу атмосферу, яка нас мала оточувати впродовж найближчих років.

Ми й самі, трішки оговтавшися, почали розглядатися, початково боязко, а згодом сміливіше. Ми й собі почали обмінюватися своїми спостереженнями про німців. Німкені майже всі були високі, тонкі, як щепки. Це, неначе, в них був такий фасон. Повбрані вони гарно, сукенки пошиті до талії, під пасок, гладенько випрасувані. На ногах гарні черевики, деякі мали на

головах берети, а деякі були простоволосі. В них були гарні зачіски, волосся укладене набік, або назад голови. Ми почали міркувати, що як тільки заробимо грошей, то й собі такі зачіски поробимо, щоб нам гарно виглядати, як ото німки виглядають.

Мої думки губилися в домислах — що з нами робитимуть. Початково виглядало на те, що нас залишать у Берліні, але ось після обіду наша перекладачка наказала, щоб ми не розходилися, бо мусимо йти до вагонів, що стояли на другій колії. В тих, вже інших вагонах, були лавки з дощок, можна було на них сісти, простягнути ноги, коли б було вдосталь місця. Але його не було, вагони були переповнені. Це, виявилося, був потяг, яким їздило також місцеве населення на працю чи ще кудись за своїми справами.

Ми, знайомі вже дівчата, трималися гурту, то й зайняли місця у першому вагоні, бо ми поспішили перед іншими. Пролунав свисток паровоза, кондуктор увійшов до вагона й всівся, неначе він тут пан над усіми нами, дівчатами з України.

Вахман споглядав на нас своїми булькатими очима, неначе на свою власність. Та й, правду кажучи, ми ж були неначе полонені, неначе рабині. Хтось з німців про щось його попитав, він відповів. Мабуть про нас мова. Ми вже почали розуміти-вловлювати такі слова, як „ауслендер”, „рус”. Ми зрозуміли, що вахман їм розповідав про те звідки нас везуть і куди. Але це ми так тільки здогадувалися, бо вони говорили швидко, отже ми не розуміли їхньої мови.

У тому вагоні ми вже не співали, ми ж були вже між чужими, а спів найкраще виходить між своїми тільки, навіть якщо ми були у невідрядних обставинах. Та й вже не було нам до співу, ми були перевтомлені далекою дорогою, не виспані, бо в гурті не спалося нам, все ми згадували своїх, свій рідний край. І ноги нас боліли від сидіння з зігнутими коліньями, і боки боліли від твердих дощок. Ми були бідно зодягнені, майже обшарпані, ми

були свідомі того, що не йдемо з багатої країни, свідомі, що сталінський режим нас пригноблював. Однак ми були свідомі й того, що йдемо з рідного краю. І були ми, порівняно з німцями, таки справді бідні.

А нам і у вагоні, і по перонах на станціях, які ми проїжджали, було видно, що німці одягаються добре, навіть гарно, у всіх навіть мундири допасовані. Ми спостерігали колони німців, які, маршеруючи, співали щось про свого фюрера, співали по-німецьки марші. А деколи чули ми й німецькі народні пісні, їх здебільша співали німецькі дівчата, як і в кожній країні. В кожній країні у школах чи вдома вчили патріотичних пісень, ми вже про це знали, ми за своє коротке життя також наспівалися пісень про батька Сталіна. То ж не дивувалися ми, що німці теж співають патріотичних пісень. І хто його знає про що думали німці, співаючи про Гітлера? Ми ж, співаючи про Сталіна, знали, що він нам не тільки не батько, навіть не вітчим, він наш кат, кат нашого народу, гнобитель українських селян, робітників, інтелігенції. Ми співали тих пісень, просякнуті страхом, не висловлюючи своїх думок. Ми і всі інші, хто співав пісень про Сталіна. Всі бо боялися, всі стереглися, а донощиків було багато, вони тільки й чатували, наслуховували, а тоді: ото Микита сказав таке, а Гаврило таке, то вони — проти совєтської влади! А тоді приходили вночі, забирали. І діти більше не бачили своїх батьків, жінки своїх чоловіків.

Їдемо ми отак і думаємо думу — і раніше було погано, а то прийшов брунатний окупант, гітлерівська Німеччина, по якій годі сподіватися добра. Ми йдемо тихенько, щоб не звертати на себе уваги, гляділи, щоб наша поведінка була пристойною, приглядаємося до їхньої поведінки, спостерігаємо все що діється довкола.

Їдемо ми з українських родючих чорноземів у незнану нам країну. Їдемо і все ще не знаємо де нас доля затримає, а вахман і далі не хоче нам про це нічого казати, всміхається тільки таємничо, і та усмішка не ворожить

нам нічого доброго. Також наша перекладачка, коли її питали чи ще далеко нас повезуть, не каже нам нічого путнього, ото тільки сказала: Незабаром побачите самі де ваше місце роботи.

На деяких станціях, коли наш потяг затримувався, то з декторих вагонів виводили по кілька дівчат, до них, звичайно, підходив якийсь чоловік і забирає їх. Це, видно, забирали дівчат на роботу в села, на німецькі господарки. Ми тих дівчат не знали, бо їхали вони в інших вагонах і походили з інших околиць України. Спостерігаючи таке, ми не були певні завтрашнього дня, не знали коли і кого заберуть з вагонів. То ж ми, запорізькі дівчата, посписували свої прізвища, а також наші домашні адреси, на всякий випадок, щоб колись віднайти одна одну. Ми підготовлялися до найгіршого, не надіялися на якесь добро.

Врешті-решт привезли нас до Гамбурга, де з вагонів висадили дівчат, що були з Західної України, а ми надалі чекали на свою долю. Нам вахман сказав, що нас у Гамбурзі не залишать, нас повезуть далі на північ, у промислове місто Любек.

ЛЮБЕК

Ось ми і в Любеку. За енциклопедичними даними за 1964 рік виходить, що це місто у Федеративній Республіці Німеччини, в землі Шлезвіг-Гольштайн, порт на ріці Траве поблизу її впадіння в Балтійське море. 236 тисяч жителів, в ньому діють верфі, розбудована хімічна й машинобудівна та металургійна промисловість, багато архітектурних пам'яток 13—15 століть. Та про це ми тоді не знали. Ми лише знали, що ми в Німеччині. Ми, правда, по дорозі записували собі назви міст, які проїжджали, та це нам не аж так багато казало, ми ж Німеччини не знали,

навіть по географії лиш орієнтувалися де вона розташована як цілість.

Коли ми приїхали в Любек, нас на станції зустріли два вахмани з собаками, німецькими вівчарками. Це нас насторожило, ми зрозуміли, що нас тут пильнуватимуть неабияк. Наказали нам станути в колону й попровадили до табору. Нас було там якихось двісті дівчат. В таборі були збудовані два дерев'яні бараки, обгороджені колючим дротом. Ми глянули одна на одну, мовчки порозумілися, що оце й є наше місце, наше житло, але нічого до себе не говорили. Перекладачка вислуховує всякі інформації від місцевих вже вахманів, щоб, мабуть, передати нам їхні накази і заборони. Розглядаємося довкола, дивимося на наше майбутнє житло. Не радісно нам було в той час, нічого доброго по тих бараках і по тих собаках ми не могли сподіватися. Чекаємо на інструкції, які, без сумніву, нам оце зараз передасть перекладачка.

Нас там зустріла теж жінка, вахманка, яка декілька слів вміла по-російськи. Врешті наша таки перекладачка сказала, що ми тут будемо жити, звідси будемо ходити на роботу. Можемо собі згуртуватися за своїм бажанням по п'ятдесят осіб і так будемо жити в бараках. Жити то й жити. Ми взяли свої валізки й пішли у напрямку бараків, навіть жартуючи, що ось до яких нас палат привезли наші визволителі.

Це були бараки призначені, як казали німці, для „Остарбайтерів”, цебто для чужоземних робітників зі Сходу, для „русів”. Зайшли ми в приміщення, в якому було 25 двоповерхових ліжок, а на них набиті соломою матраци і такі ж подушки, по одіялові і простирапові. Посередині стояв довгий дерев'яний стіл і 25 дерев'яних крісел стояло довкола нього, а решта крісел були поскладані збоку.

Нам стало досадно, почали ми висказувати своє невдоволення. Ми ж вдома, хоч і не було забагато місця, то все ж таки були привичаєні мати свій власний куток, свою, так би мовити, інтимну місцину.

Я зайніяла собі одне верхнє ліжко, а піді мною примістилася моя зведена сестра Марія Щербаха. Моя своячка Маруся Кунець взяла ліжко з Аньотою Шаповаловою. Хоч Аньота була німецького походження і мала навіть в Німеччині тітку, то тут було не до неї, тут треба було пристосовуватися до нових обставин. Тут нас зловили, неначе мишей, загнали ось в оцю клітку і тут мусимо пристосовуватися до життя, мусимо прожити тут прокляту війну.

А наші рідні нічого про нас ще не знають, а наше приміщення показалося нам зовсім не таким гарним, як ми собі уявляли, спостерігаючи по дорозі охайні хатки в селах і в маленьких містечках. Дійсність виявилася навіть жорстокою у порівнянні з тим, чого ми могли сподіватися. По дорозі ми бачили, як щупленькі німочки зі своїх гарних хаток виходили на подвір'я, трусили кольорові хідники, перемовлялися зі своїми сусідками. А нас примістили у бараці.

Чи ж могли ми сподіватися кращого? Чи на те гітлерівська Німеччина завойовувала собі українські землі, щоб нам, українським дівчатам, влаштовувати культурні приміщення, культурні обставини? Ні, німцям потрібна українська земля і українська робоча сила. Ми — новітні раби. І тільки.

Не до радощів нам було, та що робити? Ми порозпаковували наші валізки й спішили, щоб покупатися, бо там була велика спільнна лазня, де можна було взяти душ. Це трішки злагіднило наш настрій, але ж нам і їсти хочеться, бо востаннє давали нам ще як в Берліні, а в поїзді тільки якийсь сік, ото й усе.

Помилися ми під гарячою водою, відсвіжились, повдягалися і перекладачка покликала нас, щоб разом усім іти до кантини на вечерю. Там нам роздали миски, пожки, виделки, які самі маємо за кожним разом мити й завжди приносити їх з собою до кантини на вечерю. Далі перекладачка нам пояснила, що одержимо теж тут

порцію сухих харчів, щоб вони вистачили нам до ранку наступного дня, вони мають нам замінити завтрашній сніданок. Працюватимемо у фабриці, де й даватимуть нам бутерброди.

Зайшовши до кантини, ми стали в чергу, ми ж до черг призвичаєні ще з дому, то цим нас не здивуєш, просуваємося до віконця. Там нам вкинули кожній у миску по дві картоплинни у лушпайках і якогось дрібно порізаного м'яса з підливкою. Дали теж ложки й виделки, по куску хліба. Ми не знали що з тим робити — чи їсти тепер, чи залишити на ранок, бо ж завтра на сніданок хіба що води можна буде напитися в умивальні. Так ми між собою міркували, а їсти ж хочеться, наші животи притягнуло аж до спини. Тепер, коли голоду ніхто не відчуває, трудно зрозуміти такі вагання — з'їсти зараз, а чи залишити на ранок, але тоді такі питання становили проблему, то ж не дивуйтесь, що про це пишу з деталями.

До Любеку нас привезли 23-го квітня 1942 року, а 24-го мій день народження. Цю дату я запам'ятала собі добре, це був день, коли починалася моя рабська праця у користь Великого Райху.

Я, однак, з'їла дане нам у кантині, як, зрештою, й інші дівчата, бо годі було голодній дивитися на їжу. Тоді, вже прийшовши до нашого бараку, ми помили наші миски й ложки та поклали їх у металеві шафки, що стояли біля ліжок, одна на дві дівчини, дляожної половинка шафки. Я мала одну шафку зі своєю зведеню сестрою Марією, а та Оля, що я її забрала зі школи, мала шафку з моєю двоюрідною сестрою Марусею Кунець.

Отак, неначе після вечері, ми пороздягалися й повлазили на свої ліжка. Поклалися, майже не розмовляючи зі собою. А зараз потім почулося то тут, то там схлипування дівчат. Це вони (і я також) почали згадувати своїх рідних, свої села та й свої поли, на яких, хоч вони тверді, добре спалося. А тут ми полягали, неначе у якісь примітивній казармі, неначе ми були полонені. Нас пильнують вахмани, які весь час ходять з

собаками. Вахмани-поліцяї мають свою кімнату, а в ній на підлозі лежать німецькі вівчарки, чекаючи на наказ своїх господарів.

Полежали дівчата, полежали, не спиться нам. От і почулася тихенька, несмілива пісня, а ще трохи й почулися тут вже придумані до неї слова: „Поїзд хитається, туман спускається і наступає на нас грізний час. Баланди ріденької дали по одній мисочці та й сказали нам — привикай! Бараки холодні, матраци солом'яні, а в них повно блощиць”. Придумували й інші слова, підспівували з жалю, аж врешті, втомлені, ми позасинали.

Ту ніч ми спали крепко, ми ж були перевтомлені довгою дорогою, і оце вперше спали не в вагоні, а таки на твердому, хоч і чужому ґрунті. А з самого ранку ми почули сюрчання свистка. Це наша перекладачка робила нам побудку. Вона в нас була на обидва бараки, то ж підганяла нас, щоб ми швидше вставали. Ми, вставши, бігли до убиральні, милися швиденько, бо оце зараз вже треба бути на подвір'ї, стояти у строю, такий був нам заздалегідь даний наказ. Хоч це був квітневий ранок, надворі було холодно, стояла сира погода, ми тряслися, мерзнувши, зуби так і клацали, аж чути було їхній передзвін. А мені якраз в той день було сімнадцять років.

Я ні кому в світі не бажаю, щоб сімнадцятилітні дівчата переживали таке, як я тоді переживала. Я не бачила перед собою жодного світлого промінчика, все переді мною явилося у чорних барвах. І не дивно, коли подумати, чим повинні сімнадцятилітні дівчата цікавитися, чим жити, чим радіти, а то й чим журитися. Їм би оце лиш про любов думати, та ще й вчитися, підготовлятися до життя.

Ті короткі міркування перервав сюрчик вахманового свистка. До моєї свідомості дійшов образ вахмана, а побіч нього стояли собаки. Я почула: „шнель — шнель! Льос!” Я інстинктом зрозуміла, що він нас підганяв становитися як слід у стрій.

Ото і йдемо ми на нашу першу шихту, йдемо до фабрики. Не йдемо, а нас ведуть. Побіч нас йдуть наглядачі з собаками. Ми прямували до залізничної малої станції, на якій нас висадили вчора. Там повсідали в поїзд і він рушив. Їзди було якихось 20 хвилин. Потяг затримався, а вахман кричить: „Ауфштеген!” Кричить на все горло, наче ми глухі. А ми тільки здогадалися, що треба вставати й виходити, хоч чули те слово ще вдома, в перших днях окупації.

Вахмани ставилися до нас, неначе ми були справді, за їхньою неплюдяною теорією, неповноцінні люди. Вони ніколи до нас не зверталися по-людськи, все кричали, дивилися зі злістю на нас, неначе ми навмисне спричиняємо їм клопіт. Ото сюрчали своїми свистками, підганяли нас, кричали „шнель-шнель! Льос!” Та й мова їхня якась нам видавалася гортанною дуже, якоюсь твердою. Я розумію, що кожний народ любить свою мову, однак німецька мова нам здавалася непривітною. Це може тому, що на нас кричали, ми були в неволі, ми були раби, яким наказували німецькою мовою. І як нам було полюбити ту мову, коли ми щораз чули: „швайне, швайні”. Нам перекладачка пояснила значення того слова. Ми, виявилося, хоч і українки, однак для німців були „Русіше швайні”.

От і привели нас до фабрики, позаписували нас всіх, пореєстрували і тут же видали перепустки, на яких значилося „Русс”. От дивна дивина, нас, українок, називають „рускими”.

В НІМЕЦЬКІЙ ФАБРИЦІ

Якою ж страшною незабаром виявилася наша дійсність! Нас забрали майстри й повели до верстатів, а там показалося, що ми маємо виробляти боєприпаси,

снаряди. Ми зразу усвідомили весь жах нашого положення. Це ж ми мусимо виробляти смертоносні снаряди на наших же братів, батьків, які в рядах Червоної Армії. Ось і виходить, що вони воюють проти Німеччини не зовсім з власної волі, а ми, також не з власної волі, виробляємо на них снаряди. До фізичного важкого труду доходять ще й моральні знущання. Це нелюдяно!

Ми всі молоді, переважно з сіл дівчата, деякі з нас вчилися у школах, але жодна з нас ніколи не мала справи з токарними й іншими верстатами, ми їх побачили вперше. Привчити нас працювати на тих верстатах, забере німцям чимало часу.

У фабриці виробляли різного роду снаряди, патрони, порох. Ми були перелякані, ми були зашоковані. Невжей ми мусимо спричинятися до смерті наших братів? Чому нас настигла така біда? Та й самим нам було страшно там працювати, адже скрізь порох, вистачить одна іскра й все полетить шкереберть! Та щоб цього не сталося, нас пильнували німкені, а також німці-майстри, мабуть віддані гітлерівській партії, бо ж їх таки допустили до такої важливої продукції.

Нас пильнували, дивилися на наші руки. Однак всього не могли припильнувати. Йдучи кожного дня на станцію, чи зі станції вже до фабрики, нам часто вдавалося набрати у кишеню чи в якусь торбинку хоч трошки піску. Коли ми набивали патрони порохом, це, мабуть, мали бути артилерійські снаряди, бо розміром були великі, то нам іноді вдавалося побіч пороху всипати також піску. Ми надіялися, що такі снаряди не будуть розриватися, не покалічать наших братів і батьків.

Мене поставили до машини, на якій електричною ручкою треба було написувати на деталях — коли й який цех їх виробив. Це не була аж надто важка праця, однак свідомість того, що я працюю в амуніційній фабриці, мене тривожила, я не могла спокійно працювати, мій розум бунтувався проти такого становища.

Нас також мучило й те, що німці вважали нас росіянками, доказом чого були наші перепустки, а в них помітка, що ми „Руссіше”. Ото ж одного дня ми збунтувалися, зібрали наші перепустки й кинули їх у кімнату нашої перекладачки. Ми їй сказали, що ми не росіянки, то чого нам написали таке у перепустках, чому нас називають „Руссіше швайнє”? Нас це ображує.

Перекладачка зібрала наші перепустки й пішла з ними до майстрів. Там зробилася буча, чути було піднесені голоси. Ми вже трохи розуміли по-німецьки й чули, що нам там погрожують, що тут не можна бунтуватися. Ми вже й нераді були нашого вчинку, боялися покарання. Однак до вечера ніхто нічого нам не казав.

Після вечері ми полягали спати, однак майже жодна з нас не заснула, не спалося нам після першої спроби бунту. Ми вранці встали, коли ще й побудки не було.

Аж нараз забігає у барак вахман, сюрчить свистком, щоб виходити на подвір'я. Він, як і інші вахмани, лютий, кричить, а собаки так і гавкають, бігаючи з ними. Бігали вони з бараку в барак, з приміщення у приміщення. Вони не кричали, а, просто, верещали. Нам було лячно, тим більше, що ми боялися їхніх собак.

Вийшли ми надвір, поставали у шеренгу, а тоді вахман почав нам читати нотацію: Що ви собі думаете! Надумали бунтуватися? Це для вас не іграшка, тут мусить бути строгий порядок! Тепер війна! Заберіть свої перепустки і щоб я більше такого не чув і не бачив!

Скінчивши кричати, вахман ще вдарив декількох дівчат по обличчі й наказав нам рушати у напрямку станції, на роботу. Ось і знов ми у фабриці, однак до роботи не приступили, зійшли в підваль і чекаємо. Аж прибіг майстер, знов кричить на нас. А ми йому сказали, що з нами поводяться, як із худобою, називають „свиньми”, „Руссіше швайнє”, а ми ж і не свині і не росіянки, ми — українки, ми домагаємося, щоб нас не

прозивали і щоб дали нам нові перепустки.

Майстер взяв від нас наші перепустки й обіцяв полагодити справу в фабічній поліції, а нам наказав іти до роботи. Після шихти, коли ми проходили крізь пропускну, нам дали нові перепустки, в яких не значилося, що ми росіянки, в них узагалі щодо національності нічого не було позначено. Виявилося, що фабричні поліції не знали як нас визначити, для них, мабуть, українцями були тільки українці з Галичини, а решта для них це були „Русс”. Виписуючи перші наші перепустки, вони керувалися списками, взятыми від вахманів, що нас супроводжували в поїзді, а там ми були позначені як росіянки.

Наші вахмани, що пильнували нас у бараках, ходять злі, верещать на нас, але їм, як потім ми про це дізналися, хтось більш людяний пояснив, що не треба на нас так кричати, що ми по суті бідні дівчата, з нами треба поводитися хоч трішки лагідніше.

А ми, після роботи у фабриці, посходимося, посідаємо гуртом і не можемо нажалітися одна перед одною нашою бідою, нашою долею. Прийшли німці на Україну, ми ж їх не просили, ми ж не починали війну, вона для нас, як і сталінський режим, не була потрібна. Ми жили собі мирно, хоч і пережили голод, в нас не було достатків, людей арештовували, засуджували, розстрілювали, але це не робилося публічно, це навіть пояснювалося, що таке діється для добра народу. А Гітлер вирішив знищити нас усіх, спершу всіх євреїв, а згодом і нас, слов'ян. Та поки що ми були йому потрібні як робоча сила, як раби. Мало того, що дають нам аби яке харчування, то ще й бити починають, деякі з-посеред дівчат були биті нагайкою. А протест до нічого доброго не доведе, адже ми не вільні, ми в неволі. Ми про це переконалися самі.

У табір привезли ще дівчат, які були родом з Кам'янець-Подільська і з Полтави. Їм наказали

попришивати на одягу знак „ОСТ”. Ми це побачили й почали говорити з тими дівчатами, що вони ж з України, хоч і східної, вони — українки, а те, що ми жили під сталінським режимом, не може перекреслити нашої національності. Але і їм і нам дали згодом нові перепустки в обгортці з пластичної маси, з фотографією і підписом кожної. Ми вже не могли нічого вдіяти, така вже наша доля.

Нам спочатку не дозволялося ніде ходити, а згодом дозволили виходити у неділю до години восьмої ввечері. Ми й скористалися тим дозволом, виходили до міста, в центр Любеку. Та це ж була війна, вона ж не припинилася. І ото одного разу йдемо ми з міста, а тут налетів літак, радянський чи якийсь інший, не знаю, і почав кидати бомби, які якраз і влучили в наші бараки. Повернулися ми, а тут бачимо, що все погоріло, все розбито. На подвір'ї стоїть наша перекладачка, куховарки й ті ненависні нам вахмани. Вони вже на нас чекали то й почали підганяти, мовляв „шнель, шнель”, зараз прийдуть машини, щоб перевезти нас до іншого табору.

Приїхали машини і ми посідали в них. Везуть нас до табору Бранденбаум. Ми залишилися в тому, що й стояли, на нас лише лихенькі плаття. Той другий табір був за якихось 2 кілометри. Коли нас туди привезли, зразу ж наказали йти в кантину, де й дали нам нові миски, ложки й виделки. Ми повечеряли й нас розтасували по бараках.

На новому місці були приміщення на 12 осіб кожне. Хоч нас тоді й не питали хто з ким хоче до кімнати, однак якось так добре склалося, що всі ми, цебто я, моя зведена сестра Марія, Оля, Маруся Кунець і Анютя, всі ми попали в одне приміщення. Ми там позаймали такі ж ліжка, як і в попередньому місці. Матраци були набиті соломою, подушки також. Ми в своїй несвідомості думали тоді, що всі німці сплять на матрацах з соломи. Ще багато часу пройшло, заки ми дізналися, що вони сплять під

пуховими ковдрами, на пружинових матрацах.

У таборі Бранденбаум ми застали багатьох дівчат з Західної України, які мали перепустки з літерою „У”, були там теж польські дівчата, які на грудях носили знаки з літерою „Р” (українське „Р”, в латинській азбуці означає „П”, цебто „Польща”). Польські дівчата мали окремий барак, але прохід для всіх був один, спільнний. Українки з Західної України також мали свій барак і їм було дозволено виходити на волю, за огорожу, то ж вони й ходили часто до міста.

В Любеку працювали теж хлопці з Західної України, вони були в інших таборах. Вони працювали в якісь цукроварні, а деято в пекарнях, в млині. Дівчата з Західної України, виходячи до міста, зустрічалися там зі своїми хлопцями, котрим також було дозволено виходити в місто. Ті хлопці давали дівчатам дещо з того, що роздобули на своїй праці, то трохи круп яких, то цукру тощо. Дівчата додавали те до своєї баланди і так підживлювалися.

Дівчата з Західної України були добре, вони й нам помагали чим могли. Ми ж були майже без нічого, все наше погоріло після бомбардування наших бараків, то ті дівчата ділилися з нами навіть своїм одягом.

Незабаром нам дали якісь строкаті плаття і черевики на дерев'яній підошві, яка не згиналася. Коли в них іти, то чути було за кілометр. Від тих черевиків боліли нас ноги, але ж кращого взуття не було, то ми були й такому раді. Такі черевики називали „гольцшуге”.

Нам, „ОСТовкам”, було заборонено виходити до міста, тільки в неділю до восьмої ввечері, однак згодом і нам дозволили також в суботу. А інші, польські і дівчата з Західної України, виходили щовечора. Ото ж, як вже ми могли виходити й в суботу, то ми намагалися за той день піти до якогось близького „бауера”, тобто господаря на селі, щоб запропонувати свої послуги, чи то при картоплі, чи при цибулі, при всякій польовій роботі. Бауери приймали нас на день, давали нам непогано їсти, то ж ми

мали це у додаток до того, що мали в нашій ідалні. Часом проходив день і ми не знаходили жодної додаткової роботи. Коли ми ходили шукати за роботою, нам дівчата, які залишалися у бараках, брали нашу страву, то ми мали чим повечеряті, вернувшись.

Наскільки наші харчі були мізерними, хай свідчить той факт, що деято з наших дівчат захворіли туберкульозом й повмирали там. Страва була малокалорійна, мало було в ній вітамінів.

Мені пощастило. При наших таборах був побудований пшиталь для „ауслендерів”, тобто для чужинців, для привезеної сюди чужої робочої сили. В тому шпиталі працювали німці, однак їхній персонал не був вистачальний, крім того вони не знали нашої мови. Саме тому через наших вахманів проголосили, що німці шукають з-посеред привезених на роботу медсестер. Я й дала знати про себе, що, мовляв, я два з половиною роки вчилися в медичній фельдшерській школі.

Медпункт для чужоземних робітників був остононь наших бараків. Я, вийшовши з нашого табору, попрямувала до нього, подзвонила електричним дзвінком, а тоді вийшла старша медсестра, „Обершвестер”. Я їй сказала, що я готова працювати в медпункті, який був заразом і шпиталем, а радше приміщенням для хворих. Вона записала моє прізвище й наказала прийти ще раз за два тижні. Того ж дня ввечері, після купання під душем, коли нам треба було стояти на струнко, я промерзла, мною почало трясти і я, тільки діждавши закінчення „апелю”, пішла до ліжка.

Я ЗАХВОРІЛА

У вівторок вранці я встала й, як кожного робочого дня, помившися, стала у лаву і ми пішли на роботу. Не доходячи до станції, я відчула, що в мене на лобі виступив

якийсь прищик, але не звертала на це уваги. Під час дороги поїздом до фабрики я не відчувала чогось невиразного. Так само, коли я прийшла вже на роботу, то сіла на своє місце й почала писати електричним пером. Прийшов майстер, він був доброю для мене людиною, іноді поділився зі мною своїм хлібом-бутербродом. Його жінка (Фрау) почала йому робити на роботу по два сендвічі, бо він їй сказав, що в нього працює голодна робітниця. То ж вона й для мене передавала. Він прийшов на роботу, поклав переді мною сендвіча і глянув на мене. Щось він зауважив незвичного в мені, бо в мене вже почало пухнути лице довкола очей. Він питає мене що зі мною? Я відповіла, що не знаю від чого б то мало статися, може від пороху, що на деталях, на яких я писала? Я ж брала їх у руки, то, може, на чомусь було щось, що викликає запалення.

Через якихось п'ятнадцять хвилин мое лице було, неначе у вогні, воно запухло, мені вже трудо було бачити очима через опухле лице. Мій майстер швиденько покликав санітарну поміч. Вони прийшли й на носилках забрали мене геть з фабрики. На запитання працюючих дівчат, санітар відповів, що мене беруть до таборового медпункту, тобто до того шпиталю, де я хотіла працювати.

Привезли мене туди в обідню пору, якраз були всі зайняті, однак, коли мене привезли, сама завідуюча поцікавилася мною. Вона вже знала, що когось привезуть, її про це повідомили по телефону, але не знала хто саме буде той пацієнт. А вона як глянула на мене, то аж за голову схватилася, я так страшно виглядала, і вигукнула: Люди, люди, що з нею сталося, це ж моя Антонія! Вона мене, виявилося, зразу впізнала, вона ж з мене списувала всі мої дані, я мала за два тижні прийти до неї працювати, а тут мені прийшлося лежати в шпитальному ліжку, як хвора.

Старша сестра, вона ж і завідуюча медпунктом, запровадила мене до лікаря на обстеження. У прийомній

доктор оглянув мене, наказав засвітити електричну лампу з зеленим світлом і тоді вона, старша медсестра, почала пінцетом витягати з моого тіла, з лиця щось, що мене страшенно пекло, я не могла стерпіти болю. Я не знаю що то було, я мало не кричала як мала дитина. Мабуть десять хвилин вона щось витягала з моого тіла. Врешті забрали лампу, а з моого лиця текло, неначе я тільки що вийшла з води. Лікар наказав припудрити мое лице цинковим порошком.

Виявилося, що на моєму лиці була якась отруйна субстанція, якісь отруйні речовини. Мені на кілька днів пов'язали пов'язкою очі і бандажем прив'язали руки до ліжка, бо все мое лице дуже свербіло. Ото ж передбачали, що я можу подряпати своє лице. Коли б я подряпала лице то, сказав доктор, на ньому на все життя залишилися б плями.

Я з тією недугою промучилася цілий місяць. Спочатку німкеня, медсестра, мене кормила, згодом, за декілька день, розв'язали мені очі і я помалу почала сама пробувати їсти. Я бо розуміла, що в них обмаль працівників, а хворих багато, навіть були серед них малі діти.

Три місяці я пролежала в лікарні. Коли мені стало краще, я почала помогати медсестрам, то дітей кормила ложечкою, то поправляла їм ліжечка тощо. Мені вже дозволили ходити і я могла спілкуватися з хворими. Завідуюча мене любила, з моїх розповідей вона вже багато дечого знала про мене, я їй розповіла, що я напівсирота, що в мене десь є сестра по матері, якої я так і не бачила досі, не встигла її відшукати, а тут вибухла війна і мене вивезено в Німеччину.

В мене не було вже й адреси сестри Марійки, бо все згоріло, коли в барак попала бомба. Згоріли також фотографії моєї мами, які мені дала моя тітка з Оріхова. Я так тішилася тими знімками, адже на одному з них була сфотографована моя сестричка Марійка. А тепер нема ні адреси, ні фотографій. Все пішло з димиом. Я так

вболівала з того приводу, так журилася, що вже, мабуть, ніколи Марійки не побачу , ніколи про неї нічого не почую.

Отак я розповідала все про мою недолю, про мою сестричку, що завідуюча аж розплакалася. Вона співчувала мені, бо всі тоді, під час, війни, когось близького втратили, когось безрезультатно шукали, а декого вже й ніколи не знайдуть. Я їй ще оповіла про мою подружку Олю, яка також була сирота, в неї не було на світі нікого.

Я втратила з Олею всякий зв'язок. Вона, недоїдаючи, вирішила втікти з роботи у фабриці, щоб найнятися у якогось бауера. Тому вона змінила своє прізвище і перестала писати до нашого табору, щоб не попали на її слід.

Виздоровівши, я почала постійно працювати коло дітей у шпиталі для чужоземних робітників. Діти були різні, їх німці підбирали з ешелонів, в яких везли їхніх матерів до таборів. Вони були з різних країн Європи, різних націй. Ми зверталися до тих дітей по-українськи, по-російськи, по-польськи, по-чеськи. Серед них були теж діти з Франції, з Бельгії, Голландії. Зі всіх країн, де пройшла німецька нога, де нищили людське життя, розлучали матерів з дітьми, чоловіків з жінками. Не одна мати після війни не зуміла знайти свою дитину, не одна дитина стала німцем, не знаючи своїх батьків, забувши свою рідну мову.

ПОБУТОВІ СПРАВИ В ТАБОРІ

Нас забрали з нашої рідної землі на примусові роботи. Нам не платять за роботу. Ото тільки того, що час до часу дають благенькі плаття та на дерев'яних

підошвах черевики. Дівчата не мали в що переодягнутися, були бідні. У шпиталі мені дали халати й фартухи, білий чепчик, а також сукенку в полоску. Ту сукенку я віддала своїй названій сестрі Марії, вона теж переживала, майже весь час ходила голодна, була виснажена. Вона настільки погано виглядала, що я вже стала боятися за її життя. Я, коли могла, якось помогала сестрі харчами, але цього не вистачало.

Я почала серйозно думати над долею сестри і врешті прийшла до висновку, що їй треба втікати з табору. Так я їй і порадила, переконувала, щоб утікала й найнялася десь у бауера, то хоч і буде важко працювати, то не буде голодати, на селі бо, в господарів завжди є картопля, хліб, та й м'ясо майже не виводилося. Така була моя щира порада зведеній сестрі Марії.

В мене на той час було вже багато товаришок з Західної України, ми дружили, вони мені чим могли то помогали. Їм було легше, вони діставали картки на продовольчі продукти, ходили до міста, купували там у крамницях. В них було досить одягу, то вони й мені подарували кілька сукенок, а навіть черевики, на які вони говорили, що то „мешти”.

У шпиталі мені теж було краще, ніж сестрі на фабриці, я тут все щось могла придбати, щось більше з'їсти. Я робила все, щоб якнайкраще доглядати дітей у шпиталі, бо ж в них не було тут матерів, їх відлучили десь по дорозі, коли матерів везли на примусові роботи в недалекі табори. Матері могли бачити своїх дітей тільки раз у тиждень, це ті матері, котрі працювали недалеко Любека, але більшість дітей були зовсім розлучені з матерями, не згадуючи вже батьків, яких напевне або арештували, або вони десь партизанили, або були в полоні. Матері, коли приходили до своїх дітей, не могли ними натішитися, не могли на них надивитися.

Були в нас також діти, яких гітлерівці ловили десь по містах і привозили у Німеччину. Ті діти, поки їх привезли до нас, були занедбані, голодні. Вже в нас деякі діти

привезені жандармами вмирали від недуг, яких набавилися в дорозі. В тому шпиталі працювала також моя товаришка Зіна, то ми з нею дуже плакали, дивлячись на ті сирітки, яких не могли доглядати їхні мами. Ми переживали за долю тих дітей, адже ж і в нас вдома були брати, сестрички, ми їх пам'ятали, ми скучали за ними. Ми свою любов до тих дітей передавали, замінюючи їм матерів, ми робили коло них все, як уміли і наскільки було в нас сили й спроможності.

Сумно, лячно було дивитися, як померлих дітей німці вкидали у вантажну машину, вкидали, неначе то були трупи тварин, а не людей. Німці не бавилися трупами наших людей, вони їх, мабуть, кудись вивозили й палили в печі, бо їм же ніколи було закопувати їх, не то що влаштовувати похорони. Гітлер не дав проживих, то що ж говорити про мертвих.

Наша старша медсестра, завідувачка Ліза була німкеня. В неї був чоловік лікар. Обоє вони були людяні, часто нам помагали чим могли, то одягом, то харчами, але наказували строго, щоб ми про це нікому не розповідали, бо це може довести до поганого. Гітлерівці скрізь мали своїх донощиків, шпигунів, як і в нас за сталінського режиму, то й навіть наш доктор боявся відкрито нам помагати. Гітлер наказав німцям, щоб не спілкувалися з чужинцями у приватних справах, щоб лише використовували їхню робочу силу, не жаліючи при тому нікого. Наш лікар робив нам навіть знімки, в нього був фотоапарат, то знімав нас у підвалі, щоб, бува, хто не підглянув. А знімки, казав він, хай нам будуть на пам'ять коли скінчиться війна. Завідуюча Ліза часто мала від французьких полонених якісь вишукані продукти, що переважно були гарно упаковані, мабуть вони були заморського походження. То сестра Ліза, використавши принесене від французів, часто кликала мене й Зіну і давала також нам поласувати тим, що їй залишилося. Вона, сестра Ліза, любила мене майже як свою дитину, в неї не було своїх дітей. Вона часто давала мені то

панчохи, то якусь сукенку, бо ж бачила, що в мене того немає, а я молода, вона розуміла, що мені хотілося б краще одягатися.

Так минув рік як ми в Німеччині. Вже тоді, тобто 1943 року, можна було нам листуватися з домом. Я писала листи, описувала наше життя. Батько теж прислав мені листа, а час до часу присилав також невеликі посилки — то кусок сала, то сухарі. Отак ми й перебивалися в таборі.

ЛИСТИ З ДОМУ

Прийшов до мене лист від сестри Шури, тобто дочки моого батька й моєї мачухи. Вона писала, що на наше подвір'я впала бомба чи снаряд і вбила її маму, цебто мою мачуху. Мені було дуже шкода, що брат Митя і сестра Шура залишилися сиротами, як і я колись, що не матимуть вже рідної мами. Я, однак, подумала, що коли б батько у майбутньому же раз оженився, то Шура й Митя все-таки вже не маленькі, ім буде легше переносити спілкування з мачухою.

Я, коли осиротіла, була зовсім маленькою, то й привикла до мачухи, навіть називала її мамою. Я була їй вдячна, що вона ж мене вигляділа, правда, не пестячи так, як своїх рідних дітей, але ж виховала мене, прала мені, шила, латала, зодягала. Отак з Божою допомогою я й виросла під мачушиним крилом. Мачуха була жінкою віруючою, релігійною. Я й досі пам'ятаю ікони, що висіли в нашій хаті, обрамлені гарно вишитими рушниками, з мачушиної роботи мереживом. На вишивках і на мереживі були зображені такі гарні птахи й квіти, мати це все робила з любов'ю, не спішачи. Вона не тільки вишивала чи ткала, але й гаптувала, в'язала гачком і на голках. Люди часто бували в нашій хаті, бо мати для них то шила, навіть ватяні пальта, то щось ім ткала на своєму

верстаті, що його дістала з дому в придане від її батьків Щербахів.

Я ще й досі пам'ятаю її кропітку працю, я, будучи ще зовсім маленькою, часто спостерігала як вона пряде, а потім вже була свідома того, що вона не досипляє, ночами сидить, аби тільки більше заробити. Я її добре згадую, вона була добра, от тільки не пестила мене, як своїх рідних дітей, не приголублювала мене. А я стояла в якомусь кутку, м'яла сукенку, ніби чогось боялася, ніби щось відштовхувало мене від неї. Через те вона й не брала мене на руки. Здебільша мною опікувалася, доглядала мене її старша дочка Галина, їй було вже сім років, як батько оженився з мачухою. Звати її було Паша Іванівна Щербаха.

І ось я про це все розповіла нашій завідуочій, розповіла про наше нещастя, що сталося в нашій хаті на Україні. Вона, жаліючи мене, дала мені вихідний день і, мабуть, підказала медсестрі Гелен, німкені, щоб та мною заопікувалася того дня. Справді, Гелен взяла мене до ресторану на вечерю, заплатила за мене, а опісля повела мене в кіно, щоб чимось розважити, щоб я могла хоч трохи забути своє горе. По дорозі вона заспокоювала мене, кажучи, що це ж війна, на фронті сотні тисяч, мільйони гинуть.

ДОЛЯ ДІТЕЙ

У нас в шпиталі працювали три німецькі медсестри і нас дві українки, цебто я і Зіна. Вони взяли нас до роботи в шпиталі, бо самі не встигали всього робити коло хворих, та й не вміли вони говорити ні по-українськи, ні по-російськи, ім було трудно порозумітися з дітьми, які, здебільша, були слов'янського походження. Ми з Зіною майже весь час чергували в шпиталі, завідуюча часто

спала, а ми її виручали в роботі. За те вона часто вписувала нам більше талонів на обіди в їdalyni.

Ми з Зіною брали з їdalyni харчі для хворих, а було їх багато, якихось п'ятдесят у середньому. А нас всього шість медсестер. Йдучи в їdalyni, ми брали суп у відра, а салати у велики миски. У шпиталі, неначе у дитячому будинку, було понад сто дітей, половина з них, це були вже тут народжені немовлята, а решта, це були привезені переважно з наших земель діти, які або загубилися від своїх матерів, або були від них відібрані.

Працювати в шпиталі не було легко, але ж легше, ніж у фабриці. Ми, однак, звернулися до сестри Лізи, щоб вона взяла ще дві жінки з табору, щоб прали дітям білизну чи пелюшки, бо одна жінка, яка цим займається, ніяк не встигає. Тоді сестра Ліза дала на дверях оголошення, що потрібні дві дівчини. Зразу ж до нас прийшли дві українки з Західної України, такі гарні дівчатка, одну було звати Марійка Шутка, а друга була Катерина. Вони, як і ми з Зіною, також були сироти, вони не боялися жодної роботи. Бувало, як скінчать своє прання, то приходять до нас в дитячі кімнати, ми їм давали стерильні маски, а вони брали дитину й то кормили її, то міняли пелюшки. Вони знали, що це ми домагалися жінок до пральні, то й помагали нам, щоб віддячитися. А нам справді це була поміч, бо ж ми не давали собі раду.

Біля дітей важливою була пора, коли ми їх кормили, зокрема немовлят. Малюки кричать, а біля всіх нараз нам не можна бути. Ми бралися на способи — давали пляшку немовляті в рот і підпирали її подушкою та й бігли до наступного. Кормити дітей, це теж проблема, бо ж меншим дітям треба було давати саме молоко, а трішки старшим молоко з кашою, ще старшим давали сік з моркви, терту варену моркву з маслом тощо.

Склад з городиною знаходився в підвалі. Іноді треба було, під час чергування, йти туди, а там було темно. У тому підвалі була городина і для шпитальної кухні, і для табірної їdalyni. Ми з Зіною підстерегли в якому підвалі

городина для їдалальні й брали з неї у фартухи дещо для себе, тобто до нашої, шпитальної кухні. Ми навчилися робити салат з капусти з додатком моркви і ласували ним, поповнювали наші організми вітамінами. Ми брали й боялися, одна брала, а друга наслуховувала чи, бува, не йде сторож. Ми були свідомі, що коли б нас там уночі впіймали, то нас судили б за кражу. Однак ми ризикували й ходили вночі за городиною.

„Лягерфюрер” не розумів того, що ми, „ОСТівки”, часто бували голодні, зокрема ті, котрі працювали у фабриці й їм не вистачало того, що дають їм у їдалальні. В нього був живіт, неначе у вагітної жінки на восьмому місяці. Він і його родина відносилися до нас, неначе до тварин, звичайними в них словами до нас було „швайн”, „райн”. Нам ті слова дуже далися взнаки. То ж всі ми боялися того нашого головного начальника. Боялися, однак ходили красти городину.

Під час чергування вночі нам не можна було спати, однак, коли одна щось робила, то друга сіла в крісло й іноді дрімала в ньому, прислуховуючись, чи котресь з дітей не стане кричати, плакати. Діти мали напади кашлю від простуди, а була ще й інша недуга — блошиці. Діти маленькі, немовлята, то ж вони самі не могли боронитися перед тими смердючими паразитами. Блошиці ж охоче атакували немовлят, в них вони чули молоду солодку кров, то й лізли на них, залазили за шийку, під голівку, а було й таке, що залізе у вушко. Дитина тоді кричить, заноситься, а нам годі взнати що з нею діється. Ми вже згодом набрали практики і, коли блошиця полізе в ніс, то ми її виганяли звідтам обгорненим у вату патичком. Були навіть випадки, що блошиці залазили немовлятам у ротики, вони їх проковтували, що було видно, коли діти після того рвали й з рвотою виходили мертві блошиці.

Блошиці, це була стихія, з якою майже годі було боротися. Вони були скрізь, і одночасно їх не було видно. Ліжечка для дітей були дерев'яні, то блошиці гніздилися у щілинах. Яйця блошиць були набагато твердіші, ніж

гниди вошій, деякі блощиці були аж прозорі, однак їх трудно було роздавити. Ми парили ліжка окропом, мастили нафтою, але це мало помагало, адже матраци були набиті соломою, в якій також гніздилися ті погані паразити. Мене й досі морозить поза спиною коли згадую блощиці, вони були скрізь, повзали по стелі і падали на спачих дітей, кусали їх, випивали з них кров. Після вкусу блошицею на тілі залишався довший час слід, який нестерпно свербів. Нас це боліло, а що говорити про немовлят, які самі неспроможні боронитися.

Були випадки, що діти вмирали, це ставалося переважно вночі. Тоді ми виносили трупи до підвалу і вранці давали старшій сестрі звіти про те, що сталося вночі. Сестра Ліза завжди вболівала, коли яка дитина вмерла, вона примовляла: Боже, Боже, де ж тих дітей батьки, де їхні рідні?! Вони ж і не знають про долю дитини!

Про багатьох дітей, привезених до нашого шпиталя-притулку не було відомо — яке в них ім'я, яке прізвище. Тоді завідуюча надавала тим дітям такі імена, які зуміла придумати. Дітям же треба мати якесь ім'я. Часто вона й нас питалася: скажіть, як назвати цього хлопчика, чи оцю дівчинку? Ми з Зіною підказували, щоб називала то Ганя, то Марія, то Андрій, все по-нашому. Так само ми ж придумували прізвища. Нації ми не визначали, бо ж діти й так малі, а вчитися говорити вони мали від нас, які говорили здебільша по-українському, а інші медсестри по-німецьки. Так і діти говорили, а котре з них скінчило п'ять років, то віддавали його в школу, де їх вже цілком по-німецьки вчили. Їх забирали в німецькі притулки й там вони були до кінця війни, вже ми тих дітей не бачили. Ми, віддавши дітей, ще довго за ними плакали, згадували їх, нам було шкода тих сиріток.

Завжди, коли треба було віддавати дітей, ми з Зіною згадували й своє дитинство, своїх рідних. Чи здогадуються в яких умовах ми тут живемо? Чи Німеччина дала нам щастя? А чи ми самі сподівалися, що

німці вивезуть нас з України в Німеччину на примусові роботи, без платні, майже неодягнених, без потрібного взуття, у товарних вагонах, неначе худобу. Привізши нас в Німеччину, німці давали нам лише необхідне, без чого ми б не були для них робочою силою. Ото ж і давали лихенькі пляття й черевики на дерев'яних підошвах, давали їсти, щоб була в нас сила працювати на них, не більше. І познакували нас — той „Русс”, той „Полен”, всі мали на одягу позначки, щоб німці могли бачити з ким мають справу — зі своїм, а чи з чужинцем. А нас навіть їхні діти на вулиці прозивали свиньми, коли ми мали змогу вийти з нашого, обгородженого колючим дротом, табору. Як тільки котра з нас вийшла з бараку на вулицю, зразу ж почула від перехожих: „Ду біст швайн” — ти є свиня. І що нам було робити? Адже ми тут чужинці, ми в неволі їхній, а вони — пани, вища раса. То й терпіли. Не можна ж нам було плюнути їм межі очі, заперечити, що ми не свині, то саме вони — загарбники чужого, напали на нас, пограбували, забрали нас сюди на тяжкі примусові роботи, висотують з нас останні сили, виснажують. Забрали від нас хліб, забрали худобу, навіть землю нашу родючу вивозили з України, а тепер, привізши сюди, називають нас свиньми. Ми здогадувалися чому вони нас так прозивають. Вони бачили наші злидні, бачили, що в нас не переливалося, не було в нас лазничок, ми жили примітивно, не було в нас розкішних кімнат, не було гарного одягу. Але чи вони, ніби культурні німці, поставили собі коли-небудь запитання: Чи це люди були тому винні, зокрема чи це ми, селяни, були винні нашій біді, нашій вбогості? Наші ж люди не ліниви, вони навіть за царського режиму, коли також народ пригноблювали, сміли влаштовувати своє життя. Але що ж, коли прийшов сталінський режим, коли почали заганяти всіх у колгоспи, коли той режим спричинив штучний голод, то як же ми могли жити не примітивно? Нам от дали б волю, дали б змогу чесно працювати, жити на своєму, разом зі своїми родинами, то побачили б чи ми примітивний народ, а чи

ні. Побачили б, що ми, розбагатівши, не називали б інших людей свиньми тільки за те, що вони іншої національності. Наш народ, так як я його знаю, не мав і не має жодних упереджень до інших народів, до інших націй.

Ті страхіття, які пережили наші батьки в час сталінського режиму, в жорстокий час переслідувань і терору, коли треба було замовчати на десятиліття, годі сторонній людині збегнути. Ото хай би оті „культурні” „юберменші” уявили собі стан, за якого цілі родини, цілі села, весь край були позбавлені того, що десятиліттями надбали їхні діди, їхні батьки, надбали важкою працею, а не якоюсь спекуляцією на біржах, не чужим, а таки власним трудом, власним потом і власними мозолями. Не могли собі німецькі „юберменші” уявити, що можна було однієї ночі, однієї миті позбутися хати і всього що в ній було, що люди, залишаючи все нажите, втікали подалі від своїх сіл, щоб не попасти у в'язницю, концтабір чи в Сибір, щоб уникнути розстрілу. Ні, вони такого не бажали уявити, хоч і самі застосовували подібні до сталінських методів у відношенні до людей. Сталінський режим розкуркулював заможніших селян, а гітлерівський винищував народи за расовим признаком.

Ми, вивезені в Німеччину на примусові роботи молоді українські дівчата й хлопці, є свідками пограбування окупантами України, свідками іншого, також нелюдяногого режиму, за якого ніхто не мав права мати своєї думки, як і раніше. За гітлерівської окупації України німецькі окремі відділи стріляли, розстрілювали людей не то що за непосух, а навіть за будь-яку ознаку непосуху. Коли настала німецька окупація України, наш народ переконався, що гітлерівцеві людина — ніщо! Не було в них ні крихітки людяності, вони вбивали, розлучали родини, грабували. І наказали мовчати.

Ми, молоді у перші роки окупації України, є свідками масових розстрілів євреїв і всіх тих, хто їм сприяв, хто помагав їм сховатися перед смертю. Жандарми ловили

людей, ставили їх десь під мур, десь над ровом і рострілювали з кулемета. Вони брали десятками й сотнями заложників і вішали їх публічно. За німецької окупації шибінці стали складовою частино краєвиду наших сіл і міст.

А тут нас називають „швайнє“. Німецькому народові, як ціlostі, повинно бути сором за Гітлера, за його опричників. Це, що діялося за гітлерівського режиму в Німеччині й на окупованих територіях, діялося при кінці першої половини двадцятого століття, в час, коли розквітала техніка й гуманітарні науки. А гуманності за гітлеризму не було жодної. Як і за сталінського режиму.

Після війни багато німців залишило свою батьківщину, шукаючи своєї долі за океаном. Як і ми її тут шукаємо. Добре було б, щоб їхні нащадки не забули про заподіяну їхніми дідами кривду народам Європи. Хоч вони й невинні, то пам'ятати, однак, їм треба. Як і ми пам'ятаємо нашу кривду, нашу кров, наш піт. Це був страшний час, це був суцільний жах!

«...А МОЛОДІСТЬ НЕ ВЕРНЕТЬСЯ...»

Більшість наших дівчат повисихали, виглядали як тріски, почорнілі, очі посовілі. Ми все мали надію пережити ту страшну війну, а тут літа проходять, мені вже дев'ятнадцятий пішов. Ми почали думати — а чи всі ми дочекаємося волі, чи ще багато з-посеред нас покладе тут, на чужині, свої кості, як вже багато їх поклало? Вже назавжди деякі з-посеред тих, що їхали з нами у поїзді в Німеччину, ніколи не побачать своєї України, не побачать своїх рідних. Їх ми тут похоронили. Недарма ми обмінювалися своїми адресами, от прийшлося використати їх, повідомляючи рідню на Україні про

смерть їхньої дочки, сестри. Це був сумний обов'язок, однак ми його виконували. Зима 1942 на 1943 рік була для нас дуже сумною, не було для нас ніякого порятунку, ми втрачали надію на повернення додому. Ми в той час передумували всяке — чи не розрізати нам дроти й усім, гуртом, утекти з табору, щоб податися до бауерів, проситися в них на роботу.

Настала весна 1943 року. Ми пригадували, як минулого літа ті дівчата, котрим вдавалося попрацювати на селі, приносили до табору всякого їства, зокрема городину, такі потрібні нам вітаміни. Дівчата розповідали, що серед німців були людяні селяни, і старші, і з молодих. Вони не прозивали наших дівчат свиньми, навпаки, деякі навіть сподобали собі наших подружок, запрошуvalи ще приходити у вільні дні до роботи. На той час ми вже знали німецьку мову, навчилися нею послуговуватися, це нам було не аж так трудно, адже, наприклад я, знала ще зі школи німецьку граматику. Робота у німецьких селян посмакувала нашим дівчатам. Були випадки, що німецькі господарі домовлялися з адміністрацією табору про дозвіл взяти якусь кількість дівчат до польових робіт. Тоді німці неділлю під'їджали вантажним автом і забирали наші дівчат до себе на село, до роботи. Там, як то на селі, роботи вистачало — то квасолю рвати, то горох, та прополювати на полі. Всяка робота була. А при тій нагоді ще й кормили не погано.

Було й таке, що взяті на роботу в село дівчата поверталися у табір, вони ховалися в жито чи пшениці, ночували там, а потім виходили, блукали села, називали себе іншими прізвищами й просилися взяти на постійну роботу в селі. На селі, хоч не була легко робота, бо треба було викидати гній, доїти корох, чистити в стайннях тощо, однак там було запевнене добре харчування, можна було досита наїстися й напити молока.

Чи могли собі наші дівчата бажати крашої долі, як робота на селі? Ні, не могли. На селі ж і яєчка, і маслом почастує господиня, і фабричного смороду не треба нюхати.

З табору втекла також моя зведена сестра Марія, втекла теж моя двоюрідна сестра Маруся Кунець. Маруся, однак, не влаштувалася на працю в господаря на селі, а подалася на схід, за якихось 50 кілометрів від Любека, в околиці міста Шверін, що в Бранденбургії, в теперішній Німецькій Демократичній Республіці. Там вона влаштувалася на роботу в ресторані, як офіціантка, цебто кельнерка. Анюта Шаповал, наша сусідка з дому, добре влаштувалася у людяного фармера, що мав свою господарку недалеко нашого табору, всього якихось 3 кілометри. Ми й вчашали до неї, як тільки прийде неділя. Вона багатьом з нас помагала, а, щоб не переборщити у помаганні, ми домовилися, що кожної неділі ходитимуть до неї інші дівчата. Анюта, крім того що частувала нас, давала нам інколи й з собою то трохи ковбаси, то кусок вареного м'яса, то ще щось. Все це вона клала в суботу глибоко в солому, щоб було для нас. Натомість ми, вдячні і Аньоті і її господарям, часто помагали їм робити в полі, чи й коло дому, на обійсті. Аньотин фармер, бачачи нашу поміч, не боронив їй приймати гостей у неділі.

Вертаючися від Аньоти, ми йшли не з порожніми руками, навпаки, в нас були торбини, а в них всяка всячина. Щоб не викликати підозри з боку вартуючих на табірній брамі вахманів, ми підходили до табору з іншого боку, там передавали торби іншим дівчатам, а самі з порожніми руками йшли через браму. На запитання — де ми були, ми завжди відповідали: ходили на прогулянку подихати свіжим повітрям в сосновому лісі.

Моя зведена сестра Марія, як я вже згадала, послухала моєї поради й також втекла. Вона довго загалася, все боялася, що її впіймають і покарають, а страх, це було видно зовсім виразно, сковував її волю. Аж оце прийшла нагода: з табору брали дівчат на роботу

збирати молодий горох. Того дня і я мала вільний день. Приїхали вантажні машини й забрали п'ятдесят дівчат, в тому й мене і мою сестру Марію. Я тоді очувала разом з дівчатами, а Зіна чергувала. Вночі, вже знаючи що поїдемо у село, Марія мені сказала, що вона вирішила втікати. Вона це вирішила твердо, сказала, що не відступить від свого наміру. Сказала теж, що змінить прізвище, однак ім'я Марія залишить. І, якщо там десь улаштується, зразу до мене напише.

Поїхали ми на село, весь день збириали горох, а мені все не виходить з думки Маріїн задум утікати. І вона ж, мабуть, переживала. Ми, при нагоді, взяли трохи гороху для тих дівчат, що залишилися в таборі. Врешті робота закінчилася, фармер поскликав нас і почав рахувати, порахував сяк-так. Всі? Всі! То й поїхали.

Привіз він нас, ми повиходили з машин, він передав нас поліцаєві й подякував йому за добрих робітників. Поліцай же сказав, що хай ще колись домовиться про дівчат, щоб взяти їх на роботу. Ми всі порозбігалися по своїх бараках, повмивалися, а потім відварили ще й якогось зілля на „чай”. Деякі дівчата ще трохи тихенько поспівали, та й поснули ми всі. В нас були засмаглі від свіжого теплого повітря, від сонця й вірту обличчя. Нам спалося добре, ми ж були втомлені.

Зрозуміла річ, що Марія вже з нами не спала, вона таки не вернулася до табору, це могло статися тому, що рахування робітників було не зовсім точне. Ото ж знову ранок, знову побудка для тих, що під конвоєм ідуть до роботи на фабрику. Я також встала, бо й мені на сьому годину треба бути у шпиталі. Швиденько накинула на себе плаття, білий фартух і подалася через браму до праці. На брамі мене вахмани вже знали, то й на домагалися перепустки.

Прийшовши до шпиталя, я зразу ж кинулася вітати наших маленьких підопічних, а своїх улюблениців, бо тає в кожному суспільстві, я обнімала одну з дівчаток, кликала „доця”, бо я до неї була, як до своєї дитини. Во-

така маленька, слухняненька, чистіша за інших. Не треба нам дивуватися, що були в нас діти, котрих ми любили більше за інших, там же був їх великий гурт, були різні діти, всіх одинаково любити не можна. Це не означає, що ми занедбували інших дітей, ні. Це, так як і в деяких матерів чи батьків, які трішки більше люблять одну дитину за іншу.

І в Зіни була дівчинка, яку вона любила найкраще, найчастіше брала її на руки, пестила, а дівчатко тішилося, відчувало, що хтось його любить.

Як я вже згадала, між дітьми, якими ми опікувалися, були теж діти тих матерів, котрі працювали в фабриці, то ті матері так нас просили, так просили, щоб саме їхню дитину доглянути краще. І ми ж люди. Я навіть пообіцяла одній з матерів, що зверну більшу увагу на її немовля, частіше перевину, щоб не лежало мокре тощо. То та мати, хоч я аж такої великої і окремої опіки не мала над тим дитятком, то, однак, вона мені якось роздобула гарні чеверики й сукенку.

З матерями, які відвідували своїх дітей у неділю, ми з Зіною, звичайно, зналися добре. Це, здебільша, були гарні, добре дівчата з Західної України. Вони часто, побавившися зі своїми дітьми, запрошуvali то одну з нас, то другу до лісу на прогулочки, там ми робили собі спільні знімки на пам'ятку. Я любила тих дівчат. Вони мали більшу волю, бо ж вони не були „ОСТ”, в них були перепустки з літерою „У”. Ті дівчата запрошуvali мене також до свого бараку, я там їм розповідала про свою волю, про голод, який ми пережили, про колгоспи, про дезкуркулювання. Вони слухали уважно, співчували мені, бо й серед них було багато сиріт, яких батьки були брані на фронт, пішли партизанити. Я їм також розповіла про сестру Марійку, з якою ми погубилися, і не втрачаю надію, щоб з нею коли-небудь побачитися, а ж всі мої папери, отже й адреса Марійчина, яку я стала від тітки Наді, маминої сестри, згоріли внаслідку бомбардування нашого попереднього бараку.

Дівчата-галичанки оповідали про себе, від них я дізналася, що в Галичині було багато мішаних українсько-польських родин, що ті дівчата ніколи не втрачали надії відшукати своїх близьких. Вони обіцяли запrositi мене після війни до Львова, до столиці Галичини. Вони теж мені оповідали, що до війни 1939 року жили під Польщею. Багато з того, що вони мені роказали, було для мене нове, дуже цікаве.

Вони мене розраджували, а моє серце щораз відзивалося болем. Я щораз частіше почала згадувати батька, пригадувала, як він мене, коли я кудись виrushala, питав: куди ж ти ідеш знову? Я йому відповідала, щоб не журився, що я дам собі раду. Я й справді якось давала собі раду, однак ніколи й ніде не могла забути пережитого, того вічного страху, голодівки, вивезення дідуся і бабусі Щербахів з їхніми родинами, смерті близьких. От і тепер — я в Німеччині, тут мені не з медом. Я все прошу Господа Бога, щоб дав мені силу пережити знущання над нами, щоб дав силу терпіти.

Часто мені в моєму житті приходилося плакати, і вдома, і тут. І, бувало, ніхто мене не запитає — чого ж ти плачеш, може тобі істи хочеться, може що болить? Все треба було переносити у собі, самій переживати, втамовувати біль. Мені, здається, весь час помогала сила Божа, вона зажди була зі мною, кружляла наді мною. І на шляху свого життя я багато зустріла добрих людей, які, як добрі ангели, помогали мені, неначе пташці, щось мені підкидали. Так я й жила. І тут, у чужій країні я зустріла багато добрих людей, також серед німців, це завдяки ім я переносила легше свою неволю і розлуку з близькими моїми і рідними.

За деякий час прийшов лист від неначе якоїсь Марії Вишні. Я зразу здогадалася, що це писала моя зведені сестра Марія. Швиденько різірвала конверта й почала читати, бо дуже була цікава де вона й що з нею. За той час, коли вона втікла, я дуже переживала за неї, боялася, щоб вона не попала у якісь клопоти. Виявилося, однак

що вона вже влаштувалася, і то недалеко нашого табору, також якихось три кілометри від нас. Марія писала, що прийняв її добрий бауер, тобто по-канадському фармер. Марія, описавши точно в якому вона селі, запрошуvalа прийти до неї у суботу, відвідати її, а заразом і пообідати, то щоб підоспіти до неї перед обідньою порою.

Діждавши суботи, взявши з собою ще й подружку, перед полуночю ми почимчикували у село, в якому влаштувалася Марія. Літо було досить тепле, в село я ввійшла в білому фартуху, але згодом його скинула й залишилася у своїй сукенці. Йшли ми жваво, бо ж з самого ранку були свіжі, не втомлені. Коли ми прийшли до фармера, вони якраз сідали обідати. Про наше можливе прибуття Марія попередила фармера, він не був проти таких відвідин. Марія познайомила нас з господарями й їхніми робітниками.

Оце й сіли ми обідати, разом осіб з десять. Я й сьогодні ще пам'ятаю смак тих картопель у лушпайках. Які вони були смачні! А яке смачне було м'ясо з поливою, яке господиня дала до картопель! Такого я ще в Німеччині не їла. Маріїна господиня була, як це я оцінила, неабияка кухарка. В них за обідом не було жодної різниці — чи ти член сім'ї, чи теж ти робітник. Всі були рівні. А серед робітників були не тільки українці, але й поляки — хлопці і дівчата.

Пообідавши, ми гуртом, разом з господинею, помили посуд, прибрали зі стола. Я почувала себе дуже добре, сама собі дивувалася, що я так багато тоді з'їла, і куди ж воно все вмістилося!? Згодом ми вийшли подивитися на обійстя. Подвір'я було дуже велике, довкола добротні стодоли, стайні, корівники, свинарники. Скрізь чисто, охайно. При нагоді Марія показала мені теж купу полови, в якій вона заховала для мене всякого їства, щоб його забрати до табору. Була там і ковбаса, і сало, і хліб дамашнього печива.

Марії, як вона казала, було добре в того господаря. Спочатку, правда, казала вона, дуже руки боліли, бо ж

треба було руками доїти шіснадцять корів, спочатку, казала, навіть руки пухли. Але згодом привичаїлася, все було гаразд.

Марія розповіла, що й Анюта Шаповалова теж недалеко, в сусідньому селі, зони вже знають одна про одну. Я сказала, що ми про неї знаємо, що часто її відвідуємо напереміну, вона нам помагає, дає потихеньку всяких харчів, вгощає нас. Анютанавіть, коли доїла корови, наливала у пляшки молоко, яке в неділю давала нам. Ми всі в таборі ділилися тим, що нам перепадало чи від Анюти чи від Марії, а чи від тих, які з табору їздили на роботу до фармерів.

До Марії ми з подружкою пішли в суботу і так нам там було добре, господарі такі привітні, що ми залишилися там ночувати. А вкритися нам дали перини, та під ними, як виявилося, було занадто гаряче, ми спали розкриті, а перини лежали побіч.

До табору ми вернулися вранці, несучи з собою в торбах те, що нам дала Марія. Торбини ми передали через огорожу дівчатам з табору, а самі пішли через браму, як і завжди. Наших перепусток навіть не перевіряли, бо нам було можна ходити в неділю від восьмої ранку, до восьмої ввечері. На той час наші вахмани вже трохи подобрішали, вже не так на нас верещали. Видно, на фронтах в них не весело, відступали вони не „з тактичних міркувань”.

Всім принесеним ми дружно поділилися. Дівчата навіть зуміли нашвидкуруч зварити якийсь суп, засмажили його цибулькою. Запах розходився по цілому таборі, всі були задоволені. Ми взагалі шанували й любили тих дівчат, котрі, ризикуючи своєю волею, повтікали з табору й помогали нам різними продуктами. Також ми були вдячні тим дівчатам, які, працюючи в неділі в господарів, привозили з села якусь городину. Це все помогало нам пережити недостатки в харчуванні, бо в ї дальні таки справді давали нам і не багато, і не калорійного.

В той час я почала думати про те, якби-то відвідати мою двоюрідну сестру Марусю Кунець. Вона, як дочка моого батька сестри, була мені тут найближчою ріднею. Я тоді вже знала де вона, і що вона працює кельнеркою в ресторані у Шверіні.

МІЖ ЛЮДЬМИ

В мене, як я вже згадувала, були приятельки, українки з Західної України. Я їх любила, а вони мене. Якось мені було добре з ними говорити, спілкуватися. Одна з таких галичанок, також Марійка (скільки тих Марусь і Марійок по всій Україні!), мала кількамісячного синочка, Микольця. Я не знала з якого саме повіту вона була, не знала теж нічого про батька дитини, мене це не цікавило. Ото вона принесла свого Микольцю до нашого шпиталю. В бараках, в таборі, не можна було жити з дітьми, а тим більше з чоловіками. Родинне життя в таборах було заборонене. Зрештою, бараки були так побудовані, що в них не було умов життя родиною, це були неначе примітивні, дуже примітивні казарми.

З тією Марійкою-галичанкою ми заприятлювали, оповідали собі про пережите нами. Розмовляли ми про все здебільша скрітно, щоб німці не чули наших нарікань. Тоді було ще гірше, ніж на початку війни, навіть німці панічно боялися гітлерівських вислужників, різних есесів, гестапо, кріпо тощо. Ми стереглися, щоб не попасти в руки гітлерівських опричників, бо ж, працюючи у фабриці, наші дівчата все намагалися щось пошкодити, чимось зашкодити гітлерівцям, ото ж, як я згадувала, насипали в патрони піску, робили інші збитки. Ми з Марійкою теж побоювалися, ми бачили, що деякі дівчата були арештовані, як підозрілі у шкідництві, над ними знущалися. Взагалі в той час німці, зазнаючи поразок на

фронті, були щораз підозріливіші, скрізь вбачали підривну діяльність.

Саме Марійці я звірилася, що планую поїздку у Шверін, до Марусі, але боюся, щоб мене не спіймали, коли зніму з себе позначку „ОСТ”. Нам, „східнячкам”, не можна було купувати квитки на потяг, їздити кудись. То та Марійка, галичанка, сама запропонувала мені свою перепустку, на якій була позначка „У”. Вона якось переломила пластик перепустки, вийняла з неї свій знімок і на його місце всунула мій. Вийшло зовсім добре, на перший погляд не було замітно, що це не моя перепустка. А документ, цебто перепустка, була в Німеччині потрібна на кожному кроці. Куди не підеш, то німець зараз питаеться: „Аусвайс!” Прізвищ не допитувалися, бо вони їх ніяк правильно не могли вимовляти, ото тільки „Аусвайс”, бо він був зі знімком його власника.

Марійка дала мені свою перепустку з моїм знімком, а я за те обіцяла їй якнайкраще доглядати її сина Микольцю. Вона тільки дуже мене просила, щоб, коли мене застукають з тією перепусткою, то щоб я не признавалася, щоб сказала, що я її знайшла і прилаштувала до неї свій знімок.

Марійчине побоювання було виправдане. Коли б гестапо впіймало таку, що фальшує свою перепустку, то можна було сподіватися чи концтабору, чи навіть кулі в лоб. З цим гітлерівці не жартували. А попавши раз у руки гестапо, не можна було мріяти про втечу, не можна було надіятися на помилування.

Я зраділа тому, що матиму нагоду відвідати свою двоюрідну сестру Марусю Кунець у Шверіні. Про це я ні кому не говорила, не хвалилася. Аж оце, незадовго перед тим, як мені іхати у Шверін, я знов одержала листа від своєї сестрички по батькові, Шури. Вона написала, що, під час бомбардування нашого села, згинула не тільки моя мачуха, але й наш батько. Це, як показалося згодом, була неправда, і я не знаю, чи то Шура так неясно

написала, чи думала одне, а писала друге, в кожному разі батько не згинув, він був живий. Але ж цього тоді я не знала, я почала голосити, ридати, світ мені був немилій. В лікарні перелякалися, почали розпитувати. Коли я їм сказала про мою біду, вони почали мене заспокоювати, а я не можу зібрати своїх думок, не можу прийти до себе. Шура в листі просить, щоб приїхати додому й доглядати їх, цебто її і Митю, а як же мені їхати до них, коли я в неволі, я не маю права поза визначеним часом навіть до міста вийти. І що мені робити, адже Шурі всього 11 років, а Миті тільки 9, вони ще зовсім маленькі, непорадні.

Знов же пожаліли мене старша сестра Ліза й сестра Гелен, яка й тепер взяла мене з собою до міста, щоб відірвати від настирливих думок про сиріток, які залишилися вдома. Гелен і цим разом взяла мене до ресторану, де ми пообідали, а потім ходили з нею по місті без ніякої мети. Гелен, мабуть, не хотіла залишати мене саму з моїми думками. Так ми проходили, розглядаючи то те то се, й вернулися до табору аж опівночі. Гелен на брамі сказала, що це вона опікувалася мною, що вона за мене була відповідальна. Розмова на брамі була коротка, імці не мали ніяких застережень, вони з Гелен обмінялися звичним їх „Гуте нахт” і я пішла до бараку, подякувавши Гелен за її доброту.

Лягла я спати, а сон мене ніяк не бере, все перед тима стоять мої братик і сестричка, котрих ото вже п'ять як два роки не бачила. Так я й пролежала до ранку, заснувши.

Вранці, прийшовши на роботу, я попросила в старшої сестри Лізи, щоб вона дала мені на два дні відпустку, щоб могла відпочити. Вона, знаючи про мое нещастя, не смовила мені. Я ж швиденько зібралася, взяла з собою фальшовану перепустку й подалася на залізничну станцію. Там, показавши перепустку й поклавши гроші, дала квиток до Шверіна. Жодного клопоту з тим не було, бо на перепустці була літера „У”. З Любека до Шверіна не так далеко, отже я за якихось дві години їзди

була вже на місці, а пополудні вже була в ресторані, де працювала Маруся.

Вона познайомила мене з завідуючим ресторану, а той з нагоди моого приїзду дав Марусі вільне аж до вечора. Otto ж ми добрењко пообідали в тому ж таки ресторані й пішли з Марусею до міста. Шверін — старинне німецьке місто, столиця Бранденбургії, воно дуже гарне, в ньому доми, неначе намальовані, вулиці вузенькі, скрізь чистота, порядок, не видно ніякого поспіху, ну чути гамору. Ходячи по місту, я оповідала Марусі новини, зокрема про трагедію, яка сталася в нашому селі, в нашій родині.

Спала я у Марусі в її невеликій кімнатці, яку вона наймала. Вже лежачи в ліжку, ми ще довго розмовляли, міркували, як буде з нами далі, що з нами станеться. Вже тоді відомо було, що німці відступають на всіх фронтах, хоч про це ще голосно в Німеччині не говорили. Врешті ми, втомлені, поснули.

Вранці ми швиденько поснідали у Марусі в кімнатці і вона мене провела на залізничну станцію. Про квиток вже я не мусіла клопотатися, бо їduчи сюди купила поворотний до станції Любек—Бранденбаум. Я попрощалася з Марусею, яка просила ще її одвідати, а я їй обіцяла приїхати при першій нагоді. Ніхто в мене не питав перепустки, отже я спокійно сіла у вагон, а через деякий час поїзд рушив.

Вернувшись до табору, я зразу ж пішла до нашого шпиталю, там поговорила зі своїми приятельками, однак не призналася до них, що я їздила до Шверіна. Це був час, як і всю війну, що не треба було звірятися навіть до своїх близьких подруг, бо ж хтось міг підслухати розмову. Ми весь час мусіли пам'ятати, що, хоч з нами деяки наші наставниці поводяться людяно, то не відомо чи таке триватиме ще довго, бо ж і німкені не були певні своєї недоторканості, і їх могли вигнати з роботи, хоч би за те, що спілкуються з „ОСТівками” поза працею. А ми ж, новітні рабині, кожної хвилини мусіли пам'ятати про своє

становище, про те, що ми недовчені, що в нас нема жодних дипломів, що ми надалі на примусових роботах, хоч і, як наприклад я з Зіною, працюємо у шпиталі. Сьогодні ми робимо ту роботу, а назавтра нам можуть наказати йти працювати до фабрики, на важку й брудну, а то й небезпечну роботу.

В мене був вільний день, бо я оце тільки вчора поїхала у Шверін, а сьогодні вже вернулася. Пішла я до кантини, взяла разом з товаришками обід та й почали ми сумувати, бідкатися. Та сумування нічого нам не помогло, дійсність наша була тверда, непохитна і залежала вона виключно від німців, точніше від гітлерівців.

Переспала я ніч і пішла в лікарню, вистачить мені відпочивати, тепер нехай відпочне Зіна, вона ж, коли мене не було, чергувала за мене.

Зіні старша медсестра також дала два дні вільних за умовою, що я буду за неї чергувати, тобто робити за себе і за неї, як і вона за мене робила. Зіна зрадіда й зразу ж таки сказала мені, що вона поїде до свого знайомого поляка, якого називала пестливо „Риженький”. Він за неї дбає, вона часто в нього буває, відпочиває там, бо він не живе в таборі, а на приватній квартирі. Зінин поляк працював у м'ясарні, то ж вона була щаслива, що не мусіла голодувати, як інші товаришки, що працювали у фабриці й були вимушенні обмежуватися до того, що їм дадуть у нашій ідалльні, хіба що коли поїдуть на польові роботи на село, то там наїдяться вдосталь городини. Зіна Нікишина до вивезення її на примусові роботи в Німеччину, жила в місті Пологи, це недалеко від нашого села, отже вона була мені неначе сусідка з дому. Ми з нею спрацювалися, одна на одну не нарікали.

Поїхала чи пішла Зіна до свого Риженького, а я за неї чергувала, робила день і ніч. Така робота дуже виснажувала, дітей багато, не встигаєш за всим зробити, а тут спати хочеться. Найгірше було над ранком, мозок неначе переставав працювати, неначе дерев'янів. Ту пору треба було якось пересилити, щоб десь не здрімнути, бо

тоді й ніхто не добудився б. Ото пересиливші найгіршу пору, все наче ставало на свої місця. Правда, кормлячи на руках дитину, іноді й здрімнулася, але ж тоді сама дитина приводила мене до тями, починаючи чи вертітися, чи плакати.

Робота в мене неначе й не така важка, однак вона виснажувала сили. Може не так сама робота, як наше життя в свідомості, що перед нами ніякої перспективи, ніякого майбутнього. Ми були цілком залежні від волі окупанта України. Тому, часто роздратовані безвихідністю ситуації, самі придумували собі якусь крихту надії, почали складати різні пісні про наших „визволителів”. А пісні складали ми не надто мистецькі, в них ми тільки зображували наші почуття. Ото пам'ятаю таку пісню: „Ох і знайте, зайди-„визволителі”, що й на вас прийде грізний час. Ось вприйдуть в Берлін червоні герої, вони відомстять за нас”.

У той час ми ще не були свідомі того, що нас сталінський режим вважатиме „изменниками родини”. Ми собі уявляли, що коли прийде Червона Армія, то вона нас визволить з гітлерівської неволі. Я вже у Передмові до цих спогадів сказала, що ми, вивезені на примусові роботи в Німеччину, аж ніяк не почували себе винними. Це ж не наша вина, що сталінська політика, сталінське керівництво довело до того, що, замість бити напавшого ворога на його ж території, наші армії відступали, віддаючи всю Україну за кілька місяців. Це історики повинні б задбати про правильну оцінку становища, в яке попало п'ятсот тисяч молодих українців — переважно дівчат, у німецьку неволю. Чи ж я, шіснадцятирічна, яка пережила голод і пішла в школу, була винна тому, що на Запоріжжя прийшли німці, їхні армії, а за ними німецька адміністрація? Мабуть не я була винна тому, а таки передусім сам Сталін. Тут не згадуватиму причин поразок Червоної Армії у перший рік війни, це не до мене належить, але знаю, що звичайні солдати, хоч і не мали причини любити уведений Сталіним лад, хоч і не забули

ще голодних років, хоч і жили в недостатках і під постійним страхом арештів, висилок а то й розстрілу, однак вони, як оповідають, воювали чесно, не були боягузами. Вони ж, по суті, не воювали ні за сталінський устрій, ні за самого Сталіна, вони воювали за рідну землю, за своїх рідних — дружин, матерів, батьків, синів і дочок. Не їхня вина, що радянське командування виявилося бездарне, що не було в армії ніякої організації, що запанував хаос. Адже ж сам Сталін занімів після нападу німців, він відзискав мову десь аж за десять днів. А тим часом он скільки німецькі полчища просунулися вперед, займаючи територію України, он скільки їх згинуло з голоду й холоду? І за те також були винні солдати, їх, попавших в полон, чудом оцілівши, також судили як зрадників Батьківщини. А судити треба було саме Сталіна, і за тих полонених, і за нас, вивезених на примусові роботи в Німеччину, за наше понівечене життя, за нашу втрачену молодість. Ні, Сталіна не судили, це нас обізвали зрадниками, це нас найгіршими словами обзвивали сталінські політрики. Та про це згодом.

«ЗЕМЛЯЧКА»

Час минав, я все працювала в шпиталі, відвідувала мою зведену сестру Марію, також Анюту. А тим часом написала мені моя двоюрідна сестра Маруся Кунець, що вона збирається їхати близче України, близче свого дому. Я не знала які в неї знайомства і яким чином вона могла залишити Шверін та їхати, мабуть, на територію Польщі, бо як же інакше розуміти оте „бліжче дому”. За якихось шість місяців від відвідин Марусі у Шверіні, я знову попросила старшу сестру Лізу дати мені зо два вільних дні. Вона не перечила. Я, отже, могла їхати.

Я вже знала до Шверіна дорогу, то ж купила квиток без труднощів, в мене й надалі перепустка з літерою „У”. Приїхала я в Шверін, пішла до знайомого вже мені ресторану, а його управлятель каже, що Марусі вже тут нема, вона поїхала кудись, залишила Шверін. Я почала шкодувати, що перед відвідинами не написала листа, не упевнилася чи Маруся все ще на старому місці. Тим більше мені треба було написати, бо ж вона згадувала, що має намір їхати на схід, близче дому. Ото ж вона поїхала і теж мене про це не повідомила. Мені не залишилося нічого іншого, як вертатися до Любека, до свого бараку.

Подорож в обидві сторони обійшлася без пригод, хоч чути було тяжке бомбардування німецької території, навіть десь недалеко падали бомби, однак пасажирського потяга не бомбардували.

На другий день, коли я прийшла на свою роботу, я піднялася на другий поверх, де в нас є кімната, в якій ми зберігаємо свої білі халати. Я одягнула свій халат, аж тут в кімнату зайшла одна з наших прибиральниць. Вона глянула на шафку і побачила на ній мою пофальшовану перепустку. Здивована, вона мене запитала звідки в мене така перепустка з літерою „У” і з моєю фотографією? Я їй відповіла, що це не повинно її цікавити.

Я собі навіть не могла припустити, що той момент, коли наша, таки українка, також вивезена на примусові роботи, прибиральниця, побачила оту перепустку, стане значущим у моєму житті, що він мені спричинить болю. А вона, замість того, щоб змовчати, зразу ж пішла до „лалегфюрера” з доносом на мене. Вона, просто, заявила йому, що я, „ОСТівка”, маю перепустку з літерою „У”, яка мені не нележала.

Хоч я розумом і не могла припускати, що ота моя „землячка” зробить на мене донос, однак якесь передчуття наказало мені витягнути з перепустки свою фотографію. Як тільки я це зробила, у кімнату прибіг лагерфюрер і, не питуючи мене ні про що, почав мене бити гумовою палкою, прозиваючи при тому мене свинею.

Набив він мене, набив, і пішов, а я залишилася у страху, що мене тепер покарають чи не концтабором.

Побита, я зійшла вниз і вижалілася перед Зіною, все їй розказала, а вона порадила мені втікати звідси, бо мене може чекати ув'язнення, з якого не знати чи й вийду коли-небудь. Вона теж сказала, що сьогодні працюватиме за мене, так, щоб ніхто не здогадався, що мене тут немає.

Я надягла на себе свій жакет а на нього фартух і пішла в друге шпитальне приміщення, вдаючи, що йду за якоюсь пацієнтою. Перейшла я через шоссе, швиденько скинула фартух і побігла на станцію, де без жодних клопотів купила квиток до Шверіна. Касирка не питала за перепустку, отже все обійшлося без клопоту. Зрештою, в мене вже її не було, отієї перепустки, її забрав лагерфюрер, тобто начальник нашого табору. Зопалу я не попала на потрібний мені поїзд і поїхала у протилежному напрямку. Приїхали ми на якусь станцію, а кондуктор кричить — пересадка! А я не знаю на який поїзд мені пересідати. Йшли два чоловіки, французи, в якихось уніформах, я й попитала їх котрий поїзд на Шверін. Вони мені показали й самі пішли до нього, бо їхали в тому ж напрямі.

Тільки зайшли ми в поїзд на Шверін, а тут входять до вагону гестапівці і есесівці. Якась нагла перевірка квитків. Мене зразу ж запитали: „Аусвайс!”. Вони на мене витріщили очі, а я зі страху мало не зомліла. Кажу що у Шверін до двоюрідної сестри, яку звати Марія Кунець. Питають як мене звати. Я кажу, що Марія Синишина. Але, виявилося, німці не такі дурні, вони вже знали про мою втечу з табору, вони вже шукали за мною. Їх не вдалося мені обдурити.

Оті німці взяли мене до другого вагона, а тим часом поїзд іде до Шверіна. Чую, що недалеко десь вибухають бомби, отже бомбардують чи Шверін, чи якесь інше місто. Поїзд затримався, люди повискаювали з нього, почали ховатися, бо це вже була станція Шверін. Мене есесівці взяли під руки й повели до поліційного будинку, що був

розташований недалеко станційного.

Увели мене всередину, почали писати протокола, питали хто я, звідки? А я почала видумувати, що я, мовляв, відстала від своєї групи, що везли мене з дому і таке інше. Та німці все вже про мене знали, вони одержали повідомлення про мою втечу. Про кожну втечу адміністрація табору повідомляла СС і поліцію, то вони й шукали. В той час вже багато було втеч з тaborів, дівчата й хлопці втікали, щоб не вмерти з голоду, втікали не додому, а до німецьких фармерів.

Вислухавши мої видумки, німці навіть не перепитували мене, навіть не намагалися доказати мені, що я говорю неправду. Один з них встав і наказав мені йти за ним. Завів мене на десятий поверх, де був арешт, цебто тимчасова в'язниця для тих, хто чим-небудь провинився перед німецькою владою. Він відкрив двері й штовхнув мене крізь них. Я опинилася в камері, в якій світилася невеличка електрична лампочка.

Камера не була порожня, в ній знаходилися чотири дівчини, я була п'ятою. Дівчата мали чорні вовняні одіяла, які розстеліли на підлозі й примістилися на них, щоб було тепліше. В камері панувала задуха, не було доступу до свіжого повітря. Віконечко одне, високо. Запах поту, сморід — ось що мені найбільше запам'яталося з того моменту. Та й годі було дивуватися, це ж тюремна камера, хто його знає скільки через неї пройшло людей, заки я сюди попала.

Зразу я почала думати — скільки ж мені прийдеться тут, в отій смердючій камері, сидіти? Та довго роздумувати не прийшлося. Дівчата піднеслися й заговорили до мене по-українськи, почали питати хто я й звідки. Я також присіла біля них на підлозі й сказала, що я з табору Любек-Бранденбаум. Вони мені розповіли про себе і так ми сиділи, втративши надію на швидку волю.

Незадовго в нашу камеру вкинули ще одну дівчину. В той час оті чотири дівчини вже дістали свою порцію на вечерю, а мені не дали, бо я, мабуть, ще не була у списку

арештованих. Мене „посадили” пополудні в п'ятницю, то я навіть побоювалася, чи впродовж наступних трьох днів мені дадуть істи, адже в німців існує „орднунг”, в них порядок, отже вони здебільша в суботу не працюють. А оце прийшла ше й шоста дівчина. В мене кишки „марша грають”, а по ній видно, що вона не голодна, та й вигляд в неї зовсім свіжий, вона не виглядає на таку, що важко працюала.

Дівчина назвала себе Олею, ми сказали їй як нас звати. Тоді, в ту хвилину, ми собі навіть подумати не могли, що ота Оля працюала в німців перекладачкою. Та про це згодом. А тепер ми разом лягли спати, вкриваючися брудними одіялами.

Я, голодна, не могла заснути. Та й не тільки голод мені дошкуляв, мене боліло тіло й від побоїв, від гумової палки нашого лагерфюрера. Також непевність майбутнього не сприяла спокійному снові. Якось промучилася до ранку, а тоді прийшов поліцай, відкрив двері й випустив нас до вбиральні, що була тут же, в коридорі. Ми освіжились трохи й нас знову замкнули в камері. За декілька хвилин двері знову відчинилися й нам всунули крізь них сніданок — по куску хліба з сиром і по горнятку гарячої води. Хліб був чорний, спечений з муки з домішкою мелених каштанів і тирси, звичайної тирси з дерева. Сир нагадував радше крейду, ніж молочні вироби. Та що було робити. Я отим усім поснідала, а за хвилину почали мене спирати гази, почала пекти згага. Мій шлунок, виявилося, не був привичаєний до такої страви, я до цього часу непотрібно нарікала не нестерпну свою долю. Дівчата співчували мені, дали навіть свою гарячу воду, щоб хоч трохи погасити печію.

ЩЕ ОДНА «ЗЕМЛЯЧКА»

Оля сидить з нами, також віддала мені свою порцію

гарячої води. Вона почала розповідати про себе, про своє минуле, про те, що тепер вона працює в лікаря. І ми всі зізналися їй хто звідки родоми, яке в кожної прізвище. Я їй навіть зізналася, що до протоколу німцям подала видумане прізвище, а справді називаюся Антоніна Хелемендик. Чи ж могла я тоді подумати, що вона працює на німців, що вона саме в поліції робить перекладачкою і, як показала дійсність, не тільки перекладачкою, а й їхнім шпиком.

Отак ми прожили суботу. На обід нам дали якісь чи не помії, замість супу, до того якоєсь каші без жодного смаку, і знов такого ж кусок хліба і горнятко чорної кави, такої чорної, як сажа. Після обіду, який аж ніяк не був смачний, однак теплий, нас знову випустили до убиральні, а під вечір ще раз. Ми там хоч трохи відсвіжувалися.

Увечері знов ми полягали спати, але ж не спалося нам, то дівчата почали оповідати казки, трохи навіть намагалися жартувати, щоб відігнати сум. Ми вже й неначе зжилися за той день, знаємо одна про одну найважливіше, а саме звідки котра, як її звати, чим займалася, коли привезли в Німеччину. Ми собі навіть обіцювали, що колись, коли вже будемо на волі, будемо зустрічатися, адже ж тільки гора з горою не сходяться, а люди завжди одне одного може зустріти.

У понеділок вранці, після відвідин убиральні, нам знову дали сніданок, що нічим не різнився від попередніх — то й же чорний хліб, то й же сир і гаряча вода. Всі ми насторожилися — котру першу покличуть на слідство? Ось вже чути як хтось іде коридором, вже відчиняються двері камери. Прийшов поліцай-СС і першою викликав нашу Олю. Вона зраділа, що саме її першу покликали, ми ще нічого не здогадувалися, але ось за якихось десять хвилин вона прибігає, з поліцаєм, і сповіщає, що її випускають, що вона вертається до себе до праці в лікаря, що він навіть за нею приїхав. От вона й попрощалася з нами, і пішла.

Через деякий час викликали всіх чотирьох дівчат, котрих я застала в камері в п'ятницю. Це були дві сестри і дві їхні товаришки. Вони пішли, а я залишилася сама. Сиджу, тремчу вся не так з холоду, як зі страху.

Незабаром прийшов поліцай і по мене. Це був той самий поліцай—СС. Я швиденько накинула жакет і вийшла за ним. Він мене кудись веде, а куди — я й не здогадуюся. Врешті привів під якісь двері. В кімнаті сидів гестапівець, який і почав допитувати мене.

Вже після перших його запитань я знала, що ота Оля, нібіто помічниця якогось лікаря, все їм розповіла. Він тут же мені повторив усе, в чому я зізналася перед Олею. Я почала плакати з жалю, що Оля мене зрадила. Мені не залишилося нічого іншого, як сказати правду. Я розповіла, як мене побив гумовою палкою наш лагерфюрер, навіть показала тому гестапівцеві всі в синяках мої плечі. Я сказала, що він мене побив тільки за те, що я знайшла якийсь „пасс”, тобто перепустку, що в цьому ж нічого злочинного не було. Саме тому я й втікла з табору, що він мене побив.

Я, однак, не виказала свою подругу, котра дала мені перепустку з літерою „У”, я теж не призналася, що, використовуючи ту перепустку, я двічі їздила у Шверін.

Виглядало на те, що таки трохи викрутилася, бо гестапівець сказав, що коли б я призналася у п'ятницю, то він випустив би мене, а так, то я мушу відбути покарання: відсидіти місяць у тюрмі, а потім мене направлять до штраф-табору, що знаходиться у Любек—Шлютоп. В тому штрафному таборі, як сказав гестапівець, навіть німці відбувають свої покарання за провини перед гітлерівським режимом. Такий, мовляв, в Німеччині закон.

Після допиту мене знову посадили в ту ж камеру, але тепер я вже була в ній одна. Давали, як і раніше, два рази на день їсти і тричі випроваждували до вбиральні. Так я там просиділа наступних кілька днів. Врешті до камери привели кілька дівчат, котрі також, як і я, мали відбути

місячне покарання за втечу.

Ото ж сиділо нас тепер кількою дівчат. Всі ми були покарані, отже нічого було нам вже боятися нової „Олі”. Ми оповідали про себе, про рідні сторони, спільно сумували за Україною, за рідними. Кожна описувала своє село, неначе воно було найкраще у всьому світі. І це було після того, як кожна з нас пережила голод і знущання, як не над нами самими, то над нашими близькими. Ми почали нудьгувати, щораз більше спали, бо ж нічого нам було там робити. Упродовж місяця нас ні разу не запровадили до лазні, то ж не дивно, що в наших головах з'явилася воші. В убіральнях була переважно холодна вода, нею не можна було як слід помитися. Ми навіть говорили між собою, що це все належить до покарання — і бруд, і воші, це — складова частина нашої кари за втечу. Місяць — час не аж такий довгий, однак коли впродовж цього місяця кожного дня, кожної хвилини, вдень і вночі воші п'ють кров, то цей час видається вічністю.

А час не стоїть на місці. Війна просувається вперед. Ми в камері чуємо як рвуться бомби, як бомбардують Шверін і околиці. Бомби кидають не аж так точно, щоб не попасти в тюрму, то ж сиділи ми й боялися за своє життя. А кому ж принадно скінчити його в чужій в'язниці, далеко від рідного краю.

Камера напівпорожня, найгірше було вночі, коли поблизу бомбардували. Було й таке, що кричу, кличу, щоб відкрили двері, щоб нам заховатися десь перед бомбами. Та хто на це звертав увагу? Тюремні сторожі вже привычалися до бомбардувань, вони переважно пережили вже фронт, тепер вночі як не сплять, то грають у карти. Чи ж їм до крику якоїсь української дівчини, що сидить у камері й боїться, молиться? Ні, їм не до неї, її доля їм зовсім байдужа.

Бувало в тій в'язниці зі мною й таке: Я сиджу, а біля мене неначе якась невидима особа, сидить і шепче мені — спи, дівчино, спи, закрий свої заплакані очі, не сумуй, не побивайся, ти не мвреш з голоду, не загинеш, тебе

пильнує твій ангел, він тебе охороняє й додає тобі сили, щоб ти змогла все перетерпіти, будь терпелива.

Оте щось так мені наче нашіптувало, розважало мене, і я почувала себе спокійнішою. Іноді тільки шептала: Боже, Боже! Змилуйся наді мною, я ще молода, хочу жити, дай мені силу!

Так проходили мої безсонні ночі. Звертання до Бога заспокоювало мене, додавало сили, скріпляло мою душу. Потім я засинала й спала спокійним сном.

А вранці знову те саме — вбиральня, кусок чорного хліба, гаряча вода, глевкий сир, неначе з крейдою. Я все це їла, мене роздувало, однак треба було боронитися перед голодом.

Не раз я, сидячи в тюрмі, згадувала свою маму, якої навіть не пам'ятала, уявляла собі її, неначе вона десь далеко від мене. Я знала, що мама не живе, однак була в той час переконана, що її дух, її душа витає довкола мене, десь вона тут, недалеко. Це, мабуть, вона почула мій плач. І витала над нами, мабуть, не тільки душа моєї мами, а й багатьох дівчат, сиріт, які, як і я, плакали, тужили, і в дитинстві, і ось тепер, на чужині, в німецькій неволі. Ми виростали без радості й без радості проводимо свою молодість. Скільки ж то гітлерівці повивозили українського квіту в Німеччину? Скільки дітей німці роз'єднали з батьками, везучи їх у Німеччину, скільки з них повмидало по дорозі, а батьки ще багато років марили своїми маленькими. Така наша доля, рабська доля.

РАБСЬКА ДОЛЯ

Зближається кінець моого перебування у в'язниці. Той місяць видався мені роком. Мене там мало воші не заїли, я з браку достатньої кількості харчів охляяла, знесилилася. Викликає нас поліцай—СС, мене й ще три

дівчини. На нас вже чекав німець—фармер, йому потрібні були робітники збирати з поля картоплю, щоб доставити її до кантини для робітників „ОСТ”, чи з літерою „У”, „Р” а чи іншою.

Ми зраділи, що з в'язниці не мусимо зразу йти до штраф-лагеру. Той німець взяв на себе перед поліцаєм—СС обов'язок самому доставити нас до штраф—лагеру після закінчення збирання картоплі. Він підписав якісь папери, записав наші прізвища й повіз нас з собою на малому вантажнику.

Це було недалеко Шверіна. Коли він нас привіз на своє подвір'я, зразу ж вибігла його жінка й покликала нас до хати, де дала нам гарячої води помитися. Зразу ж після того нам дали обідати, а тоді й на поле. Ми збириали картоплю за машиною, яка своїми довгими зубами викидала їх з рядка наверх на ріллю. Робота продовжувалась до заходу сонця, аж німець сказав, що на сьогодні кінець.

Прийшовши до хати, господина перш за все дала нам гарячої води, щоб ми добре помилися, зокрема, щоб добре помилили свої голови. Вона, мабуть, знала, що в наших волоссях повно паразитів, то ж дала нам теж нафти, щоб нею ми намстили голови. Після змащення нафтою волосся, за порадою господині, ми хвилин тридцять не змивали голови, це, мабуть, щоб напевне воші поздихали. А тоді ще раз помили ми свої голови й нам стало легше, свіжіше, неначе вдруге на світ народилися. Хоч нафта ще впродовж трьох днів смерділа, то нам це аж ніяк не мішало.

Так ми пробули в того господаря три дні, збираючи картоплю. Кормили нас добре, то ж ми відживилися там. Після закінчення роботи господина дала кожній з нас по півбуханки хліба, по куску власного виробу ковбаси і господар повіз нас у штраф—лагер в Любек—Шлютоп.

Вже смеркалося, як він нас привіз у той штрафний табір. Там з нами не панькалися, зразу ж замкнули кожну

окріммо в маленьку камеру, яка не мала вікон. Під стіною дерев'яні нари без матраца, без одіяла чи подушки. Отак нас і залишили.

Раз ми копали картоплю, то це ж була вже осінь, отже ночі вже холодні. Як за таких умов спати, відпочити після дня праці? Адже можна було задубіти з холоду. Я, отже, всю ніч проходила, рухаючись з кутка в куток, а насправді не проходила, бо ж місця було мало, я вертілася то з одного кутка в другий, то тупцювала на місці. Щоб не збожеволіти, я почала молитися, просити Бога, щоб не позволив мені тут вмерти від холоду, щоб якнайвидше прийшов ранок, щоб хоч трохи зігрітися.

О сьомій годині ранку прийшов поліцай—СС і повипускав нас з тих дерев'яних кабін до вбиральні, а після того знов нас позамикав, не говорячи що з нами буде далі. І знов переживання, знову тремчу з холоду і непевності, побоювання чи й тут не будуть нас бити. А биття я боялася, мене все тіло майже місяць боліло після того, як побив мене лагерфюрер палкою. Такого знущання я не могла забути, і не могла позбутися страху.

Десь о дев'ятій годині прийшов гестапівець і дав наказ нас повипускати. Повипускали нас по одній особі, неначе якихось великих злочинців. Але бити нас не били. Нам тільки сповістили, що кожного ранку ми ходитимемо на роботу до рибної фабрики, нам теж пригадали, що ми у штрафному таборі, отже тут не цяцькається з робітниками, кожний непослух каратиметься безпощадно.

Після тієї короткої промови, нас завели до жіночого бараку, що був розташований недалеко рибної фабрики. Там гестапівець показав кожній з нас місце, в якому ми мали перебувати впродовж наступних п'яти місяців, щебто жити там після робочого дня у фабриці. На сніданок дали нам лиш по куску хліба, а на обід якось юшки. Після того нас залишили й ми, використовуючи, що нас ніхто не доглядає, полягали спати на постеленій соломі. Так ми, щебто я і ті три дівчини, проспали аж до

того часу, коли прийшли з фабрики робітники.

Всі робітники поставали в чергу за вечерею, яку привозили до того бараку з якоєв польської чи французької кантини. Станули в чергу й ми. Я станула перша, а ті три дівчини за мною. Я оглянулася, щоб щось запитати котрусь з дівчат, аж ось, бачу знайоме лицє. Приглядаюся, так, це ж стоїть у черзі моя дуже добра знайома з табору Любека, Зіна Стадник. Я зраділа, що зустріла тут мою подружку, отже мені тут буде розрадніше, буде легше переносити працю в штрафному таборі. А Зіна просто здивувалася, бо нікак не сподівалася мене тут зустріти.

Взявши у миску вечерю, тобто картоплю з якоюсь невизначеною підливою, ми всі разом прилаштувалися вечеряти. Ми не задумувалися з якого м'яса була підлина до картоплі, нас німці могли кормити й конячиною, а то й іншим м'ясом, якого звичайно люди не їдять. Нам важливіше було те, що ми мали чим наповнити свої шлунки, а чим, це зовсім неістотне. Отак ми повечеряли й подалися до свого бараку.

Там ми познайомилися й з іншими дівчатаами, які відвували покарання в штрафному таборі, розпитували котра звідки родом, в якому таборі перебувала тут, у Німеччині. Мене Зіна запросила, щоб я лягала спати на соломі коло неї. Ми з нею ще довгенько балакали, розповідали наші пригоди від часу, коли бачилися останній раз. А спати нам прийшлося покотом на витертій, старій соломі, з якої, коли її зрушити, пил підносився аж до стелі.

Я рада, що маю тут свою приятельку, то й ніч вже не була аж така страшна, тим більше, що вже не дошкуляв холод. А ранком нас побудили й наказали йти до рибної фабрики, що була розташована над каналом, недалеко нашого табору. Зіна не йшла до фабрики, вона й ще кілька дівчат працювали в якомусь великому магазині, де мили підлоги, прибирави, вкладали якийсь товар. А я була задоволена, що йду у фабрику. Я вже знала, що там.

працюючи при наповнюванні консервних банок готовою для їжі рибою, можна хоч трохи поживитися, хоч би смокаючи пальця в соус й облизавши його.

Ось я і в фабриці. Нас поставили коло конвеєра, а за нами що крок, то спростерігачі, поліцай—СС, які ходили з гумовими палками, бавилися ними, неначе діти. А ми боялися тих палок, зокрема я їх боялася, пам'ятаючи побиття такою палкою. Ото, як тільки поліцай махне гумовою палкою, то я аж затремчу, і відчуваю ще той біль по цілій спині, який залишився від попереднього побою, спина мене й досі боліла.

А вернувшись до бараку, ми знову, вкотре вже, розмовляли про нашу нещасну долю, про долю рабів Третього Райху. Ми й вдома не жили розкішно, ми пройшли голодівку, ми не мали в що одягнутися. І жаль нам було тієї молодості, яка не приносила нам радості. А тут прийшли німці, забрали нас не одягнених, як слід, привезли нас в телячих вагонах, поводилися з нами, неначе зі скотиною. Навіть на роботу водили під конвоєм. Правда, були серед німців людяні, але їх було дуже й дуже мало. Ми їх соромилися, вони ж бачили, що ми бідні, не маємо в що одягнутися. Ніхто ж своєю бідністю не хвалиться. А нам давали черевики на перев'яній підошві, щоб, мабуть, і тим нас пригнобити. Коли в тих черевиках іти, то чути здалеку. Німці по тій коді пізнявали чужинців, вони ж ідуть, неначе підковані коні, а не як молоді дівчата чи хлопці.

Ніч після першого дня праці в рибній фабриці я майже не спала. Я бачила себе худою, виснаженою недоїданням, боялася — чи видержу я п'ять місяців у штрафному таборі? І знову я зверталася до Бога, молилася, просила дати мені силу, витривалість, мужність. Щоб тільки мені не попасті у зневіру, не піддатися, не опустити рук. Боді вже нема жодного порятунку, я про це знала, спостерігаючи життя в таборі.

Лежачи на соломі, я думала, що хоч не сама, що таких я, багато. Ми всі під одним дахом, всіх нас єднає одна

доля. Вранці нас знову поведуть під конвоєм до роботи неначе небезпечних злочинців. А наша ж вина тільки в тому, що ми хотіли втікти з табору, щоб знайти собі легшу працю, може не так легшу працю, як роботу, де будуть краще кормити.

ДУМКИ ЛИНУТЬ У МИNUЛЕ

Лежачи на соломі, я пригадала собі моого дядька Івана Микисора, що жив у місті Оріхові Запорізької області. Це він мені розповідав, коли я вчилася в медичній школі в Оріхові, як він разом зі своїми батьками пережив голод у 1932—33 роках, а перед тим розкуркулення його батька. Тоді мені було всього п'ять, сім років, коли вони переживали свою трагедію. В той час він був молодим хлопцем. Як прийшли розкуркулювати батька, він утік, щоб самому не попасти в Сибір. Він втік, не попрощавши навіть зі своїми товаришами. В той час, розповідав він, навіть школярі, навчені вчителями, робили доноси на різних підозрілих осіб. Багато було таких, що, маючи на думці свій інтерес, почали помагати сталінському режимові, доносили на інших в сільраду чи до виконавців.

Прийшлося дядькові втікати на Кавказ, подальше від дому, від рідного села. Він був без документів, то й мусив часто міняти роботу, щоб його не скопили. Міняв він місце за місцем, неначе переполоханий заєць. А його батьків, розкуркуливши, забравши від них хату, викинули до порожньої конюшні, з якої коні були забрані в колгосп. Дід Микисор зразу ж занедужав. Їсти не було, та зварити не було як. Жили, як ото худоба. Баба поклала діда в жолоб, накривала його соломою, якось кормила його, ложечкою напувала. З дідом було все гірше і гірше, вже можна було сподіватися найгіршого.

Дядько Іван Микисор через людей давав знати про себе. Він час до часу мав зустрічі з матір'ю в Оріхові, куди вона приїздила. Туди ж дядько Іван привозив батькам то хліба з буханець, то ще чогось, щоб порятувати стареньких.

Аж одержав дядько Іван звістку від матері, яка переказувала — приїжджай, синку, а то батько вже на ладан дише. Приїхав син, і не застав вже батька живим, не врятувала його синова мізерна допомога.

Похоронили діда Микисора без ніяких церемоній, без попа, без домовини. Вкинули його в яму, яку вирили у кущах, ото й усе. Поплакали близькі нишком, а найбільше баба, промовляючи — „Царство йому небесне, скінчилися твої земські муки”.

Справді бо, в той час смерть не лякала людей, часто краще було вмерти, ніж переносити голод і наругу. І за що? В діда Микисора був кусок землі, невеликий, кілька гектарів, і була своя хата. Все, що було в нього, кожна цеглина, кожна лава в хаті, було запрацьоване його з бабою тяжким трудом. Вони всі, цілою сім'єю, працювали, не покладаючи рук, щоб було все потрібне в хаті і коло хати. А за сталінського режиму все від них відібрали, вигнали в конюшню, в якій він промучився ще кілька років, і в якій, у кінському жолобі, який правив йому за ліжко, вмер.

Після батькової смерті дядько Іван вирішив залишитися з матір'ю. Щоб жити у селі, дядько був вимушений зголоситися у колгоспі. У колгоспі дядька знали, як майстра на всі руки, то й не відмовили йому і направили працювати в бригаду близько села Преображенка. За час, коли дядько Іван працював на Кавказі, він багато дечого навчився, він був також машиністом, в ремонтній бригаді якраз такого треба було. Там дядьків знайомий, П. Будько, обіцяв дядькові полагодити йому працю машиніста, але на це потрібний окремий дозвіл голови колгоспу. Той же Будько написав

голові колгоспу записку, що, мовляв, Іван Микисор дуже добрий машиніст, що він його вже прийняв на роботу, отож хай там у колгоспі його зареєструють як машиніста. Голова колгоспу погодився на це і так дядько Іван почав працювати в ремонтній бригаді в присілку, що називався Роботівка.

Хоч і варили тоді в колгоспі якусь юшку то, однак, люди були голодні, просто голодали. Було часто таке, що юшку з колгоспної кухні люди брали дітям, тим і рятували їх, а самі ходили на роботу без крихти хліба, без жодної їжі. Вони, оповідав дядько, ледь сновигали неначе тіні, їхні ноги були попухлі, в деяких жінок тріскалися літки, з них текла якась рідина. Їх, отих колгоспників, чекала неминуча смерть, як і діда Микисора. Вмирав наш народ з голоду, і це не була казка, це була жорстока дійсність, за яку виключну вину несе Сталін, а вже потім його помічники, так звані соратники. Так сталінський режим вирішував політичні проблеми ліквідації куркулів як класу і уведення по всій країні колгоспного ладу. А в газетах писали, що народ у колгоспи йде добровільно, навіть з великою радістю. Люди в той час не рахувалися людьми, з ними поводилися як з худобою.

Був в дядька Івана приятель, однолітки вони були, з 1909 року. Ото раз дядько побачив — іде бідаркою чоловік. Бідарка, це двоколісний візок в одного коня, які в той час часто використовувалися головами колгоспів і бригадирами. Ото іде бідаркою чоловік, а коли під'їхав, то виявилося, що то дядьків колишній товариш. Він вже бач, потягся вгору, вже начальствує, розкуркулює. Ото ж той колишній товариш питає дядька — ти що тут робиш? Дядько каже, що працює машиністом. Той подивився підозріло, нічого не сказав і поїхав.

Незабаром дядько почув, що колгосп дає якусь допомогу старим голодаючим людям. Дядько прийшову село й питає матір, чи й їй дали трохи муки? Ні, каже мати, нічого не давали, адже ж ми розкуркулені, а таким не

дають. Розсердився дядько, пішов до правління колгоспу й каже — Чому матері мої не дали муки, адже вона стара, вона голодна, та й я, каже дядько, колгоспник. Тоді йому голова колгоспу відповів: Ні, ти не колгоспник, та син ворога народу, ми тебе взяли на роботу, бо ти нам потрібний, але ти й надалі ворог народу.

Дядько розсердився ще дужче і вирішив покинути роботу в колгоспі та податися кудись у Донбас, на шахти. На Донбасі, як всі знали, на роботу приймають теж втікачів, бо їм потрібне вугілля, то й є надія влаштуватися там. В селі не було змоги жити далі.

А влада й надалі, хоч і голод спустошував села, вивозила тих, хто не йшов у колгосп. Вивозили й з малими дітьми, навіть з одноденними немовлятами, не рахувалися з тим, що діти можуть вмерти, замерзнути.

Таке мені розповідав дядько Іван Микисора в Оріхові. Розповідав у подробицях, називаючи прізвища. То нехай його розповідь, яку я запам'ятала, також буде свідком того страшного часу, який настиг українські села на початку тридцятих років.

Дядько Іван, це чоловік материної сестри.

У ШТРАФ—ЛАГЕРІ

Зі спогадів про дядькову Іванову розповідь я знову вернулася до невідрядної дійсності штрафного табору. Вранці поліцай—СС зробив побудку, ми всі швиденько зібралися, неначе солдати, промили очі, в роті гірко, а ми прямуємо до віконця, крізь яке нам давали страву — пайок хліба на цілий день, а окріп мають нам дати на роботі, у фабриці. Ми пожували той хліб, наче його й не було, і надалі голодні. Та це ж штрафний табір, жалітися тут ні кому.

Три «ОСТовки» — Тоня, Ніна і Надя. 1942 рік. Нам вдалося, знявши літери «ОСТ», пролізти попід дроти й зробити цей знімок. Ми ризикували, але ж так хотілося хоч трохи побути на волі.

Колоною, з поліцаями по боках, ми йшли на роботу. А вони, поліцяї, неначе до худоби, так до нас верещать, неначе ми всі глухі. А ми собі навіть потихенько їх передражнювали, щоб легше нам на душі стало. І собаки з поліцаями, йдуть біля ноги. І собаки їхні, як і самі поліцаї, все брешуть, все гавкають, хоч і причини по цьому не було жодної. Виявилося, що гітлерівські поліцай і гітлерівські собаки — однієї породи створіння. А собак вони мали на те, щоб ловити втікачів.

Посмакувавши роботу у німецьких фабриках, наші хлопці та дівчата чим раз частіше відважувалися втікати, щоб дістатися на роботу до фармерів. Втікали, хоч і не багато було в них сили швидко бігти. Однак звідси, зі штрафного табору, втікти не так легко. Цей табір був огорожений високою дротяною загорожею, а за нею був канал, отже втекти міг тільки той, хто вміє добре плавати, а ті що не вміють, навіть подумати про втечу не могли.

Я працювала в рибній фабриці. Зранку табірні поліцаї приведуть нас на фабричне подвір'я, передадуть нас фабричним поліцаям, а самі вертаються, щоб пильнувати тих, що працювали на нічній шихті. Попастися в руки поліцая—СС, це означало не тільки тяжке побиття, але й концтабір за спробу втечі.

На роботі, як я вже згадала, строго пильнували нас поліцаї, щоб, бува, ми там не їли рибу, яку упаковували до консервних банок. А мені ж, голодній, так хочеться проковтнути якусь рибинку, чи хоч кусочек. А нас попередили, що за їжу будуть бити. Недарма ж у кожного поліцая в руці гумова палка. А стриматися від пахучої підливи рибних консерв було щораз трудніше, треба було великих зусиль прикласти, щоб руки з куском риби не піднести до рота.

На місці нашої роботи було дуже гаряче, там варили соуси з помідорів зі сметаною на рибні консерви. Тому ми й пили багато води, я сама випивала ціле велике горня зразу. Довкола розходився такий гарний запах різних приправ, що аж в горлі пересихало. Ми й користувалися водою, яка стояла в бочці. Вона була виключно для робітників, з неї не пили ні поліцаї, ні майстри.

Після закінчення роботи ми мили руки по рибі, переважно по оселедцях, і збиралися до бараку. Нам треба було вистроїтися в колону, і знов нас вели під конвоєм. Для нас дорога з бараку до фабрики і з фабрики до бараку була єдиною прогулянкою, якій ми були раді, бо то і свіже повітря, і рух людей довкола. Людей, а не

невільників. За нами до фабрики приходили табірні поліцаї і саме вони, ситі, невтомлені, вели нас, а побіч них — собаки. Вели нас поліцаї, не дуже побоюючись втечі кого-небудь, бо втеча за таких умов, коли тут же собаки, була майже неможливою.

За кожним разом, коли нас поліцаї приводили до фабрики, коли нас відбирали, вони рахували всіх робітників. Часто бувало, що не дораховуються одного чи двох, та це були їхні прорахунки, вони, полічивши разів два три, таки дораховувалися всіх.

Знову барак, знову йдемо по вечерю. А кішки аж до спини неначе поприrostали. Ще дужче нам хотілося істи, коли надивилися на підготовлені до консервів оселедці, коли нанюхалися гарного запаху приправ, підливи. Це також було додаткове покарання. Це так, неначе тому, хто хоче пити, поставити перед очима воду й не дозволити доторкнутися до склянки.

Страву для нас, як я вже згадала, привозили з кухні польського і французького бараків. Саме цьому ми завдячували часом непоганий смак підливи, яку давали нам до картоплі, а картоплю нам давали щодня. Може нам смакувала та підліва тому, що ми були голодні, однак, як пам'ятаю, ми не юласували, облизувалися після неї.

Після вечері — в барак, на солому. Хоч і були ми виснажені, хоч і ходили впроголодь то, однаке, молодість брала іноді верх і ми починали жартувати. Жарти, як засвідчують довголітні в'язні концтаборів, дуже часто помагали вижити. Хто підходив до своєї долі занадто поважно, той не витримував, а ті, що й з біди жартували, були витриваліші навіть на знущання. Ото й ми, не знаючи тієї теорії, часто, лежачи на соломі, жартували. Так швидше проходив час.

Опівночі завжди була перевірка, поліцаї заглядали по всіх закутках і врешті йшли в свою кімнату, сідали на м'які крісла й починали розмову про війну, про новини з неї. А

собаки чатували, лежачи, дивилися на своїх панів. А вранці, коли здавалося, ми тільки що заснули, знову сюрчки поліцейських свистків, знову побудка.

Навіть серед поліцаїв були різні люди. Одна зміна поліцаїв ставилася до нас по-звірськи, тракутвали нас неначе тварин, а поліцаї другої зміни були людяніші. Ми й чекали, щоб швидше проминув день, коли чергують гірші поліцаї, щоб наступного дня з'явилися ті трохи кращі. Ті кращі поліцаї ранком перед роботою давали нам по більшому куску хліба, мабуть діпили його ретельніше, а ті поганіші — по меншому куску. А те, що їм лишалося, несли додому й кормили ним свиней. Про це ми дсвідалися пізніше.

Так минав день за днем, вранці на роботу, весь день у фабриці, а ввечері знову барак. Минали тижні, час плинув, ми відраховували скільки ще залишилося відбувати штрафного табору.

В суботи ми не працювали, нам дозволялося спати довше, ми навіть могли полежати на соломі, проснувшись, покачатися на ній, аби час якось прогаяти, щоб він був вже поза нами, щоб вийти звідси. Життя проходило неначе хтось його заворожив — без радощів, без надії. Коли був час, ми прали свій одяг, свою білизну. Прали в холодній воді, будь-як, потім розвішували на подвір'ї на шнурках, щоб все висохло. Одежда рвалася на нас, то ж треба було її латати. Не у всіх були голки й нитки, але ми одна одній помогали. Моя приятелька Зіна Стадник що працювала в магазині, деякий час помогала нам нитками, які мала зможу взяти до бараку. Та й її товаришки, котрі там працювали, також. Намотували вони нитки на якийсь папірчик і приховували десь під платтям чи гід спідницєю. От і пригодилася практика, яку ми запам'ятали з нашого колгоспного дитинства — вміти вкрасти і не вважати цього неморальним. Крадучи в німців, ми пригадували собі окремі події, пов'язані з кражею у колгоспі — то пшенички ми приносили в навмисне пошитих довгих кишенях, то соняшникові

зернята, то кукурудзу. Тоді ми рятувалися від голоду і тепер рятуємося і від голоду і від того, щоб не ходити голими.

Чого я тільки не пережила в Німеччині. Тут, у штрафному таборі, причепилася до мене ще одна недуга. Чи то через недоїдання, чи через те, що їли ми що попаде під руки, отже й не завжди чисте, в мене з'явилися глисти, цебто хробаки, що паразитують у кишках. Вони бувають у людей і в тварин. Отже, не досить того, що мало дають у штрафному таборі їсти, то ще ту їжу висисають глисти, неначе діляться зі мною моїми харчами. Це мене дуже виснажувало, я почала в очах худнути. Описуваний тут мною факт свідчить і про те, що німці аж ніяк не дотримувалися санітарних умов у фабриці, що виробляла харчові продукти, рибні консерви. Звичайно, всіх робітників, котрі мають доступ до харчових продуктів, санітарна інспекція повинна обстежувати, лабораторії повинні брати він них кал, щоб виключити існування паразитів, також повинні брати кров, щоб виключити всякі інфекційні хвороби. Тут такого не було, я, що мала глисти, працювала при виробі консервів, призначених для німецького війська. Тоді вже говорили, що й німецька армія не має вдосталь харчових продуктів, що бувають такі перебої, за яких голодують великі військові з'єднання. Я могла тільки здогадуватися, що в німців не обходилося без грабування населення, вони ж навіть на початку війни, коли прийшли в наш край, брали все, що їм попало під руку.

Правду казав гестапівець, що штрафний табір, це не жарти. Дисципліна тут була вимушувана терором. Якщо хто не так зробив, як слід, того саджали в карцер. Ото ж вранці, як тільки ми почуємо сюрчки поліцейських свистків то, не надумуючися, швидко встаємо, біжимо до вбиральні, миємося холодною водою і бігом на подвір'я. на „апельплац”. Там треба вистроїтись у шеренги, стояти на струнко і на команду — бігом під віконце за порцією хліба. Тих, хто хоч трішки не встигає, настигають гумові

палки поліцаїв. Хто ж не боятиметься ударів гумовою палкою? Ми ж були тендітні дівчата, виснажені, худі, а ті, що били палками, це ж здоровенні чоловіки, вони чомусь завжди озлоблені, чомусь безупинно кричать на нас на повні груди, неначе ми від них на кілометр. Я боялася палки, то ж бігла і на подвір'я, і під віконце за хлібом. Бігла я, хоч відчувала, що кожної хвилини можу впасти і не піднятися більше.

Чути було лиш зітхання: Господи Боже, допоможи! Боже, Боже, за що нас так караєш? А з-під віконця, де давали хліб, знову треба було підбігцем у стрій, знову нас вели на роботу. Штрафники працювали не тільки у рибній фабриці, але й в інших підприємствах, то ж по дорозі з колони відходила то одна, то друга група таборян. У рибну фабрику йшло нас двадцять робітниць. Вже після того, як ми повертали до нашої фабрики, нам дозволялося розмовляти між собою. Також на роботі ми могли перекинутися словом, неначе говорили про виробничі справи. Однак в ніякі розмови, звичайно, входити не було можна, того пильнували наглядачі.

НЕЩАСТЯ ЗА НЕЩАСТЯМ

Прийшовши на роботу, ми ставали кожна на своєму місці, та при чищенні риби, та мішала соус-підливу для виробництва консервів, та при упаковці до жестяних банок. А в нас спина котиться, ми б оце з'їли ту рибку, що вкладаємо у банки, вона ж, видно, така смачна з підливою. Не без того, що ми крадькома іноді й попробували вже яка вона, та риба, на смак. Та це ж тільки крихти якісь, в страху вкинуті у рот, за умов, коли не можна було й розжувати того, що вкинуто. Ті консерви приготовлялися за доброю рецептою, неначе й чисто все робилося, німці ж, неначе, культурний народ, вони між собою культурно поводяться.

Та що то була за культура, коли вони на нас, молодих дівчат, здебільша кричали, коли зверталися до нас, то вживали слова „свиня”, „брудна свиня” тощо. А хто ж нас довів до такого стану, в якому ми знаходимося? Чи ми винні тому, що не маємо чистого одягу, що не можемо зберігати особисту чистоту, адже живемо ми в бараках, спимо на соломі, нема в нас теплої води. То ж добрий господар худобу краще тримає в хліві, він тій міняє солому, що на підстілку, чистить чи корову, чи коня. То чому дивуватися, що в нас заводилися воші? В нас же нема змоги попрати оті бідні статки, які в нас є. В нас не було мила, то ми одяг, намочивши його, терли піском і таким чином відмивали бруд. А нас називають „брудні свині”! І це — культура?

Я чистила якось оселедці й вкидала їх у великий котел, в якому ті оселедці варили чи парили, потім витягали, додавали якісь додатки, вкладали у жесятні банки, заливали соусом, закривали. Всього процесу виробництва рибних консервів я не могла збегнути, бо працювала на своїй ділянці, не маючи доступу до інших, де робили самі німці.

Глисти мені дошкуляли чимраз більше, я просто відчувала всередині, як вони там ворушаться, я знала, що вони висмоктують з мене все поживне. Одержані свій пайок хліба, я його добре пережовувала, йдучи дорогою у фабрику. А у фабриці нам давали ячмінну каву, тобто переварену воду з паленим ячменем. Хоч у каві й попадалися часто ячмінні остиюки, то її було приємно пити, чути було палений ячмінь. Гаряча кава розходилася по шлунку і від того було приємно. Та й, мабуть, в тій каві була деяка кількість вітамінів від ячменю, це ж, все-таки, зерно, хоч і палене. Після кави я завжди почувала себе бадьоріше, ставала трішки веселішою. Та це не тривало довго, через кільканадцять хвилин знову приходило відчуття голоду, в животі щось неначе курчилося. Мені здавалося, що в такий час я не знати що з'їла б.

Кожного дня після закінчення роботи ми ще мусили

все гарно поприбирати, помити наші робочі місця. Це була осінь, мухи були дуже настирливі, як тільки десь відчиналися двері, вони влітали, продіставалися крізь якісь їм лише знані щілини. І ось, як тільки муха сяде на рибу, зразу ж зносить на ній яєчка, а через кільканадцять хвилин дивись, і вже щось ворушиться. То ж німці наказували нам все добре чистити після роботи.

Чистячи оселедці, я голівки від них скидала в окремий посуд, з якого , як тільки він був повний, виносила їх неначе на смітник, хоч то й не був смітник, а місце, в якому громадилися відходи. Ото я, виносячи ті відходи, замість їх усі викинути, я з'їла деяку кількість тих оселедцевих головок. З'їла я, бо була таки сильно голодна. Я не придивлялася до тих голівок чи вони чисті, а на них напевно були вже яєчка муhi. Вернувшись на своє місце, я ще трішки попрацювала, аж тут засвистів свисток, сповіщаючи кінець шихти. І саме тоді я відчула, що щось у моєму шлунку починає діятися, живіт почало здувати, мене почало нудити. Я впала на підлогу, кричу, звиваюся, все болить усередині. Німкені підбігли, питаютъ що тут діється. Прибіг теж наглядач, німкені питаютъ його, чи не бачив, щоб я щось їла. Він каже що ні, що він весь час пильнував. А він же не знов, що я наїлася сиріх оселедцевих головок, на яких напевне були заінфековані яєчка муhi.

Німці викликали швидку допомогу, завезли мене до лікарні, там проштовхнули мені через рот гумову трубку аж до самого шлунку й я все, що в ньому було, звернула. Тоді ж лікар побачив, що я наїлася голівок від оселедців. Мое щастя, що то був лікар не німець, а чех чи словак, сама не знаю. Він мене розпитав що я їла, запитав теж хто я. Я йому відповіла чесно, при тому й сказала, що я українка, була голодна от і з'їла ті нещасні головки від оселедців.

Лікар пішов від мене, я бачила, що він про щось говорить з іншими лікарями. Через декілька хвилин той лікар прийшов знову й сказав, що дастъ мені укол,

зробить ін'єкцію проти внутрішньої інфекції. Потім він ще сказав, що завезе мене до табору і скаже лагерфюрерові, що я неспроможна працювати впродовж якогось часу.

Справді, той лікар через деякий час завіз мене до нашого бараку, санітар поклав мене на солому, а він, той лікар, дав мені бутерброда, тобто сендвіча, й сказав, щоб я його з'їла не раніше, як через годину. Крім того він дав мені у пляшці молоко, яке було, як він сказав, змішане з ліками. Коли я те молоко вип'ю, сказав лікар, то щоб більше нічого й в рот не брати. Сказавши те, він мене ще повідомив, що завтра вранці ще прийде до мене, щоб зробити ін'єкцію і обіцяв принести мені дещо зі свого обіду.

Лікар пішов, а я залишилася зі своїми думками. Як то добре, що там працював такий добрий лікар, він виявився таким людянім. Чи й він не залишив дочки вдома, чи його не примушують тут працювати? Я вже була свідома того, що я отравила свій організм нечистими оселедцевими голівками. Я була свідома також і того, що мені не треба було їсти тих сиріх головок. Але що вдієш, коли так хочеться їсти, коли все довкола пахне, всього довкола стільки доброго, а наглядачі дивляться, щоб чого в рот не взяти. Голод, це, мабуть, якась моя (чи тільки моя?) доля. І вдома цілі роки були голодні, і ось тут, в Німеччині, також я голодую. Там в людей з голоду ноги пухли, а я тут, голодна, наїлася сиріх оселедцевих голівок і отравила весь організм. Коли це все минеться? Коли ми вже наїмося досита? Мені, були такі хвилини, здавалося, що я вмру в цьому штрафному таборі, що мені не побачити більше ні волі, ні України, ні рідного села, ні рідного батька. А згодом знову приходила надія, я починала вірити, що той добрий лікар мене вилікує.

Ослаблена, після уколу я почала засинати і не зчулася, як моя приятелька й подруга Зіна Стадник, родом з Дніпропетровська, лягла спати побіч мене. Не чула я також ні грюкання дверми, ні жодного іншого галасу. Спала я до ранку, не пробуджуючися.

Вранці після настирливого сюрчання свистка поліцая, дівчата зірвалися з соломи й побігли до вбиральні, а зараз потім і на подвір'я, щоб взяти свою порцію хліба. А я, полежавши ще декілька хвилин, спробувала встати й піти до вбиральні. Вмилася я й подумала, що я, неначе, вже здорова. Але ноги мої якось не дуже мене слухали, вони підгиналися піді мною, тримали. Я ледь добралася до свого місця на підлозі й знову лягла на соломі. Мені неначе ще хотілося спати. Це, мабуть, від ін'єкції. Я знову почала думати про того доброго лікаря. Я знала, що всі лікарі мають бути добрими до хворих. Лікар, це не лише фах, але й покликання. Ні лікар, ні медсестра не повинні шкодити хворому, вони не повинні робити ніякої різниці між хворими з огляду на їхнє походження, віровизнання, расу тощо. Лікар і медсестра, виконуючи свої обов'язки лікування хворих, не одно мусять витерпіти, не одно перенести, дивлячись на болі, на рани, а часто й на смерть. Я й сама, коли оце недавно працювала коло дітей, серед яких було багато хворих, також не питала — чи то дитятко українське, польське, білоруське чи російське. Коло всіх треба було ходити однаково. Я знала принципи поведінки медичного працівника ще зі школи, я ж пройшла половину програми навчання у фельдшерській школі. Це війна не дала мені здобути фах, за яким мені хотілося працювати все життя. Війна, німці спричинили, що я оце лежу на соломі в штрафному таборі, лежу і не бачу для себе жодної перспективи.

Чого ж мені, думала я лежачи на соломі, вимагати від німців кращого, коли вони розстрілювали євреїв тільки за їхнє походження? Я тоді не знала про існування „Майн Кампф”, теоретичної праці Адольфа Гітлера, за якою після винищення євреїв мали бути винищені також слов'яни, в першу чергу українці, землю яких мали заселити німецькі ландкнехти. Спочатку українці мали ще виконувати роль рабів, а коли вони стануть непотрібні, непрацездатні, їх також чекала доля євреїв.

То що ж дивуватися звичайним німецьким есесесівцям чи гестапівцям, коли вони мали нас за тварин. Так іх навчив їхній вождь, Адольф Гітлер.

Чи були серед німців, які рострілювали, які наказували розстрілювати євреїв у Бердянську й по всіх інших містах України, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Західної Європи, скрізь, де тільки станув гітлерівський німецький чобіт, лікарі або фельдшери, чи хоч би санітари? Мабуть були, мусили бути, бо в кожній військовій частині мусять бути лікарі й їхні помічники. Чому вони не протестували? Чи не тому, як не протестували також вчителі й інші працівники культури за сталінського режиму? Чи не терор закривав їм роти? Мабуть так. І вони, як і я, бачили, як німці зібрали всіх євреїв у Бердянську й наказали їм усім, старим і малим, батькам, матерям, їхнім малим і доростаючим дітям роздягатися зі всього, ставати голими над ровом, щоб зараз їх розстріляти. Це жах, це звірство. Як і звірством було те, про що говорять сьогодні в Радянському Союзі, про масові розстріли в Куропатах на Білорусії і під Києвом у лісі, в Катині, де НКВД вбило тисячі, сотні тисяч в нічому неповинних людей. Вбивали без суду, без слідства. Ось такі то були режими — гітлерівський і сталінський.

Вже після війни я слухала й читала про масову екстермінацію євреїв, а й людей інших національностей, в тому й українців, у тaborах смерті, в яких загазовували в'язнів у навмисне побудованих для цього камерах, де трупи палили, бо ніде було їх закопувати.

Це було божевілля. Німці вбивали людей, неначе вони самі були застраховані перед смертю. Вони вбивали, як вбивають скот. Говорять про сумління, що воно, неначе, повинно бути в кожноЙ людини. Я в це не вірю. Не могло бути й крихти сумління в тих, які вдома кохали своїх дружин, пестили своїх дітей, а за годину холоднокровно вбивали чиїхось жінок, чиїхось дітей. Такого не може робити людина з сумлінням.

Від століть цивілізовані народи віддавали пошану померлим. Ще з римських часів походить правило, за яким про мертвих не говорять погано. А що робили німці, точніше гітлерівці? Гітлерівці, бо ж не ввесь німецький народ отупів, не весь доброзичливо дивився на звірства СС, гестапо та інших спеціальних відділів, підпорядкованих нацистській машині. Гітлерівці мертвих кидали на віз, на тачку, на носилки й закопували у ямах. Саме в ямах, бо тих місць поховань не можна назвати могилами. Або палили у крематорійних печах.

Своїх звірств гітлерівці не могли скрити перед очами світу. Зрештою, вони спочатку й не думали цього скривати, вони ж думали, що вони непереможні, що вони весь світ завоюють, а в переможця ніхто не спитає про його злочини, ніхто його не судитиме.

Серед тих виродків людства були вимушенні працювати й чесні люди, як ото той лікар, чех чи словак, котрий мене лікував після отравлення моого організму рибою, головками оселедців. Він бачив в мені звичайну, нікому неповинну українську дівчину. І поміг мені. Він зробив так, як роблять чесні люди, а не так, як це зробила моя землячка, котра донесла лагерфюрерові про мою пофальшовану перепустку, як зробила ота Оля, що працювала в німецькій поліції.

Нехай ніхто не дивується, читаючи ці спогади, що я, лежачи на соломі в баракові, думала про такі речі, що їх описала вище. Людина, яка стоїть перед загрозою смерті, думає про всяке. Та ось прийшов вахман, сказав, що в таборі є вже лікар, що він саме тепер розмовляє в кімнаті вахманів з начальником табору. Я здогадувалася, що він говорить про мою хворобу, що мені треба кілька день лежати, хоч не на ліжку, то на соломі. Він мабуть, як мені здавалося, просив за мене, щоб мене не покарали, що я з'їла ті головки оселедців, бо ж я була голодна, а голодна людина неспроможна стриматися, щоб не з'їсти того що єстівне перед очима.

Після розмови з гестапівцем, тобто з начальником штрафного табору, лікар прийшов до мене, привітався, як до людини, сказавши мені „доброго ранку”, запитав як я себе почуваю і врешті зробив мені ін'єкцію. Я можу тільки здогадуватися, що це вже був пеніцилін. Зробивши укол, лікар дав мені два бутерброди, пляшку молока з ліками в ньому і пляшку сиропу з поричок, щоб я підкріпилася, щоб набралася крові. Лікар повідомив мене, що це все має мені вистачити на весь день, і щоб я нічого крім принесеного не їла, а він завтра вранці прийде до мене зі своєю жінкою, вона принесе мені легку роботу — церувати панчохи й шкарпетки.

Я подякувала лікареві й він пішов у лікарню, в якій працював.

Я ВИДУЖУЮ

Ото лежу я, аж почула скрип чобіт. В таких скрипучих чоботах ходять тут лише гестапівці. Я стала наслухати, аж побачила, що таки справді до мене прямує гестапівець, начальник табору. Він затримався коло мене, запитав як я себе почуваю. Мені аж дивно стало, що гестапівець звертається до мене по-людськи. Це, мабуть, результат розмови з ним лікаря. Хоч лікар був чех чи словак, але він мусив бути добрым лікарем, раз з ним так рахувалися навіть гестапівці. Що ж, влада владою, а здоров'я здоров'ям, кожен дбає про своє і своїх близьких. Чи, бува, той лікар не лікував і того гестапівця? Він тут же мене повідомив, що я маю відпочивати, не ходячи на роботу, впродовж двох тижнів. Але, чи ж дадуть німці дармувати? Ні. Я в цьому зараз-таки переконалася. Німець сказав мені, що завтра вранці, о пів десятої, він знов сюди прийде, але не сам, а зі своєю „фрау”, вона, як і лікаря дружина, принесе мені панчохи й шкарпетки, щоб

іх церувати. Він, мабуть, зразу ж позаздрив лікареві й собі надумав дати мені роботу. Німці ж чисті, вони люблять чистоту, охайність, то чому ж їм ходити в нецерованих шкарпетках. А нових купити щораз трудніше, війна давала знати про себе навіть у таких дрібних справах, як купівля шкарпеток чи панчіх.

Гестапівець пішов, а я рада, що два тижні не ходитиму до фабрики. Так і пройшов день. Прийшли з роботи дівчата, кожна хапає свою миску, біжать в приміщення, де видають юшку. Шумлять наші штрафники, добиваються своєї баланди, щоб хоч трохи влити в шлунок гарячого. А біля котла стоїть вахман, пильнує порядку. Він тим, хто пхається, погрожує гумовою палкою. І бавиться нею, вимахує, неначе забавкою. Буває, що й вдарить нею котрусь з дівчат, отак собі, неначе жартуючи. Вдарить по спині і сміється. А дівчина й чухається, болить же. А дісталася за ніщо, ось так, для розваги вахмана.

Я думала про те, що, раз я не їм табірної юшки, то добре було б взяти свою порцію і дати котрісь дівчині, щоб мала дві. Та, подумавши, я таки побоялася вахмана, вони ж знали, що мені не можна їсти табірного. То міг би й побити мене, а я биття боялася. Так і не брала я юшки. І навіть Зіна підтримала мене в моєму рішенні, коли я їй зізналася в моїх сумнівах.

Ось так поводилися з нами, штрафниками, німецькі вахмани. Ми для них були „ауслендер”, „брудні свині” тощо.

Я, виконуючи вказівки лікаря, нічого,крім того що він мені приносив, не їла. Я ж, недійшливий фельдшер, знала, що рекомендації лікарів хворий мусить виконувати, якщо хоче бути здоровим. А я хотіла виздоровіти, хотіла пережити цей табір, хотіла вижити, щоб дочекатися волі.

Увечері всі дівчата вже були на своїх місцях, повсідалися на соломі. І, як завжди, одні підспівують собі сумних пісень, інші жартують, ще інші поплакують, а іх тут же заспокоюють, втішають, розраджують, що,

мовляв, вже недовго, нас таки випустять з цього штрафного табору, ми знов матимемо змогу ходити по суботах і неділях до фармерів, щоб щось заробити. Фармери здебільша були добрими людьми, добре нас кормили, а ми їм за це добре робили. Нам же до роботи не звикати, зокрема до польової роботи. Вдома, ми хоч і ходили в школу, але ж і весною, а вже цілими днями влітку, коли були канікули, ми проводили в полі, помагаючи батькам, або ж робили в своїх городах, сапаючи між рядками, вириваючи зілля тощо.

Ми тепер раді були б опинитися у німецьких фармерів, а тим часом згадуємо наше минуле. Дехто згадує свою матір. І я хотіла б її уявити, та не пам'ятаю її. Але ж нам вже по вісімнадцять, ми вже дорослі дівчата, ми вже могли б стати самі матерями. То ж і розуміємо, який жаль залишився в серцях матерів, коли нас німци вивезли на примусові роботи, коли розлучили нас з рідними. О, коли б наші мами знали, як ми тут мучимося, як ми спимо на брудній соломі. Багато наших, вивезених на роботи дівчат, матерів не тільки нас втратили. Здебільша в час, коли нас брали на роботи, наші матері, я говорю про тих дівчат, в котрих були матері, були вже самі, тобто з дрібними або підростаючими дітьми. Їхніх чоловіків, якщо не арештували в час розкуркулювання чи єжовщини, то мобілізували в армію, або ж багато з них втікли перед наступаючими німецькими арміями. Тим більший був біль тих матерів. І колись, арештовуючи чоловіків чи синів, НКВД не мало ніякого сумління, що залишають жінку саму з малими дітьми, так і гітлерівці не мали сумління, забираючи нас, п'ятнадцятирічних, шіснадцятирічних з дому, з рідних сіл у далеку Німеччину, в неволю. Чому наша Україна така нещасна? Чому в ній порядкують сили, які не сприяють волі українського селянина, українського робітника, інтелігента. То їх гнобили сталінські прислужники, а тепер їх гноблять гітлерівці. Ніяк нема нам спокою, щоб могли ми трудитися на своєму, щоб жити хоч і бідно, але без палки

над головою, без загрози арешту, заслання, вивозу на примусові роботи?

І Гітлер, як і Сталін, уводив в оману своїх підданих, обіцяв їм простори українських степів, українські чорноземи, щоб на них поселюватися, жити на них панами, а ми, українці, мали б бути їхніми рабами. От і повірили німці своєму фюрерові, повірили, що вони справді вища раса, що можна їм знищувати єреїв, мати всіх слов'ян за рабів. Їм таки справді пахнула українська земля, спроможна прокормити півсвіту. І, коли б не поразки на східному фронті, почали б сунути на Україну німці зі своїми фрау, зі своїми дітьми. І, може й там, діти гітлерівських виродків, стріляли б в українських рабів, як це вони робили в гітлерівських таборах смерті?

Добре, що німці зазнавали поразок на Сході й Заході. От тільки знов же проблема — що зробить сталінський режим з тими всіми, які не евакуювалися, які залишилися на своїй землі, але під німецькою владою? Що там тепер, вже на визволеній території, діється? Ми й здогадатися про це не могли.

Такі були, без сумніву, думки в багатьох дівчат, та й в мене, коли ми лежали, не можучи заснути, на брудній соломі.

Я, після ін'єкцій, після дієтичного харчування, яке я мала також завдяки лікареві, помалу приходила до себе, почала одужувати. Мені здавалося, я була в цьому переконана, що мені допоміг мій ангел-хоронитель.

Я щораз частіше починала думати про Бога, про релігію, про засвіти, про потойбічне життя. Нас у школі не вчили молитися, навпаки, нас вчили зневажати всіх, хто не став матеріалістом, хто й надалі вірив, хто ходив в церкву, молився. Зокрема ж висміювали попів, називаючи їх паразитами. Антирелігійна пропаганда, як собі пригадую, була дуже дешевенька. До неї приєднався навіть російський ніби поет, сатирик Дем'ян Бедний, про котрого в нас казали — „мужик вредный”. То

саме він написав віршика, який мені запам'ятався: „Что с попом, что с кулаком — вся беседа: в пузо толстое штыком мироеда!” Вдумайтесь в ці рядки, адже в них „поет” закликал просто вбивати і куркулів, і попів! Вбивати, без суду. „В пузо штыком!”, цебто в живіт багнетом, колоти їх, як ото тепер колять німці. Так сталінський режим боровся проти церкви, проти віри в Бога.

Хоч у школах учили, що Бога немає, хоч вихвалювали Сталіна і його режим і хоч мене така наука не переконувала, однак я рада була вчитися. Я ж знала, я бачила довкола себе, що наші селяни впродовж століть не мали освіти, більшість з них не вміли розписатися. Такий був наслідок довготривалого національного і соціального гноблення українського народу, котрий колись славився майже суцільною грамотністю. Люди працювали на своїй землі, вирощували плоди й тварини, керуючися досвідом своїх батьків, а ті перебирали досвід від своїх батьків. Не була поширенна сільськогосподарська освіта, селяни не користувалися досягненнями агрономії. От і вирощували набагато менше, ніж фармери Західної Європи, зокрема таких країн, як Голландія. Людям потрібна освіта, вона потрібна всім, не виключаючи й селян. А до революції була поширенна думка, що селянинові освіта непотрібна, що, мовляв, щоб „волам хвости крутити” — не треба вміти писати й читати. А це ж не так. Скільки обманювали нашого селянина тільки тому, що він не вмів писати?! А це ж не тільки те, але й потреба застосовувати нову технологію вирощування зерна, городини, тварин. Я це спостерігала в німецьких фармерів, які всі були грамотні. Що в нас садили, сіяли на городі? Картоплю, цибулю, часник, огірки, квасолю, редиску, горох. А чи багато вирощували в нас помідори, салат, цвітну капусту, брюксельську капусту, шпінат тощо? Ні, в нас цього не знали. І не вирощували того, бо й батьки селян не вирощували. Та й ніхто не читав, не візнавав, що для здоров'я потрібна не

тільки морква, картопля тощо, але й різноманітна
городина.

А люди ж в нас не були тупі, не були дурні, ні, їм тільки освіти не вистачало. Ось, наприклад, моя мачуха. Вона, мені здавалося, все вміє — і в хаті все зробити, і коло худоби, і в городі, і ткала вона, і пряла, шила. Все це вона робила, будучи неграмотною. А коли б їй було дати грамоту, коли б вона вміла читати, коли б мала доступ до агротехнічної й іншої літератури, то напевне проводила б якісь експерименти, хоч і жили ми в час, що не сприяв ні експериментам, ні дослідам, про все вирішували „непомильні”, десь аж у Москві. Моя мачуха, скориставшися курсами для неграмотних, ото тільки навчилася розписуватися.

Радянська влада, хоч і якою вона ненависною мені була за сталінського режиму, однак дала мені, і багатьом мені подібним, вчитися, причому навчання було безоплатне, ще й стипендії давали учням. Треба, отже, сказати правду і про це. Що б я робила в тій же Німеччині, коли б не вміла писати-читати? А я оце знала не тільки писати по-українськи й по-російськи, але й, вивчаючи німецьку мову, пізнала латинську азбуку. Все це помагало мені в цьому трудному житті, вже я не була сліпа, вміла прочитати й назву міста, і вулиці чи теж установи.

Так я про всі ці речі думала, сидячи в таборі і церуючи шкарпетки й панчохи, що мені їх приносили дружини лікаря і гестапівця. Я їх церувала і була рада, що не мушути до фабрики, що не нудьгую. Та й, приносячи мені що другий день роботу, ті жінки приносили мені й щось з'їсти, щоб я набидалася сили. Також давали мені дещо з одягу, що їм вже не було потрібне — якесь платтячко, якусь спідничку, блузку, або й черевики. Я стала почувати себе набагато краще, не тільки відчуваючи, що приходжу до здоров'я, але й тому, що, ось бач, є вже мені в що вдягнутися, вже я не буду світити грішним тілом.

Коли лікар прийшов до мене, щоб зробити мені останній укол, зробити мені ін'єкцію проти зараження крові, він сказав, що я вже можу їсти й те, що привозять до табірної кухні, він також сказав, що проситиме коменданта табору, щоб той не посылав мене вже до роботи у фабриці, а щоб дав мені тут, у таборі якусь роботу. Я, зрозуміло, була дуже вдячна тому лікареві й подякувала йому за опіку й за піклування, за вжиті ним заходи, за привернення мене до здоров'я.

РОБОТА В КАНТИНІ

Я стала думати над тим - - яку ж мені роботу в таборі зможе дати комендант, якщо він задовольнить прохання лікаря влаштувати мене до праці на місці? Я так сама й не додумалася. Аж коло години десятої прийшов начальник табору. Він запитав мене про здоров'я, я йому відповіла, а тоді він сказав, що за мене заступився лікар, просячи, щоб я працювала в таборі. Довго він не розмовляв зі мною, а наказав йти за ним до його канцелярії, там він мені дасть розпорядження. Комендант пішов, а я подалася за ним. Там він дозволив мені сісти на крісло й офіційним тоном повідомив, що я від сьогодні не ходитиму до роботи до рибної фабрики і що я працюватиму тут, у кантині, де різатиму хліб і мастити його. Цю роботу до того часу виконували чергові поліцаї-вахмани. Крім того я ще мала видавати страву, яку привозили для таборян з польського чи французького табору.

Як же мені було не радуватися такій зміні моого становища? Я ж оце буду робити, маючи справу з хлібом, супом, картоплею, підливою тощо. Я вже не голодуватиму. А ще ж мені навіть сам начальник сказав, що я можу їсти в кантині скільки мені захочеться, але тут же перестеріг, щоб не робити ніякої різниці між

робітниками, кожному давати стільки, скільки йому належить, не більше.

Знову ж вернуся до потреби вчитися. Я, після початкової семикласної школи, вчилася ще й в медичній школі, в якій вчили німецької мови, зокрема граматики. І ось це мені дуже помогло, я змогла досить швидко навчитися розмовляти по-німецьки, набагато швидше за інших наших дівчат. То саме тому комендант, повідомляючи мене про призначення на роботу в кантині, сказав також, що я йому буду також за перекладачку, бо він не може зрозуміти мови тaborян, коли вони з чогось виправдовуються.

Назначена на нову роботу, я була свідома того, що начальник табору, хоч він і зробив мені добро, все ж він був гестапівець, він навіть, повідомляючи мене про нову працю, робив це дуже офіційно. Не дивно, адже їх всіх так виховували, вони, хоч і робили інколи добро, то все ж таки вони були безжалісні. То ж я мусіла всерйоз прийняти його попередження про те, що, коли б я видавала робітникам більше страви, ніж їм належиться, то він мене застрелить.

Почала я працювати в кантині, ріжу хліб, роздаю юшку, картоплю з підливою. Вже я по тому боці віконця, а переді мною черга з мисочками. І так мені шкода тих дівчат, так шкода, адже ж порції для них невеликі, вони ж голодні. Та що я можу вчинити? Я й одягнена вже була краще за них. І мені соромно перед ними, що я в кращому становищі, що я вже не голодна, трохи одягнена.

Начальник табору дав поліцаям-вахманам наказ, щоб вони не мішалися до роздачі страви. Добре й це, хоч не стоятимуть біля котла, не будуть вимахувати гумовою палкою, не битимуть для розваги. Вже неначе я сама в кантині владна все робити, а й мусіла там виконувати всяку працю — і поприбирати після роздачі їжі, і помити котли, щоб відправити їх до кухні по наступний суп і картоплю. Хоч вахмани й не вмішувалися до видачі харчів, однак вони наглядали за мною, дивилися на мої

руки. Вони слідкували, чи, бува, я котрійсь не дам зайвого. Ото ж я роздаю, наливаю у миски, а руки в мене трясуться, лице паленіє. Боюсь, чи вистачить усім, адже треба накормити сто п'ятдесят таборян, більшість з яких, це наші дівчата, серед них і моя товаришка Зіна Стадник. Зіна Стадник була така, що в кишеню за словом не полізе, вона й вахманам не змовчала. Її й прозивали вони — „Вредна блонда” і погрожували, що битимутъ її.

Скінчила я першу свою роздачу, руки тремтять, я вся червона. Але вистачило всім, в котлі залишилося трохи більше, ніж ополоник юшки, з чотири картоплинини в лушпляйках, але підливи майже миска. Було чим і мені повечеряти. І так проходила моя праця в кантині, після роздачі страви я чистила котли, перед тим вишкрябуючи з них залишки на стінках. І те також я їла.

Проходив день за днем, я почала навіть поправлятися, я вже привикла до нової роботи. Час минав, все близче було до кінця моого перебування у штрафному таборі, в якому за строгого режиму працювали без жодної оплати наші дівчата. Така вже доля новітніх рабів — працювати на Німеччину. Скільки таких як ми виконували дармову роботу для німців? Скільки отих „ауслендерів” каралося здалеку від рідного дому, від рідного краю?

СЕРЕЖКИ

Німці — культурний, чистий народ. В них був тільки один гріх: Вони сотнями тисяч винищували людей, сотнями тисяч використовували невільницьку працю. Ті сотні тисяч складалися на мільйони невинних жертв. Скільки ми самі бачили повбиваних, розстріляних, скільки працюючих на примусових роботах! А про

скількох нам розповідали! А це ж не було все, ще ж були жертви, яких ми не бачили і про які нам не розповідали. Ми собі тільки могли уявити величезні втрати людства, ті втрати нас боліли, незалежно від того, чи вмирали наші земляки, чи євреї, чи поляки, чи росіяни чи інші. Всю цю роботу виконували гітлерівці, їхні окремі з'єднання.

Найбільше мені далися взнаки поліцай—СС. Вони були пихаті, ходили з задертою головою, в руках гумова палка, при поясі пістолет. А збоку ще й собака. Ходить такий поліцай, спостерігає все довкола, а собака з ним. Сяде поліцай чи то в кімнаті, чи в ресторані, а чи так на лавці надворі, а собака тут же коло нього, лежить і чекає наказу. Такий собака навчений кожної миті кинутися на людину, задушити її.

Поліцай жили своїм життям, а ми, штрафники, своїм. Ми лиш рахували дні, які ще залишилися нам тут, в штрафному таборі, бути.

За таких умов сталася подія, яка мала неабияке значення в моєму житті. Одного разу моя товаришка, що ото працювала в магазині, принесла з собою дві пари сережок, що їх в деяких регіонах України називають кульчиками. Вона, та товаришка, випаковувала товар в крамниці, привезений з гуртового складу, а між ним і сережки. І не здержалася вона, взяла дві пари, заховала їх. А це була звичайна кража, і то не харчових продуктів, а люксусових речей. Адже сережки були не для нас, рабинь німецьких, вони були для німкень, щоб могли прикрашати себе, бути принаднішими для своїх парубків чи чоловіків.

В крамницях тоді майже всі речі німці купували за картками, за талонами на продукти харчування, але й на одяг та інші речі. Також і сережки продавалися на картки виключно для німців. По всій Німеччині і в окупованих країнах можна було зустріти написи: „Нюр фюр Дойче” — тільки для німців. Німці боялися, щоб їм до кінця війни не забракло харчів, щоб не забракло одягу, взуття тощо, то й продавали все на картки, обіцюючи собі, що

розпережутися, як тільки виграють війну. А цього вони були певні навіть після поразки армії фон Паулюса під Сталінградом.

Вертаюся, однаке, до злощасних сережок. Принесла їх подружка і одну пару дала мені, благаючи, щоб про них нікому нічогісінько не сказати. Я й обіцяла, а ще й прокопола їй вуха ввечері. Вони гоїлися всього кілька днів. Я й собі прокопола вуха, приставляючи їх до шибки. І в мене вони швиденько загоїлися. Шибки нам служили й за люстерка, бо правдивого нам не можна було мати в штрафному таборі.

Чи ж нам можна було дивуватися, що ми таке робимо? Адже ми були молоді, кожній хочеться виглядати гарніше, охайніше, а сережки ж в нас і вдома носили дівчата. В нас матері, звичайно, навіть малим дівчаткам проколювали вуха і закладали в них здебільша срібні сережки. Всі хотіли мати своїх дітей якнайгарнішими.

Нам так хотілося гарно одягатися, нам так не хотілося ходити в тих табірно-штрафних уніформах, лихеньких строкатих платтячках, в тих черевиках на дерев'яній підошві, так званих „гольцшуге”. Такий одяг нас робив бідними навіть з вигляду, всякий міг в нас пізнати, що ми не звичайні дівчата, а привезені сюди, в Німеччину, на примусові роботи. Нас половили неначе мишей і ми тут без жодного права, без захисту. Така вже наша доля, як і наших батьків, наших дідів.

Чи такими нас хотіли б бачити наші матері? В нас же матері особливо любили своїх дочок, одягали їх, як тільки могли, діти, як була змога, ходили в чистенькому, матері для них, ще маленьких, вишивали сорочки, купували керсетки, ленти. Це так було колись, а за сталінського режиму ні я, ні мої ровесниці такого вже не мали. Матерям було не до того, щоб гарно одягати своїх дочок, тоді лиш би вижити якось, лиш би прожити голод. Дівчатка моого покоління, отже, не зазнали повної радості

навіть будучи зовсім маленькими. А потім нас забрали від матерів, забрали тоді, коли нам би саме вчитися, гуляти з хлопцями, на вулицю ходити, співати пісень. Не одна б мати, підслуховуючи десь з-за рогу хати, захоплювалася б співом своєї дочки.

Німецький режим мало чим різнився від сталінського, часто був ще жорстокішим. І за цього режиму нам не з медом. Чи ж це природно, щоб молода дівчина, працюючи кожного дня, не була спроможна купити собі маленькі срібні сережки? Адже ж це не аж така велика річ, сережки. Вони за вартістю не такі вже й дорогі, але для вісімнадцятирічної дівчини — важлива річ, на яку й спокусилася моя товаришка. Чи вона винна тієї крадіжки? Чи її повинно з того приводу мучити сумління? Мені здається, що ні. Не вона винна, як і я не була винна, коли з'їла сирі оселедцеві головки. Винен був жорстокий гітлерівський режим, який знівечив нашу молодість. Хоч кражі сережок не викрили, то ми дуже її пережили

Що нам лишалося за таких умов? Ми ото тільки потішали одна одну, що, мовляв, ось незабаром війна скінчиться то й нашему терпінню буде кінець, поїдемо додому, на рідну Україну, в рідні села, до наших батьків, сестер, братів.

Надія — велика сила. Завдяки надії люди терпіли й чекали кращого, вона помогала вижити, не попасти у зневіру, у відчай. Нам марилася воля, ми повернемося в наші села, хто вчитиметься далі, хто працюватиме хоч би й у колгоспі, але ж біля рідних, в своїй країні. Надія, це те, чим можна було втішати слабких, які вже про самогубство думали, яким вже не хотілося жити. Ми собі намагалися пояснювати, що нічого ж, крім Бога, нема вічного, все минає, міняється, то й наша неволя минеться. Тим більше, що все частіше доходили до нас вістки про поразки німецьких армій на фронтах. Не виправдалися розрахунки Гітлера на „Бліцкріг”, не закінчив він війни до осені 1941 року. Хоч і окупував він всю Україну, то

навіть будучи зовсім маленькими. А потім нас забрали від матерів, забрали тоді, коли нам би саме вчитися, гуляти з хлопцями, на вулицю ходити, співати пісень. Не одна б мати, підслуховуючи десь з-за рогу хати, захоплювалася б співом своєї дочки.

Німецький режим мало чим різнився від сталінського, часто був ще жорстокішим. І за цього режиму нам не з медом. Чи ж це природно, щоб молода дівчина, працюючи кожного дня, не була спроможна купити собі маленькі срібні сережки? Адже ж це не аж така велика річ, сережки. Вони за вартістю не такі вже й дорогі, але для вісімнадцятилітньої дівчини — важлива річ, на яку й спокусилася моя товаришка. Чи вона винна тієї крадіжки? Чи її повинно з того приводу мучити сумління? Мені здається, що ні. Не вона винна, як і я не була винна, коли з'їла сирі оселедцеві головки. Винен був жорстокий гітлерівський режим, який знівечив нашу молодість. Хоч кражі сережок не викрили, то ми дуже її пережили

Що нам лишалося за таких умов? Ми ото тільки потішали одна одну, що, мовляв, ось незабаром війна скінчиться то й нашому терпінню буде кінець, поїдемо додому, на рідну Україну, в рідні села, до наших батьків, сестер, братів.

Надія — велика сила. Завдяки надії люди терпіли й чекали кращого, вона помагала вижити, не попасти у зневіру, у відчай. Нам марилася воля, ми повернемося в наші села, хто вчитиметься далі, хто працюватиме хоч би у колгоспі, але ж біля рідних, в своїй країні. Надія, це те, чим можна було втішати слабких, які вже про самогубство думали, яким вже не хотілося жити. Ми собі намагалися пояснювати, що нічого ж, крім Бога, нема вічного, все минає, міняється, то й наша неволя минеться. Тим більше, що все частіше доходили до нас вістки про поразки німецьких армій на фронтах. Не виправдалися розрахунки Гітлера на „Бліцкріг”, не закінчив він війни до осени 1941 року. Хоч і окупував він всю Україну, то

заборонить думати, ніхто нам не відбере нашої надії, що ми всі, що тут живемо, слов'яни, кожний повернеться в рідний свій край.

Багато зазнали ми горя, багато ми сліз пролили. Наші душі в нічім неповинні, ми маємо совість чисту як слюза. Нас хоронить Господь перед гріхом, Бог не дасть нам загинути тут. Наша зоря ще не згасла.

Дорогі подружки — Зосю і Стефцю! Не журіться, дорогенькі, ми ще молоді. Хоч робота тут тяжка, та ми сильніші за наших тепер хазяїв.

Нас у майбутньому мало хто зрозуміє, нам про все буде трудно говорити. Люди забудуть, що ми терпіли. Забудуть ті, хто сам не терпів. А для нас, дівчат різних націй, тут дійсність нелегка. Ми тут часто і холодні, і голодні, часом нам приходиться красти. Та промине все, прийде час, коли матимемо їсти й пити скільки нам забагнеться. І тоді колись згадаємо все, що ми пережили. І для нас це не буде казка. Ми не будемо заглядати в смітники, щоб знайти якусь крихту хліба, а чи якусь лушпайку. Мине для нас той час, коли ми в миску діставали по дві картоплинини і трохи юшки. Все бо на світі минає, крім Бога.

Колись ми не будемо вимушені брати залишків страви і викидати їх у смітник, до якого, як це було в попередньому таборі, коли я працювала в шпиталі, заглядали радянські полонені й підбирали підкинуте їм. І це вони робили так, щоб не побачив німець — наглядач.

Я ніколи у своєму житті не забуду того дня, коли я, голодна, наїлася сиріх головок оселедців. (Тут мушу сказати, що більшість з нас, говорячи про оселедці, має на думці солоні оселедці, але там, у рибній фабриці, ми мали справу зі звичайними оселедцями, неначе зі звичайною морською рибою). Тоді, наївшися тих голівок, мене так роздуло, що я боялася за своє життя, я думала, що оце прийшов мій кінець.

І тоді, і потім багато разів, мені неначе щось

нашіптувало: Ти не бійся, не зневіряйся, все пройде, все мине, тільки май велику віру в Бога, тільки молись до свого Господа. Тоді, коли після ін'єкції я заснула, мені щось снилося, я мучилася уві сні. Врешті щось мною трясонуло, я пробудилася. Довкола темно, десь недалеко падали бомби. Вони щораз частіше падали неподалеку нашого табору.

У своєму серці я весь час зберігаю віру в нашого Ісуса Христа, в його воскресіння, в його могутність. І згадую я, що й він терпів, та ще й як терпів. Не за свої гріхи, а за все людство. Моя вся надія на Христа Спасителя. Без Ісуса вижити трудно.

Не раз і не два, я в цьому переконана, помагав мені Ісус Христос, помагала віра в нього.

Ось таке я написла й читала дівчатам.

НАШІ ХЛОПЦІ

Наше життя було таке злиденне, що годі його сьогодні уявити. Замість того, щоб нам, дівчатам, прикраситися хоч і недорогою прикрасою та приглянутися у люстерко, ми всі були виснажені, худі, шкіра на нас була жовтувато-сірого кольору. Недокрасні нам було тоді, ми її згубили на тяжкій роботі в Німеччині. Ми, цебто вивезені на примусові роботи хлопці й дівчата — українці, поляки, білоруси, росіяни, чехи й інші. На хлопцях штани висіли, неначе на страхопудах, вони їх підв'язували якимись шнурками, підтримували їх руками, ледве волочачи за собою ноги.

Дівчата краще давали собі раду. То вони попрали собі платячко чи спідничку або блузку, то полатали свій злиденний одяг, то причесалися. А хлопці ні, вони, прийшовши з роботи, падали на свою солому й так

пролежували до вечері, а потім лежали на ній до наступного ранку. Серед хлопців якось не можна було спостерігати жартів, як намагання видержати, не піддатися біді.

Ми, дівчата, намагалися вселити в серця наших хлопців надію, ми їх підтримували на дусі. А їм було тяжко, ой як тяжко. Адже хлопці зі своєї натури завжди показували перед дівчатами свою силу, справність, відвагу, витривалість тощо. А тут вони в неволі. І їх, молодих, половили на Україні й вивезли на примусові роботи в Німеччину. Отож мучилися вони, молоді, які повинні б хизуватися перед дівчатами, перед своїми коханими. Їх з'їдала зневіра, вони неначе соромилися своєї долі. А вони ж не були винні, що опинилися тут. Не було ж сили протиставитися німецькому теророві.

Я була свідком переживання хлопців. Мене час від часу, як я вже згадувала про це, викликав начальник табору, щоб йому перекласти виправдовування провинившихся хлопців. Їх іноді ловили на якийсь дрібній крадіжці й допитували. Їх питали чому вони це зробили, чи хтось їм у цьому помогав, чи хтось бачив, як вони крадуть тощо. Я мусіла точно перекладати, бо ж боялася, аби котрийсь німець, що розуміє нашу мову, не виказав мене, що я фальшую запитання чи відповіді.

Було, що коли привозили штрафних, то першого ж дня їх гестапівці розпитували в чому вони провинилися. Іноді якийсь гестапівець захотів показати свою силу, то наказував мені вийти з кімнати, а присланого хлопця били. Після того мені було дуже важко бути перекладачкою, я вся трептіла, я боялася глянути на побитого хлопця, я ж ото кілька хвилин тому чула крізь стіну як його били, як він стогнав чи й кричав. Потім я бачила сліди побиття — кров, синяки. Мені так було шкода тих наших хлопців, а помогти не було чим, не було як. Ті штрафні, що попадали до нашого штрафного табору за крадіжку, адже вони не крали з розкоші, їх до того примусила біда, голод. Коли хто з них вкрав кусок

шкіри чи полотна, при якому працював, то не для розкоші, а щоб його проміняти на кусок хліба.

В таборі в мене було багато товаришок дівчат з Західної України. Була між ними Зося, Софія, вона була дуже зичлива, помогала не тільки своїм дівчатам, але й хлопцям, незалежно від того, звідки вони родом. Була між нами також Стефка, родом з Галичини. В неї був хлопець, родом з Бельгії. Він працював у якісь мануфактурній фабриці то, сам ризикуючи, крав там щось з одягу й приносив тій Стефці, а вона з нами ділилася, мені також дала щось з того, що їй не підходило розміром.

Це вже було в 1944 році, вже відкрився Другий фронт, ми все більшу надію мали діждатися скорого закінчення війни, недалекої волі. Вже й нам хотілося якось приготуватися до того радісного дня, краще одягнутися, виглядати дівчиною, а не якимось опудалом.

Ми все частіше спілкувалися з нашими хлопцями, навіть, як то дівчата, іноді латали їм одяг, прали за них тощо.

Працюючи в табірній кантині, я пізнала багатьох дівчат і хлопців. Вони знали мене як ту, що видає їм хліб, юшку, картоплю. Коли ми познали себе краще, тоді вони зрозуміли від чого залежить, що раз їм можна було отримати трішки більше хліба, а раз ні. Це було пов'язане з тим які вахмани чергували в таборі. Про них і розповім дещо.

РІЗНІ ВАХМАНИ

Я вже згадувала, що в штрафному таборі були різні вахмани — два з них на одній шихті були добри, а на другій шихті були два такі, що живцем з'їли б кожного, хто тут

відбуває покарання за втечу чи крадіжку або й іншу провину перед табірною адміністрацією. В таборі вахмани чергували по два. Оті кращі, вони були вже не молоді люди, чи то якісь інваліди, чи що. Вони не обзвивали нас „свиньми”, не верещали на нас. Я їх краще пізнала, коли працювала в кантині. Вранці й перед вечерею треба було мені краяти хліб на порції, то ті вахмани добровільно мені помагали. Також помагали видавати хліб чи увечері юшку й картоплю. Коли ж, після роздачі, залишався якийсь хліб, то ті вахмани давали його нашим виснаженим, худим хлопцям, також суп давали їм що залишався. Вони до мене ставилися, як до людини, навіть як до покривдженого долею дівчини. Розмовляли зі мною по-людськи, навіть розпитували про мое життя на Україні.

А ось ті два вахмани, що працювали на другу зміну, то були такі завзяті гітлерівці, такі ненависники, що годі це описати. Це саме вони, хоч і не втручалися до роздачі мною харчів, однак слідкували й все бачили що я роблю. То коли залишався після роздачі хліб, я його не мала зможи дати нашим хлопцям чи дівчатам, також не могла дати їм добавки юшки чи картоплі, коли щось залишалося в котлі. Ті два вахмани все спостерігали, неначе чекали, коли щось в кантині залишиться. Тоді вони брали хліб, що залишився, а також і з котла у відро й заносили це своїм свиням. Вони ж, бач, любили і ковбаси, і сало, а в крамницях продавали на картки, то ж вони самі умудрялися кормити свиней.

Про те, що вони люблять добре з'єсти, ми самі знали дуже добре, зокрема я знала, працюючи в кантині. Вони не їли того, що привозили до нашого табору з польської чи французької кухні, в них на другий сніданок були свої, принесені з дому, бутерброди. То ж, коли вони їх в кантині розгортали, щоб з'єсти, то від них розходився такий приємний запах, що аж дух запирало. Ну й, зрозуміло, що й мови не було, щоб котрийсь з них запропонував мені хоч кусочек. Я, як і всі в таборі, були

для них нижчим гатунком людей, з якими по-людськи навіть говорити не треба.

Дивлячися ото на тих противних вахманів, я не раз сама думала, а й з товаришками й з хлопцями ми розмовляли, що оце вже не довго їм, тим вахманам, панувати, вже не битимуть кого попало для власної розваги, незабаром прийдуть наші аж в Берлін і визволять нас з німецької неволі.

Прийшли наші в Берлін, це правда. Прийшли і за Берлін, прийшли аж до Ельби. Тільки ж ми не дочекалися визволення, а дочекалися зневаги, приниження, образи з боку передусім політвиховників Радянської Армії. Це було таке прикре, таке несправедливе, таке нелюдяне, що цією справою повинні б зайнятися вчені, досліджуючи причини такого ставлення до нас і наш психологічний стан в час, коли ми такого „визволення“ діждалися. Саме тому не одна мати на Україні не дочекалася своєї дочки чи свого сина, коли скінчилася війна.

ВАСИЛЬКО

Вернуся, однаке, ще до подій у штрафному таборі. Одного дня до табору прийшов молодий, років вісімнадцяти, хлопчина. Таким він мені віддався. Він був гарно одягнений, на ньому був чистий, добрий піджак, штани в нього — „пумпи“, як їх називали у Львові та й тепер так їх називали галичани. Це були штани, що під колінами кінчалися зібрани гумкою. Я навіть здивувалася, що тут робить так добре одягнений хлопець, звідки він тут в штрафному таборі взявся? А прийшов він удень, коли всі були на роботі. А ввечері він ставув, разом з іншими, в чергу за вечерею. Тоді, підійшовши до віконця, він мені шепув, що хоче бачити мене після вечери в умивальні.

Я собі подумала, що той хлопчина таки має розум, що тут не хоче починати зі мною розмови, бо ж дивляться на нас вахмани, а ми не можемо забувати, що нас сюди привезли не для розваги, а щоб тяжко працювати. Ми навіть між дівчатами говорили, що ту кару дав нам не Бог, а диявол, що то саме він міг тільки придумати таке знущання над людьми, і тут, на примусових роботах в Німеччині, і там, на нашій Україні, та й в інших, завойованих німцями, країнах.

Коли той хлопець заговорив до мене, то почув це вахман і, хоч він був з тих кращих то, однак, погрозив йому пальцем, щоб не розмовляв зі мною під час моєї праці. Вахман ще запитав про що йому йдеться, а я, червоніючи, відповіда, що він ще хоче їсти, що він голодний.

Хоч і боялася чогось, хоч може й соромилася, однака після роздачі я пішла до вмивальні й там зустрілася з тим хлопцем, котрий назвав себе Васильком, також вивезеним на примусову роботу, але з Галичини, ото ж він не був „ОСТ”, тільки з літерою „У”. Там Василько швиденько оповів мені, що працював десь в якомусь магазині і йому вдалося вкрасти дві тисячі марок. Він їх так добре заховав й згодом зумів винести, що німці так і не доказали йому крадіжки, бо тоді б його запроторили до концтабору, але раз була на нього підозра, то й послали його в штрафний табір. Ось він тут і опинився.

З оповідання Василька я зрозуміла, що він був спритний хлопчина, давав собі в житті раду, також між німцями. А те, що він взяв ті гроші, то це ж не була кража. Правда, в заповідях Божих написано, що „не кради”, але це ж, як пояснював Василько, і я була з ним згідна, не була кража, адже ж німці сотні тисяч українців, поляків, білорусів, росіян та інших привезли у їхній „фатерланд” і примушуть безплатно тут тяжко працювати, то, якщо один з таких безплатних робітників візьме дві тисячі марок, то чи це кражу? То й справді, яка тут може бути мова про кражу. Вкрасти крихту від злодія, що краде

мільйони, що нівечить людей, то це гріх? Ні!

Василько каже, що якось і сюди йому вдалося „перешварчувати” ті дві тисячі марок, але ж в бараку він не сам, в ньому сімдесят хлопців, то він боїться за ті гроші, щоб в нього хто не вкрав. Ото ж він хоче, щоб я, котра працюю в кантині, котра неходить до фабрики на роботу, переховала йому ті марки вродовж двох тижнів, а після цього він прийде й забере їх від мене.

Що ж мені було робити? І страх перед німцями, і жаль мені хлопця. А хлопець був таки гарний, чесний, розмовний, симпатичний. Повагавшися, я взяла від нього ті гроші й зразу ж заховала за ліфчик, щоб було надійно.

Ходила я з тими грішми цілих два тижні, ходила й проторпала, щоб хтось якимось чином не підстеріг мене, адже я вже мала досвід з моїми „землячками”, які два рази мене зрадили. Я ходила з тими грішми і весь час думала про Василька, як про того, що дав мені переховати гроші, і як про гарного хлопця. Аж, після двох тижнів, Василько знову став останнім в чергу й шепнув мені, що хоче зустрітися зі мною в умивальні. І знову почув це один з тих кращих вахманів і тут же пригрозив мені, щоб я не розмовляла під час роботи. Я пояснила вахманові, що хлопець просить додаткового кусок хліба, що він голодний.

Я, скінчивши роздачу вечері, помила ополоники, котли, в яких привозили їжу, повідтягала їх на призначене їм місце і, користуючися тим, що вахмани пішли слухати радіо, зустрілася з Васильком. Я віддала йому гроші, а він зізнався, що о десятій ввечері буде втікати з табору, що таки наважиться це зробити, пролізти попід дроти й чкурунти в світ, подалі від штрафного табору. Я перелякалася, мені шкода було Василька, а що як його зловлять? Це ж не жарти — втеча зі штрафного табору! Я навіть пробувала його відвести від такого задуму, але Василько був рішуче готовий до втечі. На тому й, поки що, закінчилося мое знайомство з Васильком.

ВІСТІ З ФРОНТІВ

Ми радіо не мали змоги слухати, але слухали його німці-вахмани, що пильнували нас у таборі. Я вже згадала про те, що скористалася нагодою для зустрічі з Васильком, коли вахмани пішли слухати новини по радіо. При тій нагоді й мені інколи вдалося дещо підслухати, або ж, більше навіть не так підслухати радіо, як чути реакцію на новини з боку вахманів. Вони щораз частіше, слухаючи новин, кивали головами, перешіптувалися про щось, а то й голосно промовляли — „Майн Гот, майн Гот!”, що означало — Мій Боже! З цього я робила висновок, що на фронтах у німців не все гаразд, що фронт наближається вже до Німеччини. А вахмани слухали новин, неначе поприлипали до радіоапарата.

Також з розмов між німкенями наші дівчата й хлопці могли дещо довідатися про новини з фронтів, про загальне, невідрадне вже для німців, становище їхньої країни. Чимраз частіше доходили до нас чутки, що німці залишили такі міста, потім такі країни. І щораз частіше чути було, що то того, то іншого чи син, чи чоловік прийшли з війни каліками, щораз частіше німкені ходили в жалобі по загиблих на фронтах їхніх чоловіках чи синах, ще так недавно крокуючих, з завинутими рукавами, по всій Європі зі співом „Гайлі, гайль!”

Ми, чуючи це все, також щораз частіше починали аналізувати минуле, все те що ми бачили, що нас самих торкалося, також наших близьких. Ми ж бачили, що після трагічних років сталінщини й єжовщини, на зміну одному теророві прийшов другий. Гітлерівці на початку війни воювали, неначе виконували свої звичайні професійні обов'язки, навіть так само розстрілювали всіх підряд єреїв. Ми і бачили, і чули, як поводилися німці з нашими полоненими, як їх заганяли на вигони, огорожували колючим дротом, і так тримали їх під голим небом тижнями, місяцями, в голоді, в холоді. А довкола стояли

вежі з кулеметами, і німці з них стріляли, як тільки хто десь заворувився після наказу не ворушитись. Ворувився один, а стріляли по всіх. А вони ж були, неначе отара овець, збиті в одне. З голоду вискубували яка де була траву. І в той же час не дозволяли населенню дати щось полоненим з'їсти. Тому й вмирали полонені не десятками, а тисячами, десятками тисяч. І це, повторюю, діялося в половині двадцятого століття, в час, коли ідея гуманності були відомі всім цивілізованим країнам.

Говорили ми в таборі при нагоді новин з фронтів і про євреїв. Про них німецька пропаганда говорила, що вони протягом століть гнобили населення Європи, що вони були жадні, вони фальшиві, вони заслужили на те, щоб їх усіх винищити, повбивати. І дехто з-посеред тaborян почав говорити про те, що євреї (галічани говорили: жиди), знущалися теж і над нашим народом, і в минулих століттях, і навіть останньо, вже за радянської влади, коли багато з-посеред них пхалося до влади. Говорили також і про те, що євреї — фальшивий народ, що вони навіть одного з-посеред себе розп'яли на хресті, що вони на Голгофі розп'яли Ісуса Христа.

Не знаю скільки в таких міркуваннях було впливу гітлерівської пропаганди, скільки видумок, скільки здогадок, а скільки правди. Тоді ніхто не говорив, бо й, мабуть, не знов, що Ісуса Христа засудив до кари смерті римський суд, що в той час євреї не мали своєї держави. І що й до сьогодні не встановлено наскільки євреї спричинилися до смерті Ісуса Христа.

Однак, поза всякими міркуваннями про євреїв періоду двох тисяч років тому, чи можна було хоч би у малій мірі виправдати масове їх винищування? Адже це був таки справді геноцид. Адже в чому завинили перед людствоми хоч би ті мої товариші зі школи у Бердянську, ті молоденькі, гарненькі єврейочки?

Хто б що не говорив про вину того чи іншого народа, а я таки думаю, що в кожній нації є люди добрі і є погані, не можна казати, що всі євреї погані, а всі українці добрі. Я

на собі мала приклад, коли мене наші ж українки зраджували перед німцями. Саме через українку я й опинилася у штрафному таборі. А ось чех (чи словак) лікар поміг мені, і серед німців були добрі люди, про що ми знали, працюючи в фармерів. Боронити честь своєї нації треба так, щоб не принижувати інших.

ЩЕ ПРО ВАСИЛЬКА

Вернуся ще до того вечора, коли Василько втікав зі штрафного табору. Він у нашому штрафному таборі, як виявилося, мав перебувати тільки до часу суду над ним за ту кражу. За час двох тижнів, на які вони його запроторили до штрафного табору, німці, а саме власник магазину, в якого Василько вкрав гроши, сподівався знайти докази вини. Тоді суд не помилував би Василька, йому тоді загрожувала кара смерті, або, в найкращому випадку, концентраційний табір. Німці не цяцькалися з тими, хто їх обкрадає.

Ото ж коли Василько прийшов тоді за грішми, він мені довірився й сказав, що вже перевірив, що в дротах огорожі нема електричного струму, отже він цю перешкоду якось подолає, треба буте тільки напружити сили, щоб переплисти непоміченим канал. Він, на мої побоювання, запевнив мене, що вміє добре плавати, щоб тільки не зауважили його, то він канал перепливє. Бо він таки боявся суду над собою, він був свідомий того що його чекає, а молодому не хотілося ні вмирати, ні попасти у концтабір, з якого, які він казав, найкоротша дорога на волю веде через комін крематорію.

Розмова наша з Васильком в умивальні не могла тривати довго, адже хтось міг туди увійти, зауважити, що ми про щось перешіптуємося, може здогадатися про якісь наші наміри та й зробити донос до вахманів, тоді всі

плані Василька пішли б шкереберть, а йому самому не бачити вже волі. Тому ми мусіли вже попрощатися. Я вже про Василька думала як про близьку мені особу. І він, коли прийшло прощатися, пригорнув мене до себе, поцілував мене, а я вся так і спаленіла. Незнаю що було б, коли б хто у ту хвилину побачив мене. Я б не могла скрити свого збентеження. Отак ми й розсталися того вечора. Я розсталася вже неначе з моїм гарним, милим Васильком.

Попрощавшися з Васильком, я ще вернулася до кантини, щоб перевірити чи все в порядку, чи котли на місці, щоб можна їх було завтра взяти до польського чи французького табору. А вертаючися з кантини до свого бараку, мене знову на порозі перестрів Василько, сказавши, що ще не про все мене повідомив. І в той же час вийшов з чоловічої частини бараку якийсь хлопець і так якось на нас подивився, що мені стало підозріло чи, бува, він за нами не слідкує, чи він не хоче нас зрадити. Ясно, що на злодієві шапка горить, мені кожний рух був тоді підозрілий. А той хлопець, він же нічого не міг знати про Василькову плановану втечу. Ото ж, як тільки той хлопець пройшов, ми ще перешепнулися з Васильком і, боячись ще якоїсь несподіванки, відскочили одне від одного. Видно було по тому, що Василько ще раз хотів зі мною поговорити, що я йому також не байдужа. І я тим обрадувалася. Василько ще довго говорив зі мною.

Прийшовши до свого приміщення, я тихенько вляглася побіч Зіни Стадник, замкнула очі і почала мріяти. Мрії мої перемішувалися з уявним страхом за Василька — чи вдастя йому втекти, чи не настигне його якесь нещастя? Адже це його останній шанс, бо за два дні мав бути суд над ним, відкладати втечі він вже не міг і я це розуміла.

Василько, пояснюючи мені своє рішення щодо втечі, казав, що суд може засудити його до розстрілу, але й може також, як галичанина, взяти в гітлерівську армію й послати на фронт, де його й так чекала неминуча смерть. Василько не був певний результату суду, він не знав, чи

власник знайшов якісь докази проти нього, чи ні. Правда, грошей вони не знайшли, вони в нього, але ж можуть бути інші докази, може власник знайшов якого свідка, хоч бий фальшивого. А йому, Василькові, не хочеться в найкращому випадку йти на передову на фронт і там воювати й згинути за Адольфа Гітлера. Ще, казав він, коли б прийшлося воювати за вільну Україну, то це інша справа, тоді він сам пішов би в армію. Він тоді, Василько, казав і про те, що не пішов би теж в Червону Армію, бо вона йому видавалася чужою, хоч в ній воювало багато українців. Упередження до Червоної Армії у Василька залишилося ще з 1939 року, коли він був свідком масових арештів на Західній Україні, а згодом і висилок цілих сімей у Сибір, без суду, без розбору — чи хто винен, чи ні, вистачило, що хтось був підозрілий у несприянні радянській владі, того, разом з родиною, приходили вночі й забирали, вивозили. Це робилося у великих масштабах і про це люди говорили, що то несправедливо, що то нелюдяно.

І казав Василько, що й німці йому не сподобалися, коли прийшли 1941 року. Правда, він був свідомий того, що з галичанами німці поводилися набагато краще, ніж з українцями з Великої України, але все ж таки німці не були справедливі до українців.

Так говорив вісімнадцятирічний Василько, простий хлопець з Галичини, говорив, не знаючи тонкощів гітлерівської політики, яка Галичину приєднала до Генерального Губернаторства, а решту України, включно з західною Волинню й південним Поліссям назвала „Райхскомісаріат Україне”, тобто вважала територією, рівнозначною з колонією. Та хто про це в той час знати?

Лежу я на соломі і бачу в своїй уяві Василька, бачу як він лізе попід дроти, як він потихенько влезить у воду, я навіть подумала про таке, що він же не міг, входячи до води, роздягатися, він мусів увійти в неї в одязі. І як йому буде потім в мокрій одежі? І я дивувалася відвазі Васильковій, він ставав у моїх очах героєм. Його, я собі

думала, ще й досі боліли плечі від побиття на першому допиті, про що він мені також згадав. А тепер він не побоявся гестапо, він пішов на риск втечі, будучи свідомим того, що його не помилують, зловивши.

А щодо грошей, то, як я собі думала, лежачи на соломі, він зробив правильно, без грошей навіть серед німців трудно жити, а за гроші можна теж і гітлерівця підкупити. І невинний він перед Богом, що вкрав ті дві тисячі марок, він тільки сам собі заплатив маленьку частинку того, що йому належалося за його працю. Не тільки йому належалося, а й всім нам. Нам же не платили німці за наш труд.

А що як піймають Василька? Заберуть від нього гроші, засудять його, він згине, не використавши вкраденого. Чи страшна йому смерть? Певне, що страшна, як і кожній людині.

А коли не зловлять Василька, то чи надовго вистачить йому тих двох тисяч? Він же дуже скоро їх позбудеться, купуючи то се, то те. Та чи треба тим журитися, чи треба побиватися, що не буде в нього грошей? Ось в нас немає ніяких грошей, а живемо, живемо тим, що дадуть німці. Зрештою, людина родиться без багатства цього світу і вмираючи не може забрати з собою нічого. Чи це не справедливість Божа? Навіть найбагатший вмре і залишить все на цьому світі. Також найзавзятіші гітлерівці не ошукають смерті, і вони муситимуть відійти з цього світу, хоч які б вони не були великі есеси чи гестапівці.

Василько добре зробив, що вкрав в багача гроші, він ними й так не розбагатіє, а багач не збідніє від тієї кражі, для нього дві тисячі, це дрібниця.

З оповідань ще з дому знаю притчі про багачів. Ото такий багач після смерті попав у пекло, а там варять його в котлі зі смолою, а він все бідкається, жалкує, що не взяв з собою грошей, бо оце, здавалося йому, він міг би відкупитися в дияволів. Але, говорять, після смерті диявол не берегрошей, він на них неласий. Нимитільки

підманюючи, диявол спокушує людей за життя, і є такі, що за горші продають свою душу.

Василько мудріший за того багача, він, як було видно по його поведінці, не стане багачем, йому гроші потрібні на те, щоб їх витрачати, а не громадити, як бальзаківський лихвар Гобсек. Оце він тепер пливе каналом, а риби, що в ньому, навіть не підозрюють, що це втікач, котрий хоче заховатися перед гітлерівцями. Я певна, що Василькові пощастиль переплисти канал, я молилася за його успіх, щоб його не впіймали.

Від роздумів про Василька я перейшла до роздумів про саму істоту життя, про долю людини. Я вже давно була певна, що в кожної людини своя доля, кожна людина, якщо вона хоч трохи справедлива, має свого ангела, котрий підказує що робити, як поводитися, як уникнути небезпеки. Поради ангела, це поради власного серця, власного сумління, передчуття. Нас воно веде по такому а не іншому шляху. Ми виключно своїм розумом неспроможні вирішити всього нашого життя, люди неспроможні математично визначити шлях, по якому їм іти. Є щось, що не вміщається ні в людський розум, ні в багатовічний досвід людства. Це щось, що годі пізнати. Це — невпізана сила. Вона існує, її не заперечити.

Це та сила підказала Василькові звернутися до мене, щоб переховати йому гроші. Ця сила нас обох взяла під свій захист. Я Василька не могла виказати перед гітлерівським начальством, а були ж між нами й такі, що могли зробити на нього донос. Василько, не знаючи мене, не міг знати хто я і яка я, це якась невидима сила йому підказала, що він може довіритися мені.

Так я лежала й не могла заснути, лежала й чекала дванадцятої години, коли приходять поліції перевіряти чи всі на своїх місцях, чи хто не втік. Лежу й наслухую, чи не чути гомону, який був би напевне, коли б оце десь зловили Василька.

Я все ще не спала, як почула гавкання собак. Це вахман випустив собаку, який кудись побіг, гавкаючи, а

згодом знову опинився біля ніг свого господаря й заскавучав. Я зрозуміла, що вахмани йдуть перевіряти в чоловічий барак. І справді, за якихось кілька хвилин я почула, як когось там про щось питаютъ, допитуються. Це вже зауважили, що нема Василька. Вони оце зараз почнуть його шукати. А де він тепер? Вже на тому боці каналу, я була того певна.

За хвилі до нашого бараку прийшов той неначе добрий вахман, що накульгував на одну ногу, може ще у тамту війну поранену. Прийшов він в наш барак і зразу ж до Зіни, яка спала, аж хропіла. Вахман палицею почав штурхати Зіну й навіть крикнув — Вставай, ти вредна блонда! Я розкрилася, бо ж лежала з накритою головою, і почала питати вахмана про що йому йдеться. А той до Зіни: Де той блонд, що ти з ним говорила? Зіна спросоння витріщила очі й не знає про що йдеться, а вахман погрожує, що битиме її. Тоді я спитала вахмана про якого йому блондина йдеться і, неначе здогадавши, пояснила вахманові, що Зіна про нього нічого не знає, це зі мною він говорив, коли приходив просити добавки, що й бачив сам вахман. А потім той хлопець вийшов з кантини й пішов до свого бараку а я до свого, а в той час Зіна вже спала, вже була на своєму місці, отже не могла вона з ним говорити.

Вахман повірив мені й пішов до приміщення для вахманів, звідки кудись телефонував, мабуть повідомляв про втечу одного з робітників. А Зіна тим часом дякувала мені, що я за неї заступилася. А як же я не мала за неї заступитися, коли я знала, що Василько втік, а вона в нічому неповинна, вона нічого не знала про Василька. Її ж вахман справді міг побити, а згодом могли її підозрювати у сприянні втечі Василькові. За таких умов я не могла мовчати й наражати свою товаришку на небезпеку. Вона була мені вдячна, не знаючи навіть, що мені було відомо про втечу.

Як не дивно, а великого шуму з приводу втечі Василька так і не було. Ми могли здогадуватися, що

німцям вже не дуже було до погоні за втікаючими, бо ж їхні армії все ближче німецьких кородонів, вони відступають і це спричиняє послаблення дисципліни навіть у штрафному таборі. Видно, начальство, якому дзвонив вахман, повідомляючи про втечу, наказало махнути на все рукою. Так воно й сталося, бо вже не було в цій справі ні допитів, ні будь-якого слідства, яке звичайно проводили, тощо.

Як я згадала, дисципліна в таборі була щораз менша, вахмани вже не чіплялися будь-чого, вже трохи поспускали свої носи. За таких умов і наші тaborяни почали підносити голову, переставали труситися на саму появу вахмана.

Зіна Стадник, ота, як її називали німці, „вредна блонда”, це ж моя приятелька ще з попереднього табору. Раз про неї мова у зв’язку з втечею Василька і претензіями на її адресу з боку вахмана, то треба мені сказати й про те, чому вона опинилася в цьому штрафному таборі. Коли ми ще були в попередньому таборі, то дехто працював в амуніційній фабриці, дехто в інших фабриках. Йшли до фабрик колонами, зрештою не тільки з нашого табору, але й з інших, як наприклад з табору Готман. Провадили колони поліцаї і вони ж передавали робітників наглядачам, що пильнували у фабриках. Ото ж до маршуєчої колони з нашого табору котрогось ранку приєдналася по дорозі Зіна. Це зауважив поліцай і зробив згодом протокола, в якому написав, що вона, тобто Зіна, не ночувала в таборі. Ось і за це вона опинилася в штрафному таборі, де ми й зустрілися. Вже тут Зіна мені розповіла, що таки справді вона не ночувала в таборі, що в неділю вона відвідала свого знайомого хлопця Івана Кокота, галичанина, засиділася в нього і запізнилася на останній трамвай та й залишилася в нього ночувати. А переночевавши, у понеділок вранці приєдналася до колони робітників-тaborян. Зіну запроторили до штрафного табору, хоч і не вчинила вона ~~жодного~~ злочину, вона ж не пропустила праці, навіть не

запізнилася, ось тільки не очувала в таборі, бо її затримав на ніч хлопець.

В той час, коли ми, працюючи ще в попередньому таборі, все частіше працювали в фармерів, коли ми дізналися де села, де живуть добре бауери, багато з-посеред дівчат, коли з власної ініціативи працювали в господарів, не верталися на ніч у табір, вранці вони приєднувалися до колони і все було в порядку. Навіть було таке, що й серед тижня, влітку ж день довгий, йдучи з роботи у фабриці, вискачували з колони, йшли до фармерів робити до вечора, там і очували, а вранці знову приєднувалися до йдучих на роботу. Таке було корисне тaborянам, бо ж, хоч і мусіли робити по шіснадцять годин на день, то все ж таки у фармера добре їли, мали, отже більше сили.

Раз така практика не шкодила інтересам німців, бо ж робітники не були вже охлялі з голоду, то німці й не звертали на неї особливої уваги. А от Зіні, яка не очувала в таборі, не пройшло таке без покарання. Може тому, що вона справді була, як кажуть галичани, писката, не змовчала ні кому.

Описана тут мною практика щораз частішого відвідування нашими дівчатами фармерів, довела до частіших втеч з табору. Працюючи у фармерів, дівчата потихеньку домовлялися з ними, що котрогось дня прийдуть і залишаться там, міняючи своє прізвище, щоб табірна адміністрація не чіплялася тих, хто приймає на роботу дівчат. Котрій вдавалося, то така була щаслива, хоч і робила від світанку доночі, але ж на свіжому повітрі, в полі, до чого їм було не звикати. Але деяким не вдавалося, табірна адміністрація натрапляла на їх слід, а тоді вже не обходилося й без биття. Не кожна втеча що кіначалася невдачею, вела до штрафного табору, але за кожним разом поліцаї мстилися на втікаючих. Це ж, коли хто втік з табору, вина лягала на них, з них робили стягнення за погану службу. То часто від них дівчатам діставалося по плечах нагайкою.

Все ж таки ні штрафний табір, ні побиття не стимували дівчат від спроб втікти до фармерів. Ті, що втікли, звичайно не втрачали зв'язків зі своїми подругами в таборі, вони, як я вже описувала на прикладі моєї двоюрідної сестри і Аньоти, помагали нам чим тільки могли, до постійної практики належало, що вони в своїх господарів дещо брали без їх відома, ховали це в соломі, в половині чи ще в якомусь місці, а ті, що жили в таборі, підбирали це й тим підкріплялися. Все це свідчило про велику солідарність наших дівчат, про безкорисну взаємну підтримку.

Тут можна б ще порушити справу моральності тих дівчат, що працювали у фармерів і в них підкрадали харчові продукти, щоб дати їх своїм голодним подругам. Над тим ми тоді не думали, однак така поведінка сама собою була виправдана. З відстані часу про це можна сказати таке: Працювали дівчата у фармерів від світанку до смеркання, господарі давали їм добре їсти, навіть іноді давали дещо з одежі. Але ж вони, ті фармери, за роботу не платили. Дівчата й хлопці працювали в них безоплатно. То що ж, чи самий інстинкт групового самозбереження не міг підсказувати їм, що нічого аморального нема в тому, щоб брати хоч би частинку своєї заплати у формі краденого? Краденого не для розкоші, не для збагачення, а для порятунку своїх подруг, які теж працювали на німців безоплатно і ще й були майже завжди голодні. Нехай, отже, ті, хто читатиме ці спогади, не осуджують поведінки дівчат, нехай не підозрюють їх у невдячності до своїх господарів, котрі їм дали роботу і кормили їх.

Отже — крали наші дівчата, бо так це треба назвати, і та кражя була абсолютно виправдана. А красти нам не треба було вчитися. Нас, щоправда, в школі цього не вчили, але навчило нас красти саме життя під сталінським режимом. Ми бачили, як крадуть наші батьки, приносячи з поля то зерно, то якусь городину. А коли ми підростили, то й самі ходили в поле й брали

(крали), як ніхто не бачить. І це також в сім'ї не вважалося неморальним, хоч, як я вже згадувала, в заповідях Божих сказано: Не кради! Врешті-решт, коли до справи підійти з точки зору стосунків між неоплаченим робітником і забиранням у того, на кого працюєш, частки його продукту, то це не буде кражи, це буде лише часткова самозаплата, хоч вона й має з формального боку всі признаки кражі. Таке було за сталінського режиму в Радянському Союзі, таке ж, а навіть набагато гірше, за умов вивезення молоді на примусові роботи в Німеччину.

Вернуся тепер ще до справи Василькової втечі. Отож, німці не дуже побивалися тим, що ще один хлопець втік. Але той хлопець, що бачив, як я напередодні розмовляла з Васильком, підійшов до мене на другий день вранці, це було в умивальні, і сказав, що коли захоче, то скаже кому треба про те, що саме я, а не "вредна блонда", розмовляла з Васильком. Я тоді, все думаючи про Василька, розізлилася й прошепотіла йому прямо в вічі: Спробуй тільки, то незабаром, як прийдуть наші, тебе першого півісять на гілляці, вже я про це сама подбаю! Він і перелякався моєї погрози, бо справді на фронтах німці зазнавали поразки за поразкою.

З прикрістю муши сказати, що той хлопець, сам родом з Полтави, а також його товариш, підписали німцям своє зобов'язання співпрацювати з ними, тобто, на ділі, не співпрацювати, бо яка ж могла бути співпраця між всевладними гітлерівцями і вивезеним на примусові роботи невільником? Вони, ті хлопці, зобов'язалися за якісь невідомі мені пільги спостерігати за своїми ж товаришами і робити доноси до вахманів. Про це все я довідалася вже згодом, а в той день тільки почала здогадуватися про вислуговування того полтавця перед гітлерівцями.

І чому оце серед нашого народу таке діється? Чому наших українців так багато помагало сталінському режимові придушувати своїх же земляків? Чому так багато українців вислужувалися гітлерівцям під час

війни? Я цього не можу збагнути, мені це болить. Але ж промовчувати такі факти не хочу.

Тоді мені здавалося, що я вже більш ніколи не побачу моого гарного Василька, що доля звела нас на дуже короткий час. Однак я мала надію, що він не попався в руки гестапо. Вранці після його втечі не було, як я вже згадала, жодного шуму, ото тільки, неначе для формальності, якісь чужі гестапівці привели в барак собак, дали їм понюхати коло Василькового барлогу солому, ті собаки взяли слід, підійшли попід дроти, над канал і це все. Вони більше нічого не зробили понад те, що й собаки наших вахманів, які також довели їх до каналу. На воді обривався слід по Василькові. Але, раз гестапівці й вранці намагалися щось зробити, щоб знайти Василька, значить він не попав у їхні руки і це мене дуже радувало. Значить — Василько живий, він десь переховується через день, на ньому сохне одяг. А там він дасть собі раду, він вміє говорити по-німецьки, в нього гарний одяг, а ще й гроші в кишенні.

По всьому було видно, що гестапо не прикладає великої ваги до втечі, зокрема гестапівці не ведуть ніякого слідства, не розпитують. Вони, як видно, вже більш за себе починають журитися, та й не дивно, адже на фронтах все частіше оточують німецькі армії, щораз більше німців здається у полон, і на східному, і на західному фронтах.

А ми, дівчата, що колись робили в амуніційній фабриці, раділи, що до поразок німців і ми в якісь мірі спричинилися, сиплячи в патрони замість пороху пісок. Ми собі уявляли, як ото німці не можуть вистрелити снаряда, бо в ньому дуже мало пороху, а більше піску. А проводити слідство щодо такого саботажу в них вже не було часу. Наскільки наші міркування щодо нашого дрібного саботажу були вилучані, я не можу сказати, але вони нас підтримували на дусі, нам з нашими думками легше було чекати кінця війни.

Чекали ми кінця війни, але й чекали на закінчення

строку штрафного табору. Всі тут чекали, коли зможуть вийти звідси, щоб можна було найнятися в якогось фармера, щоб підкріпитися. А чекаючи, ми й надалі працювали, а коли був вихідний, то робили довкола себе порядок, зокрема перетрушували солому, підмітали половину, на яку стиралася солома, викидали її в смітник разом з блохами. Також по неділях прали свій одяг, зашивали, латали його. Аби тільки дожити до визволення, або тепер — до звільнення зі штрафного табору.

КІНЕЦЬ ШТАФ—ТАБОРУ

Рахували ми дні до шестимісячного терміну в штрафному таборі. Випускали з табору не аж так точно, не додержувалися німці якраз шістьох місяців. Ми з Зіною і з моєю іншою приятелькою Стефкою mrіяли вийти зі штрафного табору разом. Ми й попали до нього в більш-менш одному часі. Вже минуло п'ять місяців, як ми тут, вже залишилося тільки два тижні, ми з напруженням чекаємо звільнення.

Пам'ятаю, був це понеділок, гарний сонячний день. Ми повечеряли й сидимо на своїй соломі, приготовляючись кластися спати. Аж ото приходить вахман з якимось списком в руках. Глянув на мене, на інших і почав читати прізвища дівчат до звільнення зі штрафного табору. Прочитав також прізвища: Антоніна Хелемендик, Зіна Стадник, Стефанія Синишина. Радіст! Всі ми маємо вийти в четвер! Ми почали обійтися одна одну, цілуватися. Нарешті! Нарешті приходить воля! А чи воля? Це ж тільки звільнення зі штрафного табору, звідки ми попадемо в інший табір. То все одно наша радість була велика, звідси ж не можна було піти до фармера на неділю, щоб в нього поробити, але й поїсти. Хоч я,

працюючи в кантині, вже не була голодна, та я не могла думати тільки про себе, але й про моїх подруг. А вони ж і надалі ходили до роботи у фабрику, чи в магазин.

Від того понеділка три дні минули швидко, в четвер нас звільнили зі штрафного табору. Мене і Зіну Стадник гестапо назначило до табору Готман, до „Готман-лагеру”, як ми там говорили. Гестапівець, який нас звільняв, сказав, що він навмисне не посилає мене до табору, в якому я була попередньо. Я цьому дуже зраділа, бо ж не хотілося мені попасти ще раз під руку того лагерфюрера, що мене побив гумовою палицею і ще й зуба вибив.

Не бажаючи вертатися до попереднього табору, я попросила гестапівця, щоб він дозволив мені піти до нього, щоб я могла забрати звідтам свої речі, зокрема одяг. Я сподівалася, що впродовж семи місяців відсутності в таборі мої речі збереглися.

Гестапівець на моє прохання послав до табору Любек-Бранденбаум поліцая, щоб той пішов туди й взяв від моєї приятельки, також Зіни, з якою я там працювала в шпиталі, мої речі. Поліцай вернувся звідтам без нічого. Згодом я довідалася, що коли мене не було довший час, то дівчата розібрали мої речі й вже доношували їх, лише в Зіни залишився пластиковий мій плащ, але й вона його вже доношуvala. Я й не дивувалася тому всьому, адже ж мене не було в таборі сім місяців, а одежда, яку я там залишила, вона ж не була нова, все було лихеньке, та й не дивно, що воно вже позношувалося. Я, довідавши, що в мене нема нічого, трішки поплакала, та й на цьому скінчилось. Я залишилася майже без нічого, ото тільки в тому, в чому вийшла зі штрафного табору.

Я вже говорила тут про солідарність дівчат, про те, як одна одній помагали. Так і тим разом було. Моя приятелька Стефа мала хлопця, бельгійця, який мав змогу придбати дещо з жіночого одягу. Отова, та сама Стефця, дала мені, а також іншим дівчатам багато дечого,

чим могли приодягнутися, і все це було завдяки тому бельгійцеві. Вона навіть приходила до моого нового табору „Готман-лагеру” з тим бельгійцем, переважно в суботу або в неділю, і він разом з нею давали нам то

Перший день після звільнення зі штрафного табору Шлютоп-Любек, в якому я була впродовж шести місяців. Побіч мене Стефка. Фото зроблене Стефчиним хлопцем, бельгійцем, у 1944 р.

сукенку, то якусь спідничку чи блузку. Той хлопець казав, що дістає ті речі від знайомих німкень, серед яких працював. Зрозуміло, що це не були першоякісні речі, це було те, що вже зовсім не годилося німкеням, однак ми і тому раділи, бо ж не мали нічого кращого. Ми, дівчата, виходячи в неділю до міста, часто обмінювалися одягом, щоб не завжди бути в одному. Що зробиш, така вже жіноча натура.

Гестапівець, який мене звільняв зі штрафного табору, зразу ж тоді, того самого дня, назначив мене до роботи в пральні, що була розташована поблизу, тобто коло штафлагеру. Це була пральня для французьких і польських полонених, звідтам, з того табору, ми діставали юшку й картоплю, які я потім видавала нашим у штрафному таборі.

В тій пральні працювали самі німці, над ними всіми був майстер, німець, котрий був відповідальний за всю роботу пральні. Все, що ми прали, мало бути чисте, випране в пральній машині, а згодом, коли висохло, ми все це прасувалди. Я не дуже знаю що то був за табір, що для полонених прали й прасували постіль, може то був якийсь табір на показ для Міжнародного червого хреста, чи ще для когось — не знаю.

В тій пральні робота була досить важка, але ж не було причини нарікати, бо нас сюди привезли не на курорт, а на безоплатну примусову роботу. Так я там і робила, чекаючи кращого часу.

НАПЕРЕДОДНІ КРАХУ ГІТЛЕРА

В новому таборі — Готман-лагері, нові знайомства, нове товариство. Дні минали повільно, ми щораз більше тужили за домом, за рідними, за своїм селом, за

Україною. Настала остання зима, в якій німецькі армії ще намагалися боронитись. Так, вони вже давно не наступали, вони боронилися. До січня 1945 року німецькі армії ще стояли на лівому березі Вісли, але майже половина Польщі вже була визволена, Червона Армія стояла під Варшавою й не дала їй допомоги під час повстання. Аж при кінці січня 1945 року Радянська Армія перейшла Віслу й вдарила на гітлерівські армії, це був передостанній наступ на гітлерівські полчища. В той же час союзні армії просувалися вперед в Італії, у Франції.

На такому тлі подій, про які ми довідувалися з уривків розмов німців, ми починали плакати, чи то з радості, чи побоюючись за свою долю в останніх місяцях гітлерівської Німеччини. Ми й надалі бо були тут беззахисні, як пташки в клітці. Все ми думали, як би прожити, щоб дотягнути. А про те, що це вже зближається кінець фашистської Німеччини, знали вже всі.

Та остання зима була для нас, робітників на примусових роботах, однією з найтяжчих. Харчів не вистачало не тільки для нас, але й для німців. Зимою й у фермерів не було як підробити, бо раз, що це зима і в господарці нема нагальних робіт, а по-друге, що дні були короткі, йшли ми на роботу поночі й верталися поночі.

Одним з найбільш цікавих занять в таборі тієї зими були розмови про становище німців на фронтах. Ті розмови помагали нам переносити голод. Хто де працював, чи в фабриках, чи в магазинах, чи, як ото я, в пральні, всі підслуховували розмови німців, які ж мали деякі інформації чи по радіо, чи від тих, що, поранені, приїжджають з фронтів. Німецькі армії не мали вже достатньої кількості зимового одягу для солдатів, не мали вже потрібної кількості боєприпасів. Ми знали, що німецька авіація вже не панує в повітрі, а бомбардувальники західних союзників тисячами скидали бомби на німецькі міста, виводячи з ладу фабрики й заводи, що виробляли зброю. Під час тих

бомбардувань не один українець і не одна українка згинули, нас же багато працювало саме в фабриках воєнного виробництва. Німеччина не була підготовлена вести довгу війну, німецькі солдати втратили віру в свого фюрера, котрий все ще обіцяв застосувати якусь чудодійну зброю. Але вже йому не вірили. Німецьким військам не помогло й те, що німкені в'язали з вовни теплі рукавиці, светри тощо. Це була крапля в морі в порівнянні до потреб великих армій. В місті все більше спостерігалася настороженість, смуток, переляк. Багато німкень одягалися в саме чорне, то по вбитих синах, чоловіках, братах.

Не могли німців радувати вістки, за якими й Червона Армія зазнає величезних втрат, що ця війна коштувала Сталіну багатьох мільйонів поляглих солдат і офіцерів. Сталін ніколи не рахувався з людьми, для нього солдати були не більше, як гарматнє м'ясо. Йому було потрібне одне — „Победа!” Але та перемога над гітлерівською Німеччиною йому не давалася легко. Сталін мусив скласти договір з Великобританією, зі Сполученими Штатами Америки й їхніми союзниками. Навіть, як нам стало ще в таборі відомо, Сталін наказав увести в армії офіцерські чини, погони, за які ще не так давно знімали голови. Радянському Союзові США посыпали величезну кількість зброї, військового обладнання, також оснащення фабрик і заводів, величезну кількість харчових продуктів в консервах. Все це допомогло у великій мірі завдавати поразки німцям. Однак найбільший тягар тієї війни лежав на плечах звичайного солдата, а серед тих солдатів кожний п'ятий був українець. Німці казали, що найжорстокішими на фронті є солдати з азійських республік — узбеки, таждики, турки, киргизи, казахи. Вони, як ми це підслуховували, були безпощадні, їм вбити людину ніщо не значило.

Так говорили німці про, неначе, жорстоких узбеків, а самі вже забули якими були їхні солдати, якими були їхні есеси, гестапівці, як вони поводилися та й ще тепер, під

кінець війни, поводяться з полоненими. Вони бачили жорстокість радянських солдатів, а не хотіли бачити жорстокості своїх. Та й не тільки солдатів на фронтах, але в тилу, а також тих всіх гітлерівців, які винищували людей в концтаборах, про що ми вже добре знали.

Німці були обурені жорстокістю союзницьких бомбардувань, мовляв, це ж нищення мирного населення, яке непричетне до війни. В тому було тільки трохи правди, бо ж і німці нищили мирне, цивільне населення, вони також ніколи не рахувалися з тим, що гинуть жителі сіл і міст, які не воювали проти німців.

В останні місяці війни жити було страшно. Сирени щораз сповіщали про близьке бомбардування, багато будинків було розрушено, стояли пожари. Вже не було тієї дисципліни, яку ми застали, коли нас сюди привезли. Скрізь панував хаос, метушня. Не знаю чи це правда, але говорили, що на прохання Шведського червоного хреста союзники не бомбардували Любека, але ми бачили а вночі чули тисячі британських або американських бомбардувальників, які, оминаючи Любек, летіли на Берлін.

Ми вже бачили на вулицях міста солдатів-дітей, бо як же назвати покликаних служити в армії п'ятнадцятирічних хлопців? Вони часто були неспроможні нести рушницю, вона була завелика для них. Саме це й остаточно переконувало нас, що Гітлеру наближається кінець, вже йому не піднятися з краху, що його настиг.

КІНЕЦЬ ВІЙНИ ЩО ДАЛІ?

Врешті таки доконали Німеччину. До нас, до Любека, кінець війни прийшов якось навіть несподівано.

Ми, як і завжди, ходили на роботу, німці також працювали. Аж ото одного дня бачимо, а на подвір'ї французького і польського табору якісь незнані нам воєнні автомашини, а біля них солдати, але не німці. За хвилини кілька ми вже знали, що це були британські солдати на „джіпах”. Вони й сказали нам, що для нас війна вже скінчилася.

Всі, хто працював у пральні, оторопіли, ми ж радше сподівалися, що сюди прийдуть наші, тобто радянські солдати, а прийшли англійці. Вони нам пояснили, що оце, воюючи як союзна держава, Великобританія в ході воєнних операцій зайняла північно-західну частину Німеччини, британська армія окупуватиме ту частину Німеччини, а отже й місто Любек, в якому ми тут знаходимося.

Ну, як же нам не радуватися!? Адже ж для нас скінчилася неволя, ми вже не мусимо йти кожного дня на роботу, слухати вереску вахманів, які й не відомо коли կудись поділися. В таборі радість, скрики, плачуть з радості не тільки дівчата, але й хлопці.

Наша радість не мала меж, ми вже не мали перед собою примари голоду, не мусіли боятися побоїв. За декілька днів Шведський червоний хрест на великих вантажних автомобілях привіз величезну кількість харчів, зокрема різного роду консервів. Ті що привезли їх, заговорили до нас німецькою і англійською мовами. Вони сказали, що кормитимуть нас так довго, як ми сидітимемо в цьому таборі, сказали також, що незабаром нас мають забирати до наших країн, додому.

Ми тут вже й почали думати — що ж нам робити з собою? Ми на початку війни бачили, що люди живуть інакше, ніж ми жили в Радянському Союзі під сталінським режимом. Німці були гарно одягнені, німкеням ми тільки заздрили їхніх сукенок, гарних плащів, черевиків тощо. А й тут, за тих кілька днів, ми побачили, що, хоч і війна, однак британські солдати мають з доброї матерії уніформи, в них, як видно, все є.

Також ми бачили тих, що привозили нам харчі до табору, вони були цивільні особи, гарно, чисто одягнені, видно було, що вони не зазнали в своєму житті голоду.

Оти ми й почали між собою міркувати, почали обмінюватися думками: Щоти, Таню, робитимеш, як ти, Галю, думаєш?

А думали ми всі разом і кожна окремо, про те, що там, на Україні залишилися наші рідні, наші батьки, матері, сестри. Я й досі не знайшла своєї сестри по матері, Марії. Де вона, що з нею, що з моєю сестричкою Шурою, що з братиком Митею? Так нам хочеться вже тепер, у цю хвилину бути там, з ними. А чи всі вони живі там, чи всі здорові?

Серед таборян почали поширюватися погані чутки про ставлення сталінського режиму до тих, що попали в німецький полон, а також до вивезених німцями на примусові роботи. Говорили, що всіх, хто вертається з полону, засилають у Сибір як зрадників батьківщини. Хтось розповідав, як в радянській окупаційній зоні на вивезених на роботи дівчат радянські політруки теж казали, що ті дівчата зрадниці батьківщини, і не тільки дівчата, а й хлопці, бо ж ми тут всі працювали на німців, навіть виробляли в німецьких фабриках зброю, якою німці воювали проти Червоної Армії.

Як же нам було миритися з такими слухами, як ми могли сприймати таку оцінку?! Не хто інший, а ми бачили долю радянських солдатів, які попали в німецький полон. Ми теж бачили, як на початку війни відступали радянські війська перед наступаючим ворогом. Чи винні були ті солдати, що попали в оточення? Адже солдати не мали ніякого впливу на стратегічні чи й тактичні операції армії, вони йшли на війну, стріляли де їм казали, билися як вміли. Але ж жоден солдат, як окрема одиниця, не мав упливу на те, що цілі армії потрапляли в оточення. І не всі ж могли з оточення вийти.

Ми бачили і чули багато розповідей очевидців, як німці поводилися з полоненими. Їх просто масово

винищували, гинули їх мільйони. А Сталін їх зарахував до ворогів народу, навіть не намагаючись розібратися хто і за яких умов попав у полон.

Чи чув хто, щоб під час війни солдати не попадали в полон? Такого взагалі не буває. Може бути лише таке, що полонених не тримають, що їх зразу ж розстрілюють, але в полон попадають солдати всіх армій світу. І то переважно не з власної вини, а з вини командування нижчого або вищого рівня.

Про себе, про вивезених німцями на примусові роботи, ми знали найкраще. Ми ж не просилися в Німеччину, нам наказали сюди їхати, нас привезли сюди, у товарних вагонах. І поводилися з нами тут як з невільниками, як з рабами. Ми тут зазнали неймовірних знушань, принижень, зазнали холоду й голоду, нас заїдали воші, ми спали на соломі, неначе худоба. А тут нас починають поганими словами обзивати, називати нас зрадниками батьківщини.

Було над чим задуматися. Ми ж добре пам'ятали ставлення сталінського режиму до мільйонів невинних людей, ми пам'ятали терор, якому піддавали наших батьків, наших дідів, цілі села, Україну цілу.

Перед нами поставало питання: Що далі? Якщо нас мають трактувати як зрадників батьківщини, то ми ж знаємо що в Радянському Союзі з такими роблять. То чи можна нам ризикувати повернення додому? Вертатися, щоб навіть не доїхати до свого села, щоб зразу ж заслали нас у Сибір, в тайгу? Щоб з однієї неволі попасти в другу? Ось які питання поставали перед нами.

Не мали таких проблем ні бельгійці, ні італійці, ні французи й інші. Це тільки на нас має тяжіти тавро зрадників. Всі, хто походив з західних країн, довго не затрималися в таборах, вони зразу ж подалися до своїх рідних. Ото тільки українці, росіяни, білоруси, литовці, патиші, естонці стояли перед проблемою — повернутися, чи ні. Теж поляки не могли вирішити цього питання зразу,

бо вже знали, що й в Польщі заведено режим, подібний до сталінського.

В містах Німеччини почали творитися табори для осіб, які таким чи іншим чином опинилися після війни на території Німеччини і не повертаються ще додому. Це, здебільшого, були табори для українців, росіян і поляків.

Тоня Хелемендик з дівчатами з Західної України — Стефкою, Ганеною, Катериною і Зофією. Вони були добре для мене, рятували мене, що з ними я виходила з табору, вони мене брали попід руки, щоб не було видно моого «ОСТ».

В мене було багато знайомих серед поляків, вони й пропонували мені поселитися в їхньому таборі. Коли я про це сказала своїм друзям-галичанам, ті зразу ж почали мені відраджувати, мовляв, вони знають поляків, вони сякі й такі, вони до війни панували в Галичині, змушені були над українцями, вони не люблять українців. Я про такі справи нічого не знала, але й не мала причини не вірити українцям-галичанам. Так я й не пішла до польського табору і ще не вирішила — вертатися на Україну, а чи поки що залишатися тут.

Після визволення в таборі Дорнірверке-Любек.

Дівчата, згуртовані жителькою табору на прізвище Зварун, котра вчила нас вишивати. Не всіх можу після багатьох років пригадати, однак впізнаю на знімкові — Оленку Женевчик, там же й організаторка гуртка Зварун, три Люби, Маруся, Павлина Соломчак, Пазя Велика, Сулима, Кася — всі з Західної України. Решта — впізнавайте себе самі. Знаю, що ви, мабуть, всі живете, всі ворозіїдждалися по різних країнах. Пазя Велика-Криворучко, знаю, має готель у Ніагара-Фалс, Канада, а Зварун живе у США.

ТРОХИ ПРО ОСОБИСТЕ

Я вже згадувала, що моя приятелька Зіна Стадник мала хлопця зі Львівської області, котрий називався Іван Кокот. Вони зналися досить довго, мабуть зо три роки, також після капітуляції Німеччини вони з собою ходили. А я мала свого Василька, котрий не попав в німецькі руки після втечі, якось дочекався кінця війни.

Василько також походив з Галичини, він був пристійний хлопець, гарний. Але в нього були й деякі недостатки, зокрема він любив багато говорити, а робив що інше, ніж говорив. Ми зустрічалися після його втечі, коли я вже була в Готман-таборі, також і після закінчення війни. Ми з Васильком не тільки дружили, але й мали намір одружитися. Про мене він писав своїй матері в Галичину, чи не до самого Львова. В нього була добра мати, коли вона дізналася про мене, зокрема, що я сирота, то просила Василька, щоб він мене шанував, щоб не кривдив. Вона мене знала навіть з фотографій, які йї посылав Василь. Він, як мені здавалося, любив свою маму, слухався її.

Прийшов, однак, від Василькової мами лист, який виявився останнім її листом до нього. Вона незабаром вмерла. Чи вона хворіла й чим, я не знаю. В тому останньому листі Василькова мати просила сина, щоб він зі мною оженився, бажала, щоб ми були щасливі, жили у злагоді, щоб нас оминала всяка біда.

Василя, під час перебування в німецькому таборі, я ~~не~~ могла пізнати докладно, але вірила йому. Він мені обіцяв, що як тільки скінчиться війна, ми зразу ж одружимося. Однак, як війна скінчилася, Василько не квапився до шлюбу, він все зволікав з виконанням своєї обіцянки, також прохання його мами, щоб мене шанував, що одружився зі мною. Я, ще не досвідчена у відношеннях з хлопцями, все вірила Василькові, що він скаже, чимос

виправдовується, то я йому вірю. Я й полюбила його, ще будучи за дротами табору, чи не з того дня, як він мене просив переховати гроші.

Василько вмів зі мною говорити, вмів злагі днювати мою нетерпеливість. Ото іноді принесе мені якусь дурничку, а я й рада, що оце Василько не забуває про мене, що дбає про мене. Я була, неначе сліпа. Він мене приголубить, притулить, поцілує, а мені більше й нічого не треба. Мене в моєму житті ніхто не голубив, ніхто не притуляв до себе, я росла й виховувалася у мачухи. Мені здавалося, що я оце кохаю якогось принца, якогось королевича з казки. Я була засліплена, нічого іншого довкола не бачила, тільки Василька. Я чекала того дня й тієї години, коли зможу зустрітися з Васильком.

Василько жив не в таборі, а в приватній квартирі, найнятій в якоїсь німкені. Зараз після війни організація Червоного хреста давала нам продуктові пачки. Я також дістала вже дві такі пачки. Як же мені було не поділитися ними з моїм Васильком? Може ж він і не має що їсти в ці дні, та й так мені буде приємно поділитися з ним. Оце чекала я на нього вже три тижні, а його нема й нема. Я вже всяке передумала, так і не могла додуматися що з ним сталося.

В мене була течка Василькова, в якій він мені приніс ковбасу-саламі, коли був останнім разом, і я мала різні продукти зі своїх, з Червого хреста, пакунків. От і надумала я занести на його квартиру ту течку й дещо звезти Василькові. Я приготовила пакунок з різними консервами, цигарками, бо ж знала, що він любить курити, а мені цигарки не були потрібні зовсім.

Вибралася я з тим усім, пішла до міста, сіла в потрібний трамвай і поїхала до Василька на квартиру. Приходжу туди, господиня відчинила мені, бо знала мене з попередніх відвідин. Я запитала, чи Василько вдома, господиня повідомила, що так, але якось її відповідь відалася мені незвичною, якоюсь підозрілою. В тій квартирі Василько жив зі своїм товаришем Миколою

Пікуликом. В них були дві окремі спальні і спільна кухня. Я постукала в двері, відкрив Микола, якого я знала, але на той час забула як його звати. В нього, в його кімнаті, була знайома мені з табору Бранденбаум дівчина Оля. Я навіть була рада, що її тут зустріла, адже ми були знайомі, а не бачилися вже довший час.

Увійшовши в хату й привітавшися, я запитала Миколу чи Василь вдома. Він зразу ж сказав, що так, відчинив до нього двері, а я бачу, що мій Василько сидить напівздягнений і п'є каву чи чай. Я до нього зразу з запитанням чому це він ось вже три тижні не появився в мене, адже обіцяв прийти?! І тут же, як тільки я це сказала, я побачила в його ліжку якусь жінку. Це була якась блондинка, вона була також з нашого табору, але була старша за нас і ми знали, що вона заміжня. Звати її було Стефка. Вона лежала також напівздягнена, видно вони спали разом.

Я швидко оцінила ситуацію, підійшла впритул до Василька й питаю його — Що ти думаєш далі робити? А він мені без сорому відповідає, що задумав пошукати собі іншу жінку, бо ж він знає, що всі, хто походить з Великої України, будуть примусово вивезені звідси до Радянського Союзу.

Не знаю, чи то такі чутки були причиною того, що Василько мене зрадив, чи то тільки він так виправдовувався, говорячи, що сам Сталін дав наказ всіх своїх громадян примусово стягнути в Радянський Союз. А я ж на нього, на Василька, чекала, виглядала його щовечора, ждала дня коли ми одружимося.

Тоді ж, в його кімнаті, я йому нагадала слова його матері, його всі обіцянки мені, що він же сам, ніким не примушений, обіцяв, що як тільки війна скінчиться, він ожениться зі мною. А він — нічого. Неначе те, що я говорила, не його торкалося.

Вийшла я з кімнати, німка, господиня квартири, побачила мене заплакану, запитала чому я плачу, а я їй розповіла свій жаль, зізналася, що оце Василько зрадив

мене, що знехтував свою обітницю, що оце в нього інша жінка. Коли я так розмовляла з господинею, нараз появився Василько і я була вимушена замовкнути. Василь сіпнув мене за руку й запитав, що я думаю з собою робити. Я відповіла, що вирішила залишитися поки що в Німеччині, а там буде видно, однак додому не буду вертатися, знайду тут якусь роботу й квартиру і буду якось жити. Я йому теж сказала, що не виключено, що піду до табору поляків, які мене вже раніше запрошували жити в них, вони мене знали, як лагідну, зговірчива дівчину.

Я й справді в ту хвилину подумала, що було б добре перейти до табору поляків, адже їсти в нас буде, організація УНРРА постачає харчі, одяг, навіть цигарки. Я ото, так думаючи, попрощалася з тим Василем і сказала, що ще побачимо, як він буде жити з тією жіночкою, ще й докорила йому, що він не виконав даної мені і своїй мамі обітниці. Василь трошки неначе зніяковів, але нічого більше не сказав.

Поїхала я назад в свій табір, в якому жили українці-східняки, росіяни, білоруси. Німці цей табір надали називали „ОСТ“. Прийшла я в табір і кинулася на своє ліжко й почала плакати. Я таки добре тоді поплакала, жаліючи сама себе, що така моя сирітська доля. Плакала я і не знала — що мені робити далі, як жити?

В таборі я не була бездіяльною, адже в мене якась медична освіта, то я й почала працювати в місцевому медпункті як медсестра. Червоний хрест присилав нам пакунки, які привозили на вантажних машинах кожної п'ятниці. Роздавали те добро ті ж, що й привозили, а між ними були теж медсестри, в чистих білих фартухах з пов'язками червого хреста на рукавах. Я також була зодягнена в білий халат. Я з тими медсестрами вже зважила познайомитися. До мене вони зверталися, називаючи медсестрою. Серед них була одна латишка, яка працювала в УНРРА. Мені чомусь здавалося, що те знайомство мені допоможе влаштуватися на якусь добру

роботу. Латишка розмовляла по-російськи.

На другий день, у суботу, десь коло десятої ранку, прибігає з другого бараку дівчина й кличе мене, що, мовляв, до мене прийшов мій брат, що працював досі у фармера. Я оторопіла, який брат? Адже в мене й не було такого брата, щоб могли його взяти на роботи в Німеччину! Я не знала що мені думати, могло ж бути таке, що взяли моого брата Митю з кимось старшим і він тут опинився у якогось фармера. Я зраділа, хоч не була певна, чи то правда щодо брата.

Українські хлопці й дівчата, вивезені на примусові роботи в Німеччину, після визволення зробили знімок. Всі ми працювали тяжко, під наглядом німецьких поліцай. Нам того життя не забути. На знімку є Кася, Оленка Женевчик, є теж Марія Холявка з чоловіком, які живуть у Торонто.

Друзі! Покажіть знімок своїм дітям, внукам, розкажіть як ми жили під час війни, як ми були в німецькій неволі. Нехай знають про нас, про наші страждання, нехай вони, наші нащадки, ніколи не зазнають лиха, яке ми пережили. І нехай не забувають батьківщину нашого дитинства.

Коли я, однак, вибігла з бараку, то там мене зустрів мій Василько, хоч він вже й не був мій. Я запитала його що в нього за справа, що навіть збрехав, що, мовляв, мій брат приїхав до мене. Василько пояснив мені, що оце його господиня вигнала з квартири і він не має де притулитися, то чи я не могла б попросити кого треба, щоб приписали його до того табору, в якому живу я.

Марійка Стефанюк, заміжня Кулик.

**Родом з Брест-Литовська, 1946 р. ми були в таборі Любек-Дорнірверк.
Емігрувала до Великобританії, Менчестер-Лестер.**

І що мені робити з тим Василем! Та й як же це зробити? Я так думала, думала, аж придумала, що таки скажу комендантovі бараку, що це мій брат, щоб його тут приписати.

Комендант був людина добра, погодивася на те, щоб Василько, неначе він мій брат, жив в нашему бараці . Він, комендант, сказав, щоб я сама подбала про те, як Василя примістити в моїй же кімнаті. Так і сталося, Василь жив в мене, зі мною. Я йому варила, я йому прала, ходила коло нього. Але наказала, щоб менше оглядався за іншими жінками.

«НА РОДИНУ!»

Так ми жили зо два тижні, тихо, мирно, аж тут проголосили, щоб збиратися, як тоді говорили, „на родину”, цебто в свою країну. Але чи на Україну? В кожному разі до Радянського Союзу.

Приїжджали до нашого табору радянські офіцери, агітували за повернення до Радянського Союзу. Вони запевняли нас: "Родина вам все прощає!" Як то так, на батьківщина має прощати? Що прощати? Прощати можна якусь провину, а за нами жодного поганого вчинку немає, то що ж нам прощати?

Слухали ми тих офіцерів, а самі щораз більше переконувалися, що там, в Радянському Союзі, нічого не змінилося, що там і надалі триває терор, сталінський режим не рахується з людьми. А Василько, не знаючи суті того режиму, каже мені, щоб я не журилася, що мовляв, поїдемо до Києва, там одружимося й будемо жити в своїй країні.

Тоді вже я почала переконувати Василя, пояснювати, що сама знала з власного досвіду. Я в той час вирішила не повернутися додому, а єдиною причиною того було побоювання репресій з боку сталінського режиму.

Василько ж, як то Василько, неповажний та й усе.

сказав, що ми самі не зуміємо вирішити цього складного питання, він мусить піти до міста й розпитати товаришів що вони про це все думають, як вони вирішують справу повернення додому.

Тут треба сказати ще й таке, що в інших умовах були українці з так званої Великої, або „підрядянської“ України, а в інших українці з Галичини. Нас, радянських українців, не визнавали як окрему національність, всіх трактували як радянських громадян без різниці на національність. А українці з Галичини, хоч і стали після жовтня 1939 року радянськими громадянами, то вони покликалися на те, що вони польські, а не радянські громадяни. Союзники Радянського Союзу не визнавали приєднання західних областей України до СРСР, отже не визнавали всього того, що сталося після 1-го вересня 1939 року. Таким чином союзні держави всіх, хто до 1-го вересня 1939 року був польським громадянином, так і надалі їх трактували, отже вони не підлягали примусовому вивезенню „на родину“.

Ото й робота для поважних дослідників, які б мали встановити яких заходів вживали „східні“ українці, щоб тільки уникнути примусового вивозу „на родину“. Всі почали нагально вивчати польську мову, почали шукати можливостей дістати якийсь документ, щоб доказати своє походження з Західної України. Щоб уникнути примусової депатріації, треба було вказати в якій області Західної України хто жив, треба було назвати повітове місто, треба було теж знати хоч декілька польських слів. Довкола цього питання постала така затушня, що годі й описати. Я тут не згадую ситуації тих, що разом з відступаючими німцями залишили Україну, під час окупації, були чи старостами, чи поліцаями, чи кимось іншим чином співпрацювали з німцями. Якщо називали зрадниками батьківщини, то що вже про таких казати!

Василько пішов до міста й за якихось дві години врнувся на велосипеді, а з ним ще хлопець, також на

велосипеді. Прийшов Василько до кімнати з тим хлопцем, познайомив мене з ним. Це був, як назвав себе Васильків товариш, Олекса Волиняк. Тут же Василько сказав мені, що він на жодну „родину” не поїде, що він перебирається до зовсім іншого табору, а мені радить, щоб я їхала до Львова, до його сестри, там влаштуєся на працю й буду жити у його ж сестри, а він житиме тут, в Німеччині.

Тут я знову не витримала й почала кричати до Василька, мовляв, ти сякий, ти такий, ти мене зводив до самого кінця, що я робитиму в твоєї сестри, я ж її зовсім не знаю, та й чужа вона мені, а ти, негідник, викрикувала я до нього, навіть волі своєї мами не виконав, не оженився з мною.

Я так розходилася, що поприбігали дівчата з інших кімнат, які думали, що Василь, це мій брат. Прибігли почали дивуватися диву, що „сестра” так вигукує до „брата”. Тут і Олекса відізвався до Василя, питуючи, чого ж він мене залишає, а той, неначе це була правда, каже, що він мусить мене залишити, бо я хочу їхати „на родину”. Я не могла здергати такої брехні й крикнула, що це неправда, що Василь так тільки придумав.

Бачачи, що Василь таки справді зі мною нечесні поводиться, бачачи теж, що з цього табору мене та заберуть примусово в депатріацію, Олекса запитав мені рішуче: Ти насправді не хочеш вертатися на Україну? сказала, що ні. Тоді Олекса запропонував мені їхати разом з ним до того ж табору, куди збиралася Василь. зраділа й відповіла, що таки зараз можу їхати, бо вже речі в мене попаковані. Тому, що в мене було чимало речей, Олекса взяв частину їх, поїхав до того нового табору, а перед вечером вернувся, взяти решту моїх статків і мене та й податися на нове місце.

Заки, однак, ми залишили табір для „ОСТовців”, мене прибігла Зіна Стадник і сказала, що вона тут залишиться, що вERTAЕTСЯ додому. З цього виходить, що вона їде, не знаючи точно чи хто з її рідних живий.

стоїть їхня хата тощо. Однак вона заявила мені, що лишає свого Ваню, тобто Івана Кокота, з яким ходила впродовж трьох років. Своє рішення Зіна пояснювала тим, що дуже скучила за своїми, що має надію побачити ще своїх батька й матір.

Тут ми й попрощалися з Зіною, а на мене чекав уже мій „ангел-хоронитель” — Олекса, якому я була дуже вдячна за прихильність до моєї долі.

Я справді була дуже вдячна Олексі, бо чомусь дуже насторожилася частими відвідинами нашого табору з боку радянських офіцерів, які, що було дуже дивно, ходили в начищених чоботах, в кашкетах з блискучими позирками, з золотими погонами, ходили бундючні, неначе це вони особисто завоювали весь світ. Нам всім вже треба було бути готовими, о сьомій мали приїхати за нами вантажні автомашини. Було вже й розпорядження: виносити свої пакунки, виходити по дві особи, щоб був порядок. А як же, це ж військові організували репатріацію. Вони й погрожували, щоб, бува, котра не пробувала втікти. Оте погрожування чи не найбільше доказувало „добровільність” репатріації.

Виносити своїх речей я вже не мусила, бо майже всі вже забрав попередньо Олекса й завіз до другого табору на своєму велосипеді.

Так я й оминула примусової репатріації „на родину”. Ішла я до нового табору з Олексою, а по дорозі думала про Василька. Думала про те, що він таки шалапута, він просто львівський „батяр”, він неповажна людина. Я вже давно могла бути в польському таборі, з тими, що також не бажали вертатися в Польщу, як і ми в Радянський Союз. Могла, та мене знову котрий вже раз підвів мій Василько. Він, як я дізналася, любив не тільки палити сигарки, але не відмовлявся від горілки, не тільки не відмовлявся, але й любив її випити, і то частенько, що тому й траплялося, коли він три тижні не показувався в мене після закінчення війни. Він також любив грati в парті, чого я вже зовсім не могла зрозуміти, а це тому, що

в нас на селі гра в карти не була поширена. Але я вже була переконана, що з ним мені треба попрощатися назавжди. він ненадійна людина.

Той час, зараз після війни, не був сприятливий для дівчат, нас було набагато більше, ніж хлопців, то ж знайти собі пару не було так легко. Та й порадити не було кому. не було ж там з нами ні батька, ні матері. А тут треба було спішити, це не те, що вдома, можна було гуляти з хлопцем рік чи й два, а вже потім одружуватися. Тут час біг швидко, треба було вирішувати з дня на день — залишатися, а чи репатріюватися, якщо залишатися, то як, що потім робити?

В ПОЛЬСЬКОМУ ТАБОРІ

Багато українців згуртувалося в польському таборі, що складався з декількох дерев'яних бараків. Наші, українці, зайняли два бараки, в яких примістилися одиночки, самітні, всі молоді, нам же було тоді по сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять років. Нас ще майже дітьми вивезли німці на примусові роботи. Тут згуртувалися ті українці, котрим не загрожувала примусова репатріація, і ті, як ото я, котрі мусили пристосовуватися до нових умов життя, щоб уникнути вивозу „на родину”. Всі ми, зі східних і центральних земель України не верталися додому не тому, що нам байдуже де ми будемо жити — чи на Україні, а чи де інде. Ні, нам не було байдуже, ми всі роки нашої неволі в Німеччині мріяли про Україну, марили нею, ми її бачили снах. Не було дня, щоб не згадали ми краси нашої Батьківщини, наших степів, спокійних чистих річок. Ми не верталися на Україну не тому, що ми її не любили, тому, що боялися туди вертатися. Ось і вся причина.

Іншої, зокрема погоні за матеріальними статками, в нас не було. Хай про це знають наші діти, внуки, всі наші нащадки.

Польським табором також опікувалася міжнародна, чи американська організація УНРРА. Ми не мали великого клопоту з оформленням нашого перебування в польському таборі. Треба здогадуватися, що багато функціонерів УНРРА знали про дійсну причину небажання вертатися до Радянського Союзу, тому й часто примикали очі на деякі неформальності.

Ставлення до нас адміністрації табору було добре, але не обійшлося й без клопоту з іншого боку. До табору частенько приходили якісь незнані нам люди, в цивільному, й розпитували хто звідки родом, намагалися розмовляти з нами. А нас же, українців з радянської України, зразу пізнати по мові, що ми не „західняки”. Це були шпигуни, підіслані офіцерами сталінського режиму, який навіть в британській окупаційній зоні не давав своїм громадянам спокою.

В таборах для неповоротців у Любеку були навіть такі випадки, що сталінські вислужники, виловлюючи радянських громадян з метою їх примусової депатріації, стріляли по втікаючих. Тоді наші ж, таки „східняки”, звернулися до британської військової комендатури, щоб та нас боронила перед насильством. Це дало результат, від того часу нас вже так нахабно не переслідували, патрулі британських військ оберігали нас.

Я звернулася до адміністрації УНРРА (Юнайтед Нейшенс Ріліф анд Ріебілітейшен Адміністрейшен) з проханням зареєструвати мене як медсестру. Вони мене зареєстрували й скерували на тижневі курси, на перевірку, чи я спроможна виконувати працю медсестри. Я успішно скінчила ті курси і одержала посвідку, яка уповажнювала мене працювати медсестрою. Мене прийняли на працю в тимчасовому шпиталі при польському таборі, де було багато хворих

туберкульозом. Це був наслідок кількарічного недоїдання, виснажливої праці, холоду, через які мусіли проходити раби гітлерівської Німеччини. Тим хворим, завдяки тій же УНРРА, ми давали риб'ячий жир, помаранчевий сік, щоб вирівняти недобір вітамінів. Було там багато дітей, теж хворих туберкульозом.

До того тимчасового шпиталя кожного дня приходив на одну годину лікар, обстежував тяжко хворих, давав вказівки, виписував рецепти. До моїх обов'язків належало брати з аптеки ліки, зберігати їх в лікарській кімнаті, подавати їх хворим. При тій нагоді я сама могла скріпiti своє здоров'я, пила риб'ячий жир, помаранчевий сік. Я помітно відчувала, як до мене вертається сила, здоров'я.

Хлопці й дівчата з табору Дорнірверке, Любек, які готовувалися до виїзду на еміграцію. Сподіваюся, що всі вони живуть, що вони здорові й впізнають себе на цьому, зробленому 1945 р. фото.

В тому польському таборі я познайомилася з багатьма новими друзями, а було там теж чимало тих,

Група дівчат і хлопців з табору Дорнірверке, Любек, 1945 р.

котрих я знала ще з табору Бранденбаум. Була там велика кімната, то в ній примістилися, неначе одна родина, Марійка Шутка, Марійка Сьомиха, Павлина, а також хлопці Іван Кокот, Сколоздра, Тусько, Соломчак, С. Пеплій, Рузя Шмагло, Влодко і Ганя Заболотські та їхня мама, яка була й нам усім неначе рідна мати. Саме вона давала нам поради, вчила варити. Правда, варити не було так з чого, бо ж в таборі була кухня й видавали нам страву, а те, що було з УНРРА, то того не треба було варити, однак зварене на своїй кухні набагато смачніше. Ми переконалися в тому власне завдяки Влодковій і Ганиній мамі. Щоб зварити якийсь суп, вистачило назбирати щавлю, вкинути у каструльку картоплину, моркву, чимось це все засмажити. А варили ми в нашій таки кухні, палили дровами, радше галуззям, яке збирали недалеко в лісі. Ми теж гріли собі воду, щоб попрати, добре помитися.

В тій кімнаті нас скомплектувалося шість подруж, ото ж ми, шість жінок, за чергою варили собі обіди, жили дружно, не нарікали на нашу долю. Ото тільки іноді огортає сум за рідними на Україні, всі бо ми там когось залишили. Переважали в нашій кімнаті дівчата й хлопці, а насправді вже молодиці й чоловіки, з Західної України, які знали польську мову і не мусіли боятися примусової депатріації.

Невдовзі адміністрація УНРРА перенесла мене до праці в латиському таборі, де лікарем був українець Мельников, котрий одружився з німкеною й залишився жити в Німеччині. Я працювала в латиському таборі, але жила в польському.

Життя в таборі, як то в таборі, цебто за умов, коли слід сподіватися зміни, початково хаотичне, згодом почало унормовуватися. Ми почали організовувати різні вистави, хор, концерти. Ми теж вивчали англійську мову.

1945 рік, табір Дорнірверке, Любек. Дівчата з Західної України зварили борщ і їдять його під бараком.

треба відійти і йти прощатися, а найважливіше
відійті до хати розуміти, що поради отять Степаніка
зрештою мусуть відходити що поряд зіткнені з тільки тим що хочуть,
зокончено нам приводити їх не тільки під час хомутів,
зокончено нам приводити їх не тільки під час хомутів,
зокончено нам приводити їх не тільки під час хомутів

Лариса і Остапко, які були дружбами на вінчанні Марійки і Степана у
таборі Дорнірверке, Любек.

■ таборі були колишні вчителі, навіть професори. Був
теж священик отець Л. Куницький, котрий нас там же, в
табірній церкві, вінчав. Він теж давав поради молодим
людям як жити, щоб не зійти на шлях лукавого. Ми його
радо слухали, він був для нас великим авторитетом в
умовах вже еміграційного життя.

НА ЗАХІД!

Час не стоїть на місці, він плине також в умовах
збрінного життя. Почали вже працювати еміграційні
комісії, пройшовши які можна було мати надію на

В трьох містах ми скрипільською шість підсук або
змін дістали вічес, та чадого зібрали собі обиди жити
дружно, та відправилися на роботу праці. Ось також ми
зібралися з руки та розірвали на 3 краї, що бажав тільки кого
залишивши. Першими почали від'їжджати Іванопольські
молодіжі, які відіїхали до Канади, але і вони вже від'їхали
також після від'їзду Володимира Заблотського та Степана Остапка.

Знаєдеш гільзу
присій, як легко
Малою нікто
живти в Німеччині
Хоча відомо
жити в Європі
стосовно тільки
жити в Європі
жити в Європі

**Володимир Заблотський і Остапко були дружбами на вінчанні
Степана і Маріїки Теплих, що відбулося в таборі
Дорнірверке, Любек, 1946 р.**

еміграцію до Великобританії, США чи Канади. Пройти
комісію нам, що походили зі Східної і Центральної
України, не було зовсім легко, адже членами комісії
можуть бути особи, які не бажали розбиратися в
тонкощах причин бажання емігрувати. Але була й надія
на те, що члени цих комісій не знають ні української, ні
польської мов, для них ті мови звучали однаково.
натомість перекладачі з польської на англійську, а були
ними переважно поляки, сприяли нам, не прискіпувалися
до незнання польської мови. І перед тим, як станути
перед комісією, нас напучував о. Леонтій Куницький,
що походив зі Львова. Саме він давав нам інструкції що

нам треба казати і що промовчувати, а найважливіше запам'ятати де хто родився.

Взагалі мушу сказати, що поради отця Леонтія Куницького нам пригодилися не тільки під час комісій, але й вже тут, на Заході, в Канаді. Також в останніх днях нашого перебування в таборах.

Личаківський цвинтар у Львові., 1944 р. О. прелат Леонтій Куницький читає Євангеліє на похороні д-ра В. Малиса. Після капітуляції Німеччини о. Леонтій Куницький 1945 року попав до нашого переходового табору, рятуючись від примусової депатріації.

О. Леонтій Куницький вінчав мене з Іваном Кокотом в таборі Дорнірверке, Любек.

Марійка Сьомиха і Степан Теплий вінчалися у таборі Дорнірверкес Любек. Тоня Хелемендик і Марія Шутка були дружками. 1946 р.

Олесь, земляк моого чоловіка Івана, що походив з села Гнойниці. 1947 р. жив у таборі, згодом емігрував до Великої Британії.

Жили ми в тому таборі вже два роки, готувалися на еміграцію. Люди почали нетерпеливітися, нам життя в таборі не створювало жодної життєвої перспективи, ми не готовилися до влаштування себе на постійне перебування в якісь країні, все було тимчасове. І все нам ще снилося, що нас примусово вивозять з табору просто у Сибір, що ловили нас, саджали у товарні вагони.

Перекладачка Анна з міста Пологи, яка часто заступалася за нас під дороги в Німеччину, коли нас кривдили поліція. Вона також була перекладачкою в таборі Айхгольц-Бранденбаум, Любек. Ми її поважали.

Настав час, коли треба було вирішувати своє майбутнє. Мій чоловік Іван Кокот записав нас на еміграцію до Великобританії, до Англії, оскільки він був здоровий, а англійці саме таких тільки приймали до своєї країни. Інші наші друзі почали старання на еміграцію хто

до США, Канади, а хто до Австралії, Аргентини, Бразилії, Парагваю, а то й до недалекої Бельгії, до вугільних шахт працювати. Були й такі, що вирішили залишитися в Німеччині. Це ті, котрі вже після війни поодружувалися з німкенями. До Канади в той час приймали тільки тих, в кого там була якась родина, або хто підписав контракт на роботу в лісі.

ДОЛЯ СЕСТРИ МАРУСІ

Коли ми так примірялися до еміграції, з України почали до нас приходити не дуже втішаючі вістки. На той час я була переконана, що і мою мачуху, і моого батька вбила бомба. Я тоді ще не знала, що батько мій живий. Адреса сестри Марійки згоріла під час пожежі бараку, інших адрес в мене не було. Ото ж і виходило, що я всіх або втратила під час війни, або загубила.

Вже згодом я довідалася, що моя сестра Марійка, котра вийшла заміж і мала прізвище Пещерова, живе, але що її, разом з двома дітьми, вивезли до Казахстану. В неї тоді був син Микола, якому було 2 роки, і син Анатоль, котрому було 4 роки. Згодом я дізналася за що її було виселено в Казахстан.

Чоловік Марійки, моєї сестри, Федір Пещеров, попав у полон на самому початку війни. Вирвавшися з німецького полону, він, в холодну вже пору, пробивався полями, лісами й степами до своєї дружини. На ньому був порваний одяг — рештки військової уніформи. По дорозі він надибав вбитого німецького солдата, на якому була зовсім добра уніформа. Федір роздягнув того трупа, одягнув його уніформу, а рештками сого одягу накрив мертвого, якому ж тепер все одно. І, пробиваючись потайки далі, прийшов важ у Донеччину, до своєї дружини. А там люди побачили його, і запам'ятали, що Федір

вернувся додому як німецький солдат. Саме за це після війни, без якогось суду, без оборони, його запроторили на десять років у сибірські концтабори. А жінку з дітьми в Казахстан.

Сестра Марія Зінченко, заміжня Пещерова, котра 12 років блукала по Казахстані і 2 роки в Сибіру, і все за невинність свого чоловіка Федора. Вона виховала двох синів — Анатолія і Миколу.

І тут треба поміркувати про злочинність сталінського режиму. Сам же він, Сталін, зі своїм Климентом Ворошиловим і йому подібними, довели до поразок на початку війни, вони ж самі довели до того, що всю Україну віддали гітлерівській армії на поталу, самі були причиною того, що сотнями тисяч солдати Червоної Армії

попадали в оточення, а потім у полон. І за те, що Федір не загинув у таборі для попонених, за те, що не просився на співпрацю з німцями, що втік з табору, ризикуючи життям, то його, без розбору справи, засудили до десятьох років концтабору. А його жінку й малих дітей вислали на Сибір.

Тоді, як і до війни, якщо кого й забрали й засудили, то родину не повідомляли. Сестра Маруся розпитувала, шукала свого Федора, так і не довідалася що з ним і де він. Аж коли вже вона була в Казахстані, якось одержала повідомлення, що, мовляв, Федір Пещеров „изменник родини” і за те він відбуває десятирічне покарання в Сибіру. А її ж саму також вислали на десять років. От і живи, як хочеш.

Після війни в Радянському Союзі був голод, не тільки на Україні, але по всій країні, також у Казахстані. Коли сестру привезли на якусь станцію в Казахстані, вона почала шукати де б що роздобути, щоб дітям дати їсти. Пішла вона, питає в людей, а ті їй говорять, що даремно вона тут шукає, треба їй шукати якоїсь роботи, щоб самій вижити, а дітей, кажуть, нехай залишить на станції, то їх міліція підбере й віддасть до дитячого будинку, там вони й виживуть, не голодуючи.

Не було в Марусі іншого виходу, як примиритися з такою порадою. Вона, заспокоюючи дітей, сказала їм, щоб вони тут ще посиділи, а тим часом вона піде щось роздобути для них. Та, старший її син Толя, якось підслухав розмову матері з чужими людьми і почав спостерігати куди піде мати. А вона, моя сестра а їхня мати, пішла й сіла у вагон, що мав іти у вказаному людьми напрямку. А Толя швиденько й сам з Миколкою сіли до того ж потягу, але в інший зовсім вагон, так що сестра про це не знала. Тоді я не знала з якої станції і на яку вони їхали й врешті приїхали, але було так, що сестра Маруся вийшла з вагона, подалася до міста, там знайшла працю і рік працювала, весь час переживаючи за долю своїх дітей.

Сестра Марія і її чоловік Федір Андрійович Пещеров з внуком Анатолієм, теперішнім професором. Федір А. Пещеров після десяти років таборів у Сибіру вернувся на Україну виснажений і вже небагато прожив. Нехай пам'ять про його муки залишиться вічною, нехай пам'ятають його внуки й всі нащадки. Знімок — 1956 р.

А хлопців, які теж приїхали на ту станцію, таки підібрала міліція і примістила їх в дитячому будинку. Вони там і жили, там їх і виховували, як сиріт.

Пройшов рік, сестра далі не могла вже видержати без дітей і почала розшук. Вона зверталася в різні установи,

аж врешті її повідомили, що вони в такому то і в такому дитячому будинку. Вона і зраділа і здивувалася, що вони так близько неї, що вони тут же. От і пішла сестра до того дитячого будинку, і там почала просити управительку, щоб взяла її на роботу як прибиральницю. Завідуюча

Моя двоюрідна сестра Марфа і сини моєї сестри Марії — Анатолій і Микола. Місто Артемівськ.

Племінники Анатолій і Микола Пещерови, сини сестри Марії, якої я не бачила 43 роки. Хлопці виростали в Казахстані і в Сибіру. Вони тут стоять зі своїми подругами — Ніною і Галею.
Артемівськ, Донецька область, 1957 р.

дивувалася, чого ж то та жінка так наполегливо просить прийняти її на роботу. Тоді сестра пояснила, що в неї тут два хлопчики, що вона була вимушена так і так зробити, щоб їх врятувати від голодної смерті. Початково завідуюча ніяк не хотіла її взяти на роботу, бо то ж, казала, не можна, щоб працювала там мати дітей, котрі

живуть там як сироти. Тоді сестра стала перед нею на коліна й так просила, так просила, що завідуюча таки прийняла її, але за строгою умовою, що про те, що там є її сини, ніхто не довідається.

От і почала сестра там працювати, змивала підлоги, чистила вбиральні тощо, а синам наказала, благала їх, щоб ні кому не зізналися про те, що тут працює їхня мати. Син Толік вже був величенький, йому було вже п'ять років, то він і пильнував Миколку, щоб той, бува, не проговорився перед кимось.

Так і жила там сестра, вдень працюючи, а вночі приходячи до своїх синів, щоб їх поцілувати, подивитися на них. Пройшло вже й десять років, сестрі вже можна було вертатися на Україну, що вона й зробила, забравши зі собою дітей.

Вже будучи на Україні, сестра одержала телеграму від чоловіка Федора, мовляв, стрічай, мене звільнюють. Маруся не дуже зрозуміла де його стрічати і, взявши дітей, поїхала в Сибір. Коли вона туди приїхала, а Федора там вже нема, він поїхав на Україну. А тут нема грошей на квитки, щоб вертатися. Отож мусіла сестра найнятися на роботу, в лісі збирати живицю з сосни. Ще довго минуло часу, аж вона знову зустрілася з чоловіком Федором і почали жити на Україні. А її діти тим часом вчилися, помагали матері. Вони завжди були чесні, розумні хлопці.

БАТЬКОВА ДОЛЯ

Ці спогади — про колгоспне дитинство й німецьку неволю. Тому й не описуватиму тут нашого життя в Англії, звідки ми емігрували до нашої чудової Канади. Я вже сказала, з листа моєї сестри Шури виходило,

Батько Петро Тарасович Хелемендик на засланні у Сибіру, де карався від 1947 по 1959 рік.

бомба вбила не тільки мою мачуху, але й батька. Саме тому в моїй уяві батько вже не жив, я його в своїх думках давно похоронила. На моє щастя, це виявилося неправдою, батько живе, я з ним бачилася. Як до цього дійшло, що я про нього дізналася, коротко напишу.

Розшукав моого батька сестрин чоловік, що жив у

Львівській області. Я одержала його адресу, ми почали листуватися, мала змогу запросити батька до Канади, ми тут з ним зустрілися після двадцяти чотирьох років розлуки. Тоді я від батька дізналася про його долю після війни.

Незважаючи на те, що батько був солдатом Червоної Армії, що брав участь в обороні Києва, що воював чесно, а навіть хоробро, за що одержав орден Леніна, його, за доносом якогось сусіда, зразу ж після війни арештували. Тоді арештовували десятками тисяч колишніх червоноармійців та інших підозрілих. А донощик сказав тільки те, що батько під час війни вернувся у своє село. Оце й вся його вина. Бачте, вернувся в село, а не згинув, хоч і воював добре. Я себе іноді питала — що ж було

Повернення батька з Сибіру. Зустрічають його мій брат Димитрій [Митя], сестри Марія, Галія та зять і внуки — Ніна й Ігор, невістка Марія Оріхів, Запорізька область.

батькові робити, коли він вирвався з оточення, а частини Червоної Армії вже були далеко на сході, скрізь вже паношилися німці, також у нашому рідному селі? Чи ж він не виконав чесно свого солдатського обов'язку, не здавшися в полон, пробившися з оточення? В чому була його вина? Він же, як це буває в цілому світі, і таке було також у всіх інших країнах під час Другої світової війни, скінчивши, не зі своєї вини, воювати, вернувшись додому, до жінки, до дітей.

Родина на Україні вітає на подвір'ї свого дому в Оріхові мого батька Петра Тарасовича Хелемендика, що повернувся з Сибіру. 1959 р.

Але ж за сталінського режиму те, що в інших країнах було звичайним, в Радянському Союзі було злочином, причому злочином тяжким — зрадою батьківщини! Ось і за це батька засудили до п'ятнадцяти років таборів тяжкого режиму в Сибіру. Там він і працював в копальнях золота. От і виходить, що на Україні не було після війни

родини, яка б сама, або її члени, перед війною або після війни, не побували в Сибіру або в Казахстані. Всі, виходить, були винуваті, тільки Сталін був правий, Сталін і його ще довоєнні маршали, як ото Клімент Єфремович Ворошилов. Вони були герої, а ті солдати, як мій батько, Петро Тарасович Хелемендик, що воювали, захищаючи Київ та інші міста України, були злочинці. Сталін і Ворошилов після війни обвішали себе орденами, а батькові моєму відібрали орден Леніна, що його отримав за хоробрість.

Як було батькові в концтаборі, він не хотів розповідати, я про це можу здогадуватися тільки, уявити на підставі опису сталінських концтаборів в книзі Олександра Солженіцина "Архіпелаг ГУЛАГ". В кожному разі не з медом там йому було. І відбув він покарання майже в цілості, ще там працював довго після смерті Сталіна. Реабілітація йшла тоді дуже поволі. Аж 1959 року, на батькове клопотання, коли він залучив до прохання посвідчення про одержання ордена Леніна, його було випущено й дозволено вернутися на Україну.

Вже після батькових відвідин у Канаді я часто думала про його незавидну долю. Він все своє чесне життя тяжко трудився, дбаючи не тільки про себе, але й про громаду. То завдяки його зусиллям, завдяки його знайомствам, під час великого голоду взимку 1932-33 років, багато змогло вижити. Це ж батько навіть і два рази в тиждень їздив до Бердянська, щоб поміняти там залишки золота селян на хліб, на рибу, на солоні оселедці. Цього не можу забути я, і не повинні того забувати й ті, хто ще живе з-посеред жителів нашого села.

Батькові вже минуло 86 років. Це ж ціла епоха! І всі ті роки батько прожив чесно, нікого не кривдячи. Хай би було більше на світі таких батьків, як мій — Петро Тарасович Хелемендик.

Чоловік моєї сестри Марусі, Федір Пещеров, умер. Живе моя сестра Маруся, її сини, що виховувалися в Казахстані, живуть її внуки й правнуки. Сестра живе, як

до війни, в Запорізькій області, в місті Оріхові. Там теж, з родиною, живе мій батько. 1986 року я відвідала Україну, бачилася з моїми рідними. Саме тоді я вперше у своєму житті побачила свою сестру Марусю, яку в молодості звали також Марійкою. Таким чином здійснилася моя багаторічна мрія.

ДОДАТОК

Як біл як не хотів татар добре, то все ж таки важливішим у життіму жажі були роки античності і молодості. В мене залишилося таємницю дівчине до нашої сільської школи, потім до сімирічної, а згодинної школи в Оріхові й у Боржавці. Багато нас таємниця, в котрими ми перенесли всієї родини наскільки честні. Іноземець на принусаді робить в Україні. Ми рідні, друзі, членами життя на Україні в сірічах юдійського Західу — в Канаді, у США, Австралії, усіх землях зірок та жаху, які не є рідні. Переїхавши на інший чоб, але я зоді ми не підали друзі, ми підтримували своє ріднину.

Та, що ми перенесли, не можна забуті. Ми їх знають як землю нашу, які землі наші, які землі після нас, які землі проходити про те, які землі, як ми вивчали.

Ми, українці, як правило, брехнемо люди, єдині прощаємо, що нас життями пропадаємо, але. Отож дім буде у Канаді як і в інших крайях Західу, відомими русими та требачами землями, життєво цікавими, у нас буде присвячено блаженство счастья. Але я даруючи щастя землі, що не даємо їх, не тут вже почувати буде як не авансувати на цих після нас. Але я намагається від не-то, не-це обійтися чим-кілька разів. Такою чим-кілька разів землю нашим дітям вивчали моє старі. Кинкажу, де така чим-кілька разів зберегти вісім років, передавати з покоління в покоління. А граші, які були не запищані по всій землі ріднотої, Фони, Кітрові, можуть мати землю приходити процес забудіння того, хто запишив їх, маю надію, що ми спогаді прочертити якож ми землю май рідні, друзі, почувають їх. Також Фони діти, землю в виркотів, щоб ця юніка рефагувалася зі землю, які правилису, яким поступуються не

ДОДАТОК

ЧОМУ Я НАПИСАЛА СПОГАДИ?

Як би ми не жили тепер добре, то все ж таки найважливішими у нашому житті були роки дитинства і молодості. В мене залишилися товаришки, з якими я ходила до нашої сільської школи, потім до семирічки, також з медичної школи в Оріхові й у Бердянську. Багато в нас товиришів, з котрими ми пережили важкі роки німецької неволі, вивезені на примусові роботи в Німеччину. Наші рідні, друзі, знайомі живуть на Україні й в різних країнах Заходу — в Канаді, у США, Австралії. У всіх нас є діти, в кого теж внуки, є в нас рідні. Переживали ми важкий час, але й тоді ми не падали духом, ми підтримували себе взаємно.

Те, що ми пережили, не повинно бути забуте. Нехай про те знають наші діти, наші внуки, наші нащадки, які прийдуть після нас. Нехай прочитають про те, як ми жили, як ми вижили.

Ми, українці, як правило, працьовиті люди, ощадні. Тим більше ощадні, що нас життя навчило берегти кожне добро. Ото ж ми тут, у Канаді, як і в інших країнах Заходу, всі власними руками доробилися хатів, живемо по-людськи, в нас і не без того, щоб без якихось ощадностей. Дітям ми переважно великих маєтків не залишимо, вони самі тут вже повлаштовувалися й їм не залежить на грошах після нас. Але їм належиться від нас те, на що складається пам'ять по рідних. Такою пам'яткою нехай будуть нашим дітям і внукам мої спогади. Книжка, це така річ, що її можна зберігати багато років, передавати з покоління в покоління. А гроші, які б ми не залишили по собі, швидко розійдуться. Вони, ті гроші, можуть навіть події прискорити процес забування того, хто залишив їх.

Я маю надію, що мої спогади прочитають також на Україні мої рідні, друзі, прочитають їх також їхні діти. Саме тому я вирішила, щоб ця книжка редактувалася зі збереженням правопису, яким послуговуються на

Україні.

Я маю надію, що ці спогади прочитають також наші друзі, наші знайомі. Прочитають і згадають наше нелегке минуле. Згадають також і нас.

Я маю також надію, що й незнайомі мені люди з зацікавленням прочитають цю книжку. Я, як про це сказано у передмові, не письменниця, я не претендую на звання письменниці. Я — звичайна українська жінка, яка багато пережила й тому може дещо про своє життя сказати. А те, що тут сказане, не тільки приватне мое життя, я описала долю півмільйона дівчат і хлопців, вивезених німцями на примусові роботи, я теж описала долю мільйонів дітей, які пережили одне з найбільших страхітів дводцятого століття — великий голод на Україні.

Ще тільки хочу сказати, що маю надію, що за моїм прикладом підуть також інші, що й вони напишуть свої спогади. Щоб багато спогадів склалися на одну правду, щоб колись і дослідники мали матеріал, на підставі якого можна буде встановити нашу, українського народу, незафальшовану історію.

Повірте мені — написати спогади не так важко. Вистачить викласти думки, подати факти, а решту оформлять ті, хто цим займається.

В мене збереглося багато фотографій, які, на мою думку, становлять не тільки пам'ятку, але й докази того, що було колись. Саме тому я використовую ті документи, публікуючи їх у книжці. На них віднайдуть свої зображення мої рідні, мої приятелі, їхні діти, внуки. Ті фотографії будуть також документом пережитої нами епохи.

Я вдячна всемогутньому Господеві Богу, що дав мені пережити всі мої лихоліття, які були також лихоліттями моого народу. Я вдячна Богові, що він дав мені здоров'я силу написати ці мої спогади на пам'ять рідним і друзям і як документ часу.

ЧУДЕСНИЙ СОН ПЕРШИЙ

Цей сон мені приснився 1944 року, коли мене випустили зі штрафного табору й послали до табору „ОСТовців”, що називався Готман-лагер. Хоч і це був табір, однак в ньому було набагато вільніше. Там я спала на соломі, розстеленій просто на долівці, всі там спали покотом, а тут в мене було ліжко, на поверхі, бо вони були двоповерхові. Я щаслива, що можу лежати окремо, вільніше відпочивати. Там, у штрафному таборі, нас не випускали до міста, а тут можна вийти в неділю, погуляти навіть, зустрітися зі знайомими, з хлопцями, дівчатами. Хоч тут і водять нас до роботи поліцяї з собаками, однак не так пильнують, як у штрафному таборі.

Оце я заснула на своєму ліжку в таборі Готмана і мені, не знаю в якій годині, приснився сон. Сниться мені, що я така бідна, така обідрана, така нужденна, неначе жебрачка у лахманах. І я голодна, дуже голодна. І пити мені хочеться, в горлі сухо. Я боюся вмерти, починаю кричати, а голос десь застряває в сухому горлі. Я кричу: Господи Боже! Рятуй мене! Рятуй мене, Господи, я не хочу вмерти з голоду, я ще молода, мені хочеться жити! В горлі далі сухо, я знову починаю кричати: Боже! Рятуй мене!

Нараз зробилося тихо, а з тієї тиші просочується голос. Я впізнаю той голос, як голос Божої Матері. Я чую, і бачу як Мати Божа говорить до мене своїм лагідним, неначе сопілка, голосом:

— Ходи до мене, — і простягає до мене свою руку, — ходи! — кличе мене, як кличе мати дитину. — Йди, — каже, — зі мною, ось на цю гору, тут гора Голгофа, я веду тебе туди, де мій син, Ісус Христос, Син Божий вмер на хресті.

Так до мене уві сні говорить Мати Божа і показує мені

стовп, закопаний у землю. А я дивлюся — стовп такий високий, і не видно, щоб це був хрест. Він тягнеться так високо, що не видно його кінця, я перехиляю голову, дивлюся, а він сягає аж за хмари. Побіч того стовпа ще два стовпи. Мати Божа мені пояснила, що на тих стовпах були теж розп'яті два розбійники. Ті стовпи також високі, теж сягають за хмари. Я дивлюся на них, задерши голову, аж шия мене почала боліти.

Антоніна Хелемендик-Кокот. Фото 1945 р., табір Дорнірверке, Любек.

Мені сниться, що все те, що діється, і Мати Божа, і ті стовпи, і слова Матері Божої — все це дуже дивне, цікаве, я б хотіла, щоб до мене ще промовила Мати Божа.

Оленка Женевчик-Купчак, подруга з табору, моя кума, живе в Ляшін, провінція Квебек, Канада.

Власне з нею я була під час третього моого чудесного сну, про що й пишу далі у цій книжці.

Я уві сні почала міркувати, що як то добре, що до мене прийшла Мати Божа, що вона говорить до мене таким лагідним голосом. І подумала я, що в неї був один син, якого вона дуже любила, бо ж не можна не любити своєї дитини.

А Мати Божа у моєму сні надалі мені розповідає про муки свого сина, Ісуса Христа. Розповідає і дивиться на мене, так дивиться, неначе не хоче мене від себе відпустити. А я, зачудована, слухаю і ще мені хочеться, щоб вона оповідала.

— Ось тут, — каже Мати Божа, — він мучився за нас усіх, а тут, дивись, він був похований, а тут той гріб, в

якому його поховали, а ось, відкочений, збоку лежить камінь. Син Божий воскрес на третій день після смерті.

Я дивлюся і бачу той гріб, бачу те місце, на якому лежав Ісус Христос, бачу ту плахту, в яку він був загорнутий.

— А оце, — каже до мене Матір Божа, — загорода, її зробили, щоб легше було пильнувати тіло Ісуся. Та вони, солдати Пілатові, не впильнували його. Він — воскрес із мертвих!

Говорить до мене Матір Божа, розповідає про воскресіння Ісуся Христа, а я слухаю її, ті слова такі правдиві, і слухаючи я все споглядала вгору, на той височенний стовп, що мав бути хрестом, дивлюся і не бачу за хмарами його кінця. І думаю я собі уві сні — де ж ті хрести, чому я бачу тільки стовпи? А далі Марія, Матір Божа, глянула на мене, всміхнулася лагідно й сказала, що ще до мене прийде.

І я почала відходити від тієї гори, мені було якось так легко, на лиці в мене була усмішка. Я почала просинатися.

Цей сон, як мені здавалося, снився мені досить довго, мене після пробудження охопило велике зворушення. Я зірвалася зі свого ліжка, зіскочила з нього наниз і пробую розбудити свою товаришку Марусю, котра спала на нижньому ліжку підо мною. Розбудила я її і почала оповідати той мій дивний сон. Маруся була сонна, не знаю чи вона розуміла що я до неї говорю, однак вона сказала мені: Піди в церкву. І ще раз повторила: Піди в церкву.

Я не могла збегнути про яку це церкву вона говорить. Для мене церква, це велика споруда, з вежами, банями, а всередині вівтар, образи. Такої церкви тут у Любеку не було, то куди ж я маю йти? Та й як же мені йти до якоїсь церкви, коли нас звідси не кожного дня пускають, а коли можемо вийти в неділю, то й то німці на нас дивляться кривим оком, коли входимо до трамваю, то навіть

поштурхують нас, мовляв не лізь перед панами.

Думала я так, думала, все ще будучи під враженням сну, і придумала піти до того старого, кульгавого гестапівця, що то чергував у штрафному таборі і був людяніший за інших. Він, коли помагав різати хліб, натякнув колись, що коли в мене будуть якісь особливі клопоти, то щоб прийти до нього.

Сон мені снився з четверга на п'ятницю. В суботу не йдемо до роботи, в неділю також ні, можемо навіть вийти до міста, хоч ми й позначені на одягу знаком „ОСТ”. Ми, звичайно, у ті дні прали собі одяг, латали порвану одежду, яка повитиралася за ось стільки років. Та це ми робили в суботу чи й неділю, а тепер ще не світало, ще не настала п'ятниця, не настав ще день. Глянула я на Марусю, а вона вже спить. Я теж вирішила ще вилізти на своє ліжко.

Лягла я, а заснути вже не можу, думки мої ширяють довкола моого чудесного сну. Я знову почала думати про Марусині слова, про те, що вона радила мені піти в церкву. Вона, думала я собі, старша за мене, вона більше розуміє, то ж і знає що говорити.

Стало благословлятися на робочий день, наставав ранок. Я так і не заснула. Вирішила я встати раніше. Так і зробила. Я встала, вмилася й почала одягатися. Коли дівчата почали просипатися, я вже була цілком одягнена, готова на роботу. Товаришки почали питати мене що сталося, чому я так рано зібралася? Того ранку я їм не пояснювала причини раннього вставання, сказала тільки, що не спалося мені.

Сиджу я, чекаю на вихід в стрій, щоб до роботи йти, а сама думаю про мій сон, думаю про те, як багато я довідалася під час сну від самої Матері Божої. Думаю також, як і коли мені піти до того гестапівця, що обіцяв мені помогти. Я таки вирішила його просити, щоб він дав мені таку перепустку, щоб я могла піти пошукати церкву. Так я надумала зробити, але, щоб дістатися до гестапівця, мені треба буде звернутися до моого майстра, щоб він мене відпустив під час перерви на обід до

штрафного табору. Я була переконана, що той гестапівець-інвалід добра людина, що він мені допоможе. Зі свого задуму я звірилася перед Марусею, яка порадила мені піти в церкву, вона й схвалила мій задум щодо перепустки.

Настав час, щоб виходити в стрій, йти на роботу. Нас, як і кожного дня, провадять поліцай, ми завжди на роботу ходили під конвоєм. Йдемо ми, а вони побіч нас, і собаки коло них. І весь час тільки й чуєш: „шнель, шнель!” — підганяють нас, хоч ми і так йдемо досить швидко. Нам вже оті їхні крики в печінках сидять, що не роби і як не роби, вони все одно підганяють, ще й гумовими палками погрожують.

Дійшовши до пральні, я звернула до неї, бо ж саме там я працювала. Деякі німкені вже були на своїх місцях, вони підготовляли до прання, до прасування. Це була пральння для французьких і польських полонених. Я привіталася, вони мені відповіли і я, взявши свій халат, почала свою роботу — прасування випраної постелі. Незабаром прийшов теж майстер, привітався сьогодні з нами якось лагідніше, мабуть в нього якийсь особистий успіх, якась приватна радість.

Прасуючи, я придумувала коли мені найкраще звернутися до майстра з проханням, щоб під час перерви на обід він пустив мене до штрафного табору. А вінходить поміж робітниками, приглядається до їхньої роботи, переглядає те що було попрасоване вчора. Нарешті я насмілилася й підбігла до нього та й говорю: Пане майстре, чи можна мені під час перерви на обід піти до штрафного табору, бо я хочу попросити в гестапо перепустку? Майстер, без жодного розпитування, без надуми, відповів, що так, я можу піти під час перерви на обід. Я йому подякувала і пішла знову прасувати постіль, яка стосом лежала на моєму столі.

Як тільки сирена сповістила початок перерви на обід, я вимкнула праску й зразу ж побігла до штрафного табору. Підбігаю я до брами, натискаю на гудзик дзвінка.

а тут і відчиняє мені той гестапівець, до котрого мені треба було. Він, виявилося, під час перерви на обід прогулювався по табірному подвір'ї, де нікого не було, бо ж всі були на роботі. Він, як я зауважила ще раніше, не дуже полюблював сидіти у приміщенні для чергуючих, він волів ходити по свіжому повітрі.

Гестапівець, відчинивши мені браму, був здивований, зразу запитав — що трапилося, чого я прийшла? Я сказала, що хочу з ним поговорити, порадитися його. Він тоді замкнув браму й сказав йти з ним до приміщення для чергуючих, там посадив мене на крісло й почав розпитувати. Я попросила, чи може він мені дати перепустку до церкви? Він навіть не здивувався моїй просьбі, сказав тільки, що йти в церкву — добра річ, він і його дружина кожної неділі ходять у церкву. Не розпитуючи мене про причину моого прохання, він сів за стіл й почав писати для мене перепустку, сказавши при тому, що вона дійсна не на одну тільки, але на всі неділі, що я можу відвідувати церкву без жодних перешкод.

Я гарненько подякувала йому, встала й ми пішли в напрямі брами, яку він знову відчинив і пропустив мене назовні. Я ще раз йому подякувала і, сказавши „до побачення”, побігла до своєї пральні.

Прийшовши до тієї пральні, я ще встигла пообідати, а обід нам приносили на роботу з того польського та французького табору. Після обіду день проминув скоро і я на вулиці приєдналася до колони, яка поверталася з роботи.

В таборі я розповіла своїм товаришкам про мій чудесний сон, про те, що я ходила до гестапо й одержала там перепустку до церкви. Дівчата зраділи, що я матиму змогу відвідати церкву й потім розповісти їм про все, як там було.

Взявши свої миски, ми одержали на вечерю, як звичайно, картоплю в лушпинах з якоюсь підливою і якусь баланду, тобто невизначеного смаку юшку.

Підкріпившися, пішли в барак і там, тому що завтра була субота, деякі дівчата почали підготовляти білизу до прання, а хто так лежали на ліжках, відпочивали.

Подумки підготовляючись здійснити свій задум піти до церкви, я усвідомила, що мені треба у щось пристойніше одягнутися, щоб не йти туди в лахманах. Тому я й звернулася до однієї з товаришок, чи не могла б вона мені позичити свого плаття на неділю. Ми в таборі всі були дружні, помогали собі взаємно, то ж та відповіла мені, що так, я можу взяти, поки ще жодна інша до того часу не звернулася до неї з таким же проханням. Ми взагалі там були дуже терпеливі, не попадали в паніку, чекали, що незабаром скінчиться війна, що тоді буде все гаразд. А чекати було чого, бо ж ми були вже виснажені, організми наші були послаблені недоїданням, недохватом вітамінів, калорій. Але й так ми часто співали, хоч це були здебільша сумні пісні.

В той час ми вже всі добре говорили по-німецьки, коли треба було тільки про щось запитати чи відповісти, то навіть не можна було б підозрювати, що ми не німкені. Але на нас був одяг, переважно полатаний, а на ньому, на грудях або на рукаві, був нашитий знак „ОСТ“. Отож знали німці з ким мають справу, знали, що можна нас зневажати, можна крикнути на нас, а то й штурхана дати. Не помогало в тому й знання німецької мови, яку, наприклад я, почала вивчати ще в медичній школі. Тоді ми не наполягали на її вивчення, не мали з ким нею розмовляти, але тут, упродовж трьох місяців, примушенні обставинами, ми швидко вловили її звучання і самі на роботі розмовляли вже по-німецьки. Це було зумовлене також і тим, що серед робітників були представники різних європейських націй, а майстри були німці.

Дочекалася я неділі й пішла до міста, одягнувшись в позичене плаття. Сіла в трамвай і почала наслухувати, коли кондуктор сповістить зупинку "Церква", а проте, що саме така зупинка є, я вже встигла дізнатися від німкень. Як тільки трамвай затримався на потрібній мені зупинці, я

вийшла й почала розглядатися. Дивлюсь, але не бачу будівлі з банями, натомість ото недалечко стоїть висока будівля, на якій височіють стрімкі вежі, але на їх кінцях не були хрести, а щось інше, а вікна були високі, подовгасті, з різокольоровими шибками. Я вирішила, що це таки церква, хоч не бачила, щоб до неї люди заходили, а тільки дехто виходив.

Перейшла я дорогу й пішла всередину будинку, щодо якого я вже була певна, що це церква. Йду несміло вперед, а там всередині порожньо, немає людей, але бачу прикраси, бачу подобу Матері Божої, якою вона мені снилася в моєму чудесному сні. Я ж у тому сні побачила й почула те, про що ніколи перед тим й не чула. Я ніколи не бачила статуї Матері Божої, а як побачила її у тій церкві, то зразу впізнала, що це Мати Божа.

Церква порожня мабуть тому, що вже відправа скінчилася, вірні розійшлися. Та ось чую, щось шелестить, хтось підходить до мене. Оглядаюся, а то служитель церкви, священик у рясі. Він приступив до мене близько й питає чи мені треба чимось допомогти. Я спочатку розгубилася, але за хвилинку вступила в мене якась сміливість і я почала йому розповідати свій сон.

Оповідаючи священикові мій сон, я перед ним зізналася також, що я досі не ходила до жодної церкви, що в школі не вчили нас слова Божого, знаю тільки з дому, що треба в Бога вірувати, що треба молитися, але церкви в нас не було, то й не ходила до неї. Священик запитав мене — якої я віри? Я не зуміла йому дати відповіді, бо й не знала, що взагалі існують якісь різні віри, я весь час думала, що є одна віра, одна релігія, що є церкви, до яких ходять віруючі люди, ото й все. Тоді він мене запитав звідки я родом. Я відповіла, що з Запорізької області. Тоді священик повів мене до бічної кімнати, в якій була карта Європи. На ній він знайшов Запоріжжя й сказав, що я є „Ортодокс“. Цього слова я досі не чула, не знала його значення, мені й в голову ніколи не прийшло, що православні, це й є ортодокси.

Розпитавши мене ще про подробиці моого дотеперішнього життя, зокрема про те, чи я вірю в Бога, він ще багато мені пояснював про церкви, бо ж я йому сказала, що до церкви всі можуть ходити. Тоді той священик запитав мене, чи хотіла б я прийняти ту віру, про яку він мені оце розповідав, і яка згідна з тим, що мені приснилося, що вона така ж, про яку розповіла мені уві сні Божа Мати? Я, не надумуючись, відповіла, що так.

Почувши від мене ствердну відповідь, священик просив мене почекати, а сам пішов у ще якесь інше приміщення, звідки через деякий час вернувся, але вже не сам, а з якоюсь жінкою. Вона привіталася до мене, подавши мені руку, назвала своє ім'я і прізвище. Я це запам'ятала добре, її було звати Анна Лічман. Саме вона маластати моєю хресною матір'ю. Я добрезапам'ятала її ім'я і прізвище мабуть тому, що я дуже і дуже довго не знала як було звати мою рідну маму, я була сирота і переді мною скривали ім'я моєї рідної мами.

Тоді ж, в присутності Анни Лічман, священик охрестив мене. Я була така схвильована, що це все сталося так швидко, що й не запам'ятала подробиць свого власного хрещення. Після тайни хрестин, Анна Лічман, як моя хресна мати, почала мені дещо пояснювати про католицьку віру, бо саме в тій вірі мене ото охрестив священик. Мені було тоді вісімнадцять років. Ще поговоривши зі мною, священик запрошуав мене приходити до церкви кожної неділі, а коли я відходила, він і Анна Лічман, дали мені багато книжок і книжечок, в тому й молитовник, прохаючи, щоб я вчилася з них.

Подякувавши за все, я вийшла з церкви й пішла до трамвайної зупинки. В таборі я поділилася своєю радістю з дівчатами, котрі домагалися розповісти їм про всі подробиці — як виглядає церква, що всередині, які фігури, чи є в ній ікони, як розмовляє зі мною священик, як відбулося саме хрещення? Я їм все розповідала.

показувала книжки. Книжки були друковані німецькою мовою, але ми вже вміли читати, розуміли друковане слово.

Увечері, читаючи принесені мною релігійні книжки, ми міркували над тим, що нас німецькі окупанти гноблять ось вже скільки років, але ж і Ісус Христос терпів, він терпів за всіх людей, а його муки були такі страшні, що годі й описати їх. Нас морили голодом і холодом, а Ісус Христос був розп'ятий на хресті, його цвяхами прибили за руки й ноги, а ще й пробили його списом. Ісус Христос, вмираючи, прощав своїм вбивникам, такого ще не знала жодна релігія в світі. Християнство, це гуманність, це людяність.

Висновок з прочитаного ми, дівчата в таборі Готман-лагер, зробили один: Нам треба вірити, в біді звертатися до нашого Господа Ісуся Христа, до його Матері — Марії. Вони нам допоможуть витерпіти, дочекатися волі.

Вже й повечеряли, а вернувшись до бараку, ми далі бралися за принесені мною книжки. Ми вчитувалися в них, а ті, як я, що походили зі Східної України, довідувалися щораз більше про життя Ісуся Христа, про його учнів, котрі проповідували християнство, про Матір Божу — як вона, народивши свого єдиного сина, що сталося у вертепі, в яслях вона його породила, як втікали з Йосипом і дитятком перед переслідувачами.

Таке сталося внаслідку моого чудесного сну. Я вірю в Бога, вірю в Ісуся Христа, сина Божого. Я вірю, що саме Господь Бог, що Ісус Христос мені допоміг пережити мою неволю. Я вірю, що все в руках Божих, що без волі Бога нічого на світі не діється.

Треба нам бути вірними навчанню Ісуся Христа, а він нас не залишить, він завжди готовий вислухати нас. Амінь!!!

Цей чудесний сон приснився мені в Німеччині, в таборі Готман, в місті Любек, недалеко Гамбурга.

ЧУДЕСНИЙ СОН ДРУГИЙ

Приснився мені цей сон вже в Англії, в 1953 році.

Снилося мені, що оце з якимись знайомими, з жінкою і чоловіком, поїхали ми в якесь місто, неначе на базар. Поїхали ми парадною бричкою, якою їздять до міста селяни, але не сучасною, а якоюсь давньою. Запряжена вона було в пару коней. Це ніби були мої знайомі, але я тих людей зовсім не знала, і якимось чином ми їхали разом, вони, як господарі, а я як та, що тільки з ними їхала.

Їхали ми, їхали, годин з кілька, мабуть, а по дорозі ніде нікого, скрізь пусто, ні живої душі. Це виглядало так, неначе на світі тільки ми самі, що крім нас немає нікого, все довкола глухо, пусто. Мені захотілося пити, я почала відчувати нестерпну спрагу, в горлі мені зробилося сухо, губи сухі, гарячі. А води ніде не видно.

Нарешті ми приїхали до того міста, господар прив'язав коні до якогось стовпа, вони збираються іти на базар. А довкола, як і по дорозі, скрізь глухо, нікогісінько не видно, нічого не чути. Це так, неначе місто вимерло, неначе в ньому нема живої душі. А я надалі відчуваю велику спрагу, то й кажу до тих людей, що я побіжу в поле й пошукаю криниці, щоб напитися. Коли нап'юся, сказала я їм, то зразу ж вернуся до них.

Ті люди погодилися на те, щоб я побігла шукати криниці, а самі пішли неначе на базар.

А я почала бігти, все підтюпцем, підтюпцем, аж ото опинилася за містом. Дивлюся, а довкола мене скрізь луки, та такі зелененькі, такі свіжененькі, такі пахучі. Травичка на них не пом'ята, росте густо. А сонечко світить, його проміння так і ллється на ввесь світ — на мене, на ті луки, гріє все довкола, я неначе чую дотик тих сонячних променів. І бачу — на тих луках пасуться вівці, багато овець! Їх — цілі отари. А вони такі гарні, зокрема ягнятка такі хороші, та все бігають, підстрибують.

бекають таким приємним голосом. Серед них і біленькі, і чорненькі, а всі кучерявенькі, такі чистенькі, неначе намальовані. І все довкола неначе на картинці. Такого в дійсності я ніколи не бачила. Я біжу серед тих овець, вони розступаються переді мною, біжать мені услід, бавляться, весь час мекають, бекають. А мені так приємно дивитися на них, спостерігати, як вони, неначе сніг білі, і неначе як смола чорні, знають котра їх мати, і з нею вони також забавляються

Антоніна Хелемендик-Кокот. Фото 1957 р., Англія.

А я біжу далі, бо ж мені хочеться пiti, в мене нестерпна спрага. І я знаю, що тут десь мусить бути криниця, мусить бути якесь хоч би джерельце, чи теж колодязь, бо там, де пасуться отари, там мусить бути вода, без води не могли б тут пастися вівці. Біжу і бачу, що травичка така зелена, така свіжа, що, здається, сама б її почала скубати й тим погасила свою спрагу.

Біжу я далі, а погода така гарна, так сонечно довкола, так приємно тепло. Ось тільки спрага мене мучить. Та ось бачу — щось видніється, але десь далеченько, видно,

однак, що це мусить бути криниця. Біжу в тому напрямку, біжу, але, хоч і докучає мені спрага, я не можу налюбуватися довколишнім краєвидом, тими ягнятами, які бавляться, неначе це розумні істоти. Біжу я, біжу, аж вже бачу — якась постать сидить біля криниці. І бачу вже відро дерев'яне. Але до криниці йде стежка, вузенька, серед високої трави, стежка. Дивлюся на ту постать і впізнаю, що це, накрита широким покривалом, жінка. Її ноги, взуті в сандалі, простягнені на стежку. Щоб мені пройти до криниці, я прошу жінку пропустити мене, сказала, що в мене нестерпна спрага, мені треба напитися. Жінка лагідним голосом відповідає, що вона мене радо пропустить, і в той же час підтягає під себе ноги, роблячи свободідним прохід на стежці.

Проходжу я тією стежкою і приглядаюся жінці, вона мені здається знайomoю. Я йду далі, спускаю дерев'яне відро, набираю води і п'ю, п'ю, а вода плеться на землю, на зелену травичку. Я п'ю, але не спускаю очей з жінки, яка мені здається знайomoю. І ось я собі пригадую: це ж Мати Божа, Марія! Це ж вона мені снилася в Німеччині, вона мені розповідала про народження й про мученицьку смерть свого сина Ісуса Христа! Так, я впевнена, що це вона! Оце ще кілька хвилин тому я бігла, шукаючи криниці, довкола мене були вівці, ягнятка, вони хотіли бавитися зі мною, я їм подумки пояснювала, що мені хочеться пити, що я мушу знайти воду, а ось тепер я п'ю, а переді мною сидить Мати Божа!

Я дивлюся на неї і перед моїми очима проходять образи народження Ісуса Христа, його страдницької дороги на Голгофу, я бачу, як він несе тяжкого хреста, а довкола натовп верещить: Розпни! Розпни! А римські жовніри йдуть побіч, а кат підхльостує Ісуса, з тіла якого плеться кров, кров теж плеться з голови Ісусової, на якій терновий вінець. Я бачу Матір Божу, як вона сидить біля криниці, і бачу її, скорботну, як вона йде й бачить страждання свого сина. І вже його розпинають, вже прибивають цвяхами до хреста руки й ноги. Це все

страшно. А тут я бачу його Матір, і пригадую собі її розповідь, я уві сні усвідомлюю собі її навчання, що Христос терпів за людство, за гріхи всіх людей.

Однак я, напившися води, не відважилася заговорити до Марії, Ісусової Матері. Я тільки подивилася на неї якось і боязко, і з якоюсь радістю, що ото знов мала змогу бачити ту, яка народила Спасителя, до якого я так багато молилася, і до Матері Божої молилася, звірялася їй у всьому.

Коли я йшла від криниці, жінка знову підтягнула під себе ноги, пропустила мене, ще й запитала, чи я напилася. А голос її такий лагідний, неначе музика. Я подякувала, сказала, що напилася, і побігла назад до міста.

Біжу я тим самим шляхом, котрим і сюди прибігла, але тепер мені набагато легше, і від того, що напилася, погасила свою спрагу, а ще більше від того, що бачила Матір Божу. Ото біжу я, біжу, а довкола знов ті самі луки, та ж сама чиста, свіженька трава, скрізь так зелено, і де не гляну, там пасуться вівці, коло них підстрибують ягнятка, вони й мене неначе обступають, не хочуть мене пропустити. І сонце світить таке приємне, таке лагідне, і так мені весело на душі. Я щораз оглядаюся, чи сидить ще та жінка коло криниці? І думала я, що вона напевне доглядає тих отар, але вони пасуться неначе самі, їх і доглядати не треба, все таке в той час бачилося гармонійне, спокійне, лагідне.

Ще деякий час я бачила і контури криниці, і жінку, яка сиділа біля неї. А далі вже нічого не було видно, я вже задалеко забігла. Ось вже недалечко місто. Я боюся, чи застану ще тих, з ким я приїхала до міста, боюся запіznитися.

Прибігла я до міста, підійшла до воза-брички, а тих людей ще немає. І в місті така ж пустка, як і до цього часу, ніде живої душі. Повинно б мені бути моторошно від тієї пустки, а я, всівши на бричку, радію тим, що знову бачила Божу Матір.

Прийшли ті люди, з котрими я приїхала до міста, а приїхала я в тому сні неначе й без жодної причини. Я їм і почала розповідати про те, як я бігла луками, що бачила там великі отари таких гарних овець, ягняток, що луки такі зелені. А найголовніше, що я бачила Матір Божу, яка сиділа біля стежки, що веде до криниці, і яка мене пропустила, ще й запитала чи напилася я води.

Ті люди уважно мене вислухали, поправили на конях збрюю, сіли на бричку і ми поїхали назад.

Десь недалеко від того міста, так як мені снилося, я пробудилася. Я пробудилася і вже на яву відчуваю радість, що ще раз могла бачити Божу Матір. Я вся була напруженна, мое тіло тримало від пережитого уві сні. Я вже наяву почала пригадувати той перший сон про те, як бачила Божу Матір, як вона мені розповідала про свого сина Ісуса Христа, як взяла мене за руку й повела на Голгофу, де розп'яли Ісуса Христа. Я вже не заснула до самого ранку.

Ось такий був мій другий чудесний сон. Звичайно я снів не запам'ятовую, а ось ті два бачу перед своїми очима, неначе це все діялося наяву, і то не давно, а ось учора чи позавчора.

Снився мені цей сон 1953 року в Англії, місто Гарропейт, Йоркшир.

Шановні читачі! Приятелі мої! Не дивуйтесь, що описую тут мій сон. Я в своєму житті таки багато набідувалася, надивилася на страждання, на муки, на смерть. Я народилася і виховувалася на Великій Україні, на Запоріжжі, в час, коли відверто вірити було заборонено, коли переслідували священиків, закривали й нищили церкви. Я виховувалася в той час, коли закону Божого не вчили в школі, коли не було релігійних книжок у бібліотеках. Їх теж не було, як і раніше, по селах.

Якщо я в своєму дитинстві й ранній молодості вірила в Бога й молилася, то це було неначе природне, від віків в нашому народі прийняте, однак не осмислене, не збудоване на знанні. Вірили в Бога мій батько, мачуха, сусіди, вони теж, мабуть, молилися, хоч і скривалися з цим, щоб не показували на них, як на прихильників старого режиму. Так і я. Я вірила в Бога, я часто зверталася: Боже, Боже! Допоможи мені! Господи, відверни від мене цю біду! Однак я нічого не знала про народження Ісуса Христа, про його Матір, про Ісусову науку, Ісусове страждання і смерть.

Аж оце мені приснився сон в Німеччині і через нього я попала до священика, уві сні мені Мати Божа розповіла про свого Сина, у церкві мені дали пояснення священик і моя хресна мати. Я почала розуміти християнську віру краще і це мені помогло сильніше вірити в Бога, в Сина Божого Ісуса Христа.

Ця наука показала мені мій життєвий шлях, навчила любити людей, говорити правду, помагати людям, поборювати фальш і всяке зло.

Я до снів не прикладаю великої ваги, однак саме сон спричинився до того, що я почала свідомо вірити в ІСУСА ХРИСТА СИНА БОЖОГО. Я поклоняюся його величній Матері, яка була одна вибрана Богом з-посеред багатьох жінок.

Молімося до них, вони нас вислухають, вони нам допоможуть в нашому житті, з ними наше сьогодення і наше майбутнє. Амінь!!!

ЧУДЕСНИЙ СОН ТРЕТИЙ

Цей сон снився мені також в Англії, в місті Гарротейт, графство Гемпшир, у 1955 році.

Снилося мені, що одного дня моя кума Олена Купчак, що тепер живе в місті Ляшін, провінція Квебек у Канаді, приїхала до нас до Гарропейт у гості. В нас тоді була дочка Ганя, котрій скінчилося якраз дванадцять місяців.

Уві сні я запропонувала кумі Олені разом поїхати в якесь віддалене місто, в якому мав неначе проповідувати якийсь знаний чоловік, ім'я якого було Ісус. Це мав бути знаний і поважаний чоловік, з великим авторитетом. Він, як казали, мав у тому місті, назви якого не знаю, проповідувати, зробити об'явлення чогось дуже важливого.

Як то уві сні буває я, хоч і не знала назви міста, однак, після схвалення моєї пропозиції кумою Оленою, купила квитки на автобус і вирушили ми з нею, а з нами ще наша дочка Ганя, в те місто, в якому мав той чоловік щось дуже важливе об'явити. Ото сіли ми в автобус і їдемо до того Об'явлення.

Їхати до того міста з Гарропейт треба було кілька годин, бо дорога не близька. Як ми тільки минули вулиці нашого міста, перед нами розляглися широкі поля, луки. Скрізь так гарно, так зелено, чисто, спокійно, неначе в раю. Я бачу досягаючі пшениці, лани під дотиком легенького вітру колишуться, неначе хвилі на морі, так і переливаються різними відтінками. Навіть в автобус доходить приємний запах раннього літа, ячу запах дозріваючої пшениці, квітів, що ростуть у збіжжі, трави, що на луках, квітів, що ростуть серед свіжої трави. Хоч ми їдемо автобусом, я неначе бачу як пурхають пташки над полями, навіть як підстрибують цвіркуни. Я чую їхнє цвіркотіння. Скрізь відчувається радість, розливається тепло. Я бачу як на квіти сідають делікатні різномільорові метелики, як бджілки метушаться на квітах і, набравши нектару на свої лапки, летять. Я навіть чую рух їхніх крил.

А ми сидимо в тому автобусі, спостерігаємо все, що діється довкола нас і радуємося, почуваємо себе так легко, неначе ніяких турбот не було на світі. Я відчуваю,

що не тільки ми радуємося, але все живе на цьому світі, я ж бачу і чую веселий спів птахів, бачу як радісно пурхають метелики, як радісно виконують свою копітку роботу маленькі бджілки. Ми все це спостерігаємо й говоримо між собою, а наші слова теж спокійні, лагідні. Милуємося чудовою природою, показуємо Гані чудеса цього світу.

Так розмовляючи й милуючися природою, розважаючи Ганю, ми почали наблизатися до місця нашого призначення, до міста, в якому мало бути проголошене об'явлення. Я здалеку побачила якусь незвичну браму, різьблену в дереві, прикрашенну різними малюнками, все неначе на картині. І тут водій автобуса сповістив, що оце ми приїхали до Об'явлення.

Ми з кумою беремо Ганю за ручки, подякували водієві що нас щасливо привіз аж сюди і сходимо з автобуса, а з нами ще багато людей, видно, що й вони приїхали сюди почути об'явлення. Тримаємо Ганю за ручки і йдемо протоптаною людьми стежечкою. Ганя дріботить своїми маленькими ніжками, а я собі думаю, що вже перед нами прийшло багато людей на об'явлення, не ми тут перші.

Підійшли ми до брами, а вона сама перед нами відчиняється, за брамою серед полів теж видніє стежка, якою ми й просуваємося вперед. А по боках стежки сидять люди, маса народу, сидять просто на траві, про щось говорять, навіть вимахують руками. Ми йдемо, я розглядаюся, придивлюся що це за люди, чи, бува, серед них нема моїх знайомих. Нікого не впізнавши, ми просуваємося далі стежкою, аж дійшли туди, де вже мало людей. Тут нам, подумала я, буде добре видно й добре чути. Сіли ми там з кумою і Ганею, примостилися на траві, щоб вигідніше нам було.

Нам усім весело, Ганя щось щебече, вона весела, я до неї говорю, що незабаром прийде чоловік, щось буде говорити, моя кума підтакує, а довкола нас стоїть шум людських розмов, аж луна йде від них. Але ото дивлюся,

люди, хоч піднесені, радісні, однак в них вигляд втомлених, неначе вони виснажилисядалекою дорогою.

Сидимо ми, чекаємо терпеливо на того чоловіка, котрий має говорити про щось дуже важливе, про якісь чуда, має щось об'являти. Дорослі починають непокоїтися, нетерпеливітися, розглядаються довкола. А діти гарненько бавляться, як і моя Ганя, вона бавиться травичкою, перебирає її своїми маленькими пальчиками. Ми з кумою, бажаючи придивитися натовпові, раді, що Ганя нам не докучає, що сама зайнялася собою.

Нараз все починає затихати, людського шуму неначе й не було. Я чую якийсь шелест, неначе хтось тихенько проходить коло нас. Одночасно я бачу, що посередині майдану стоїть щось, що подібне до ліжка, накрите гарним зеленим покривалом. Я показала це кумі Олені і кажу їй: Дивись, що за диво, те ліжко мабуть приготовлене для тих, хто буде втомлений, або й заслабне, воно для того, щоб відпочити на ньому.

Чую я, що хтось неначе йде, але ще нікого не бачу. Сонце своїм яскравим промінням залило весь майдан, воно так яскраво світить в очі, що трудно дивитися. Я увісні була свідома того, що це сон і дивувалася тому, що проміння сонця так тепло розливається, що воно простягається просто з небес на все, що настут оточує, я бачу те проміння, як іноді ми бачимо, коли сонячне проміння просмикується крізь хмари. Люди шепочуть між собою, я чую як вони говорять, що оце невдовзі прийде той чоловік, що має тут говорити.

Врешті бачу — йде високий чоловік, йде вільною ходою, одягнений у позолочені шати, вони вишиті золотом в гарні узори. Його лицез спокійне, поважне, але водночас і привітне. Це той, на котрого ми тут ждемо. Побіч нього йде жінка, вона нижча за нього, гарна на вигляд. Вона одягнена в темно-синє, вся покрита з головою, тільки лицевидно. Вона всміхається, її шати так гарно укладаються на її тілі, йде вона велично, спокійно.

Я придивляюся, дивлюся в її очі, і бачу, що я її знаю, я вже її колись бачила. Так, це ж Марія, Божа Мати, це та, котру я вже два рази бачила, котра мені розповідала про свого Сина. Оце я вже втретє її бачу. Я дуже зраділа її тут присутністю.

І тут я собі зразу подумала, раз це Матір Божа, то той чоловік ніхто інший, як Ісус Христос, про якого вже мені розповідала Марія, коли перший раз привела мене на Голгофу й там розповідала про смерть свого сина. Так, це він, це Ісус Христос!

Я бачу в руках того чоловіка велику книгу, в твердій золотом розмальованій палітурці. Ця книга лежить на дерев'яній підставці у вигляді пюпітру. Це, щоб зручніше тримати на ньому тяжку книгу. Я вдивляюся в ті дві постаті, котрі стоять посередині неначе майдану, неначе лугу, поляни. Вони стоять, обернені лицем до народу.

Чоловік глянув на людей, поволі розкрив ту велику книгу, ще разглянув на людей. А я далі собі міркую, що це таки Ісус Христос, син Божий, я ж про нього знаю вже багато, знаю з першого сну, в якому мені Мати Божа розповідала про його народження і смерть. Я себе вже переконала в цьому, що це саме і є Ісус Христос. Я вдивляюся, концентруюся, готова уважно слухати кожного слова, яке промовить той чоловік.

А він справді почав говорити. Спершу сказав, що хто, слухаючи його сьогодні, повірить у сказане, той має ставати по праву його руку, а хто не повірить, той має ставати по ліву його руку. Так, мовляв, теж сказано в тій книзі, сказано самим Господом Богом.

Після цих перших слів я у своєму нутрі почала відчувати неймовірну радість, таку радість, яку неспроможна описати, в мені від радості всередині моого тіла щось трептіло, щось неначе грало. Я ж оце впізнала того чоловіка, я в ньому впізнала Ісуса Христа, а ось тепер чую, як він читає з тієї великої книги.

Раптом на поляну насунулася велика біла хмара, вона

зробила невидимими того чоловіка і ту жінку. Всі люди вклякнули й чекають чогось. А голос чути. Чоловік говорить про те, що я вже чула від Матері Божої, про життя і смерть, про життя в правді і спасення вічне, і про нечестиве життя, за яке чекає покарання, вічні муки.

Слухаючи Ісуса Христа, я глянула на мою Ганю й побачила, що вона дуже втомлена, вона сонна. Я зразу ж подумала, що треба її занести на оте ліжко, так гарно застелене, нехай вона там поспить. Я потихенько встала з трави й понесла Ганю на те ліжко, поклала її на ньому, накрила тим гарним зеленим покривалом, а сама вернулася на своє місце, щоб далі слухати оповідання про Добро і Зло, про віру християнську, про те, що людям треба чинити добро, помагати їм.

Я ловила кожне сказане Ісусом слово, закарбовувала собі все сказане ним. Перед моїми очима знову проходили картини народження Ісуса Христа, про його навчання, смерть Сина Божого на хресті за гріхи всього людства. А після смерті Син Божий воскрес із мертвих, щоб потім вознестися на небеса й сісти по правиці Отця свого, Господа Бога нашого. Аж прийде час суду Божого, в якому судитимуться всі людські вчинки, і добрі будуть нагороджені, а погані засуджені, щоб запанувала справедливість.

Ми сидимо, слухаємо, повіває дуже лагідний вітерець, чути кожне Ісусове слово. А він читає з тієї книги спокійним голосом, знову наголошує на тому, що хто повірить, той буде спасений.

Голос мені чути, але постатей не бачу, однак сиджу, слухаю. Аж ось ноги мені починають терпнути, я почала перекладати одну ногу на другу, розтирати їх. Згодом люди повставали, і я оце стою, переступаю з ноги на ногу. Я втомлена, однак стою і слухаю.

Чую, як Син Божий говорить про те, як на горі Сіон стояв Ангел Божий а довкола нього сто сорок чотири тисячі людей, які визнали Ісусове ім'я, які вірують у єдиного Господа Бога, а в тих людей ця віра неначе на-

чолах написана. І каже Ісус, що почув Ангел голос з неба, мов голос багатьох, мов голос грому великого. Той голос був потужніший за людський шум, за крик крикунів, голосніший за гуслі, на яких грали невірні.

Ісус читав про те, що стояв той Ангел з людьми, і пісню співали, і ніхто, крім тих ста сорока чотирьох тисяч не міг вивчити тієї пісні, а в ній, тій пісні, сповіщалося про День судний, про жнива й іспит народів, що відкуплять на цій землі гріхи свої, про жінок, які не грішили й жили у дівоцтві. Ті люди, котрі з Ангелом перебувають, вибрані з-посеред народів, вірних Богу своєму.

І так читав той чоловік, про якого я знала, що це Ісус Христос, а я слухала уважно, хоч і втомилася вже, стоячи, переступала з ноги на ногу. Я, слухаючи, неначе записувала кожне його слово у своїй пам'яті, утривалювала його, запам'ятувала пісні про переможців. Читав він про сім кар Божих із семи чаш, про сім чаш гніву Божого. Згадував про велику блудницю, про Вавілон, про жнива й збір винограду. Читав, а я слухала і все розуміла, все мені було ясно.

Ще раз сказав Ісус, що хто повірить у нього, той стане по правиці його, а хто не повірить, той стане по лівиці його. І знов чути голос: Хваліть Господа свого, ми всі слуги його. Радімо і веселімося, віддаймо славу йому, бо настав час шлюбу Агнця і дружина його вже приготовилася, і дано їй, що одягнулася вона у вісон, у вісон чистий і ясний, бо вісон, це праведність святих. І ще сказав: розповідайте всім, що блаженні ті, котрі на шлюбну вечерю Агнця покликані.

Такі слова Божі я чула там і знову багато дечого зрозуміла, знову багато дечого навчилася.

Я почала шукати Бога з молодих своїх літ, але не могла почути тоді слова Правди, ніхто мені не розповів про Ісуса Христа. Я росла сиротою, батькові все було ніколи, та й не приято було тоді, щоб батько навчав дочку віри в Бога, а матері в мене не було, я росла з

мачухою. Життя в той час, коли я була дитиною, було дуже тяжке, люди рятувалися від голодної смерті, священиків вже тоді не було, принаймні їх не було ні в нашому селі, ні в Оріхові ані теж у Бердянську.

Хоч ніхто мені не пояснював — що таке Бог, що Син Божий чи Мати Божа, я часто, як і інші люди, зверталася до Бога, просила допомогти мені в моїй біді.

Таке я собі думала, коли чоловік, а в моєму переконанні Ісус Христос, говорив далі, говорив про новий Єрусалим, як оселю Господню, що він чистий, прикрашений, неначе молода до шлюбу, що в ньому житиме Бог разом з людьми своїми. Бог витре слози нещасних, порадує їх у скорботах, а від того в людей не буде болів, не буде між ними плачу, всі минулі гріхи простяться їм. Далі я почула: Сталося. Я є Альфа і Омега — Початок і Кінець. Я спраглому дам води дармо напитися з джерела життя, переможний унаслідує вічність, і буду йому Богом, а він буде моїм сином. Боязливі й невіруючі, погані ідолопоклонники, лихі розпусники, вбивники, ті що говорять неправду будуть потоплені в озері їх нечестивостей, горітимуть сірчаним вогнем. То буде їх друга смерть.

Чую: Я говорю кожному правду, хто чує слова пророцтва із книги цієї, нехай до них нічого не додає під страхом великої кари Божої, всі слова, записані в цій книзі, мають залишитися без змін, якщо хто викине якісь слова з написаного у книзі, Бог відбере в нього дерево життя його, бо ця книга свята і святе все, що в ній записано. Амінь!!!

Коли це останнє слово було сказане, хмара розійшлася, Ісус простягнув до мене і до моєї куми Олени Купчак руки і сказав: Встаньте і йдіть зі мною до престола. А Мати Божа стояла збоку, згодом пішла побіч і говорить до мене: Йду приготувати їсти — тим, які не повірили прочитаному в книзі, тим, які невірні.

Божа Мати підійшла до великого казана, що мав квадратну форму, і почала мішати в ньому ополоником

якусь юшку, а була та юшка така зелена, яке буває листя, як трава. Вона показала мені цю рідину й ще раз сказала, що це для тих, хто по лівій стороні від Господа, іх треба цим кормити до часу, аж вони увірують в Ісуса Христа, сина Божого.

Тоді Ісус Христос взяв мене й мою куму за наші руки й повів до віттаря, до самого престола, які тут десь з'явилися, і там записав мене й куму до його книги, що лежала на престолі. Тоді Ісус запитав мене якого я віровизнання, а я, не знаючи що відповісти, тільки здивнула плечима, мовляв я не знаю. Після цього він сказав до мене й Олени: Йдіть і вивчайте слово Боже, говоріть усім правду про Господа Бога. Я тоді сказала Ісусові, що ото там лежить моя донечка Ганя, а він відповів: Не журися, ти її знайдеш, як вернешся назад, тільки запам'ятай число, яке вона матиме на собі. І тоді сказав: Сто сорок чотири тисячі, це вона й буде.

Так моя Ганя лишилася на тому ліжку, накрита зеленим покривалом, а ми з кумою пішли туди, куди нас Ісус Христос, син Божий послав. Він сказав нам іти дорогою просто, аж до будинку, в якому буде багато воріт, однак нам не можна було там повернати, тільки йти просто, аж прийдемо до дверей, які самі відчиняться. Коли ми вже відходили, то Ісус ще нам сказав, що там, у тому будинкові, на підлозі лежатиме біла плахта, і там ми маємо повернути спершу вліво, а потім вправо, де будуть ще одні двері і там ми маємо вивчати слово Боже.

Ми йдемо, а було це досить далеко, а по дорозі, по лівій стороні, ми побачили як б'ються три солдати, одягнені в зелені уніформи. Один солдат вистрелив в іншого і той впав. Той постріл я уві сні чула зовсім виразно.

Так ми, йдучи за вказівками, дійшли до того будинку, я не встигла простягнути руку до дверей, а вони самі відчинилися. Всередині чудового будинку ми побачили білу плахту, про яку згадував Ісус Христос, і біля неї повернули вліво, а потім вправо і зайшли до кімнати. Там

сидів чоловік, імені якого ми не знаємо. Він увесь в золочених шатах, він притримав на моїх і кумі плечах якісь накидки, а згодом сказав, що будемо далі вивчати слово Боже.

Я зразу намагалася пояснити тому чоловікові, що ми оце бачили як три солдати билися, що один з них вистрелив в другого і той впав. Тоді той чоловік запитав, чи ми є певні, що то були солдати, а може то були якісь інші люди, що йшли до цього будинку також вивчати слово Боже. Я запевнила, що то були солдати, вони ж були одягнені в зелені уніформи, однак той чоловік вже більше нічого в цій справі не сказав і ми почали вивчати слово Боже.

Будинок, до якого ми зайдли, був чудовий, крізь вікна просочувалося ясне світло, інтер'єр нагадував святиню, храм Божий. Далі мені снилося, що я і Олена почали студіювати слово Боже і... я почала просинатися.

Я пробудилася не зразу, мені було важко перейти зі стану сну до стану свідомості. Коли я вже почала усвідомлювати, що не сплю, що оце мені приснився вже третій чудесний сон, я була дуже зворушена, тремтіла від радості. Ноги мої стерпли, я їх почала розтирати.

Я розбудила свого чоловіка Івана й почала йому розповідати мій сон, розповідаю йому, а сама тремчу з радості, з переживань. Він вислухав мене і сказав, що те, що мені снилося, це все справді написано у церковних кни�ах. От і виявилося, що я дуже багато дечого навчилася саме з моїх снів, адже перед тим я про ці речі ніколи не чула. Чи ж тих моїх снів не можна назвати чудесними? Вони принаймні для мене були й є чудесними. Оце ж уже втретє снився мені сон, в якому я бачила три рази Божу Матір і раз Ісуса Христа.

З того часу я почала часто ходити до церкви, однак про мої сни не розповідала людям, оце тільки моїм близьким. Я не оповідала про них, хоч уві сні мені було наказано йти між люди й вчити їх слова Божого, вчити тих, хто нічого не знає про Ісуса Христа, сина Божого, котрий

віддав себе на смерть на хресті за нас усіх, за наші гріхи. Я, правда, декому згадувала про мої сни, однак знайомі не вірили мені, навіть неначе насміхалися з мене.

І так я не розголошувала моїх снів, ходила разом з моєю родиною до церкви, слухала там слова Божого, радувалася, що маю змогу слухати служби. А все інше я тримала у собі, навіть придушувала те, що мені снилося у моїх трьох снах.

Так минав час, вже давно за мною було те, що мені снилося в Німеччині 1944 року, потім у місті Герропейт в Англії раз 1953 і другий раз 1955 року. Ми з чоловіком і трьома нашими дітьми вирішили емігрувати в Канаду.

1958 року ми приїхали до Канади й поселилися в місті Ошава, на вулиці Гледстон. Тут ми незабаром познайомилися з багатьма людьми, зокрема з українцями, прихожанами церкви св. Юрія. Там теж я зустріла добру товаришку, пізнішу приятельку Ганну Сокілку. В ній я знайшла добру людину, з характером. Ми почали з нею спілкуватися частіше, наше знайомство переродилося у приязнь.

Саме тій жінці, Ганні Сокілці, я й звірилася з моїх снів. Вона, вислухавши оповідання про мої три чудесні сни, запровадила мене на настоятеля нашої церкви. В той час настоятелем церкви св. Юрія був отець Перейма. Але ще перед тим Ганна купила мені книгу, Біблію, отже Слово Боже, щоб я вивчала писання пророків і апостолів. Ганна Сокілка була сама начитана, вона знала що робить, підсунувши мені таку літературу. А для мене це було чергове відкриття, я ж бо досі ніколи не мала нагоди читати Слово Боже в українській мові. Перший раз я читала про Ісуса Христа в німецькій мові, не все в тому писанні розуміла, а ото тепер читаю по-українськи. Все мені таке зрозуміле, все таке ясне, аж не можна відірватися від книги.

Прийшовши до отця Перейми, я і йому розповіла свої сни, а він порадив мені не придушувати їх у собі, не скриватися з ними, не скривати своїх думок.

Розмова з отцем Переймою мене дуже підбадьорила, піднесла на дусі. Я стала сміливіше дивитися на людей, я вже сама багато дечого знала.

Тоді я, аналізуючи своє життя, дійшла висновку, що непотрібно сталінський режим придушував віруючих, непотрібно нищив церкви. Людині потрібна віра, без неї людина, як лопнутий дзвін, що ніколи не дасть чистого звуку. Адже церква, якого б вона не була визнання, кожна християнська церква вчить заповідей Божих, вчить не вбивати, не красти, не говорити неправди, вчить жити за законами моралі, які в церкві означають закони Божі. То кому ж віруючі і священики могли мішати, кому вони стояли на дорозі? Ні, сталінський режим таки робив усе, щоб викорінити в людей віру, щоб зламати душі молодих, дітей, а навіть дорослих. Це також один з найбільших злочинів сталінської епохи.

Я пригадувала своє дитинство, школу, в якій не тільки не вчили закону Божого, але навпаки, при кожній нагоді наголошували, що, мовляв, Бога нема, отже, як це я згодом розміркувала, сталінська освітня система викорінювала в дітей всякі моральні гальма, все було дозволене. Раз Бога нема, то й нема чого боятися, можна й на батька зробити донос, можна й красти, а можна й вбити. Аби тільки не підпасти під сталінські закони. А внутрішнього гальма немає. Немає, отже, того, що ми називаємо сумлінням, совістю людини. Люди стали як худоба, нічим від неї не різнилися. І що ж за такої „моралі“ було назвати батька чи матір поганим, брудним словом? А з таким я в своєму житті не раз зустрічалася. Батьки плакали, переживали, а діти їх не поважали.

Оце таке я мусила сказати, неначе на берегах того, що мені три рази снилося.

Я з вдячністю до Господа Бога закінчила описувати мої чудесні сни, я переконана, що в цьому мені допомогла Ісусова Мати, наша опікунка, це вона давала мені силу все пережити і перенести. Навіть тоді, коли я про неї ще нічого не знала.

Я переконана, що ми всі в нашему житті, коли нам добре, і коли нам погано, ми мусимо звертатися до Господа Бога, до сина Божого Ісуса Христа й до його матері — Діви Марії.

Син Божий, Ісус Христос кличе нас. Амінь!!!

Я вдячна моїй покійній вже приятельці Ганні Сокілці і також покійному вже отцеві Переймі, що вони мене напутили описати мої сні.

Хай Господь Бог береже їх у своїй оселі!

ДО ДРУЗІВ

Мое життя у великій мірі сформувалося під впливом моїх снів. Я любила робити добре вчинки, керувалася милосердям. Я намагалася кожного дня зробити людям щось добре, дебачила біду чи недостаток, там я помогала чим могла. Таке життя спричинилося до моого спокою, воно проминає лагідно, мене не мучить совість. Мое життя у Канаді проминає швидко, я знаю, що не житиму вічно, час плине, тому я не відкладаю помочі старим, немічним чи дітям на колись, я помогаю їм тепер.

Ще трохи і я піду. Там будуть оцінені мої вчинки, буде оцінка моого життя, в якому я завжди намагалася бути чиста, робила все з Богом. Я щаслива, що прожила саме таким життям, в якому, як мені здається, робила добро, намагалася розрадити бідних і нещасливих.

Але нема людини без гріха. І в мене їх безліч, моїх провин, поганих вчинків. Господи Боже! Ісусе Христе! Прошу і благаю, прости мені грішній, обмий мене, пошли спокій душі моїй, щоб я була завжди з тобою!

Суди мене, Господи, після моєї смерті, прости мені гріхи мої на потойбічному світі, а ви, мої друзі, простіть мені на цій землі. І благаю вас — не грішіть, не беріть прикладу з нечестивих, надійтесь на Бога, мої брати і сестри. Чого ви всі так сумуєте? Час вам рано-вранці вставати й Бога хвалити!

Якщо вам тяжко на серці, якщо у вас журба якась, не душіть її у собі, розкрийтеся перед друзями, а передусім перед Господом нашим Ісусом Христом. Якщо тебе, мій друже, моя подруга, не зрозуміють твої близькі, то Господь Бог тебе зрозуміє напевне. Звертайтесь зі своїми болями й жалями до самого Бога і вам стане легше на серці.

Так я робила, коли горе йшло за мною, побіч мене чи поперед мене. Я тоді щиро зверталася до Бога і він мене підтримував на дусі, помогав пережити тяжкі хвилини, дні, роки. Зло проминало швидко і я хвалила Бога.

Тож і ви не сумуйте, брати мої і сестри! Вчіться жити з Богом, хваліть Ісуса Христа, не забувайте також і Матір Божу, пречисту Марію! Любіть всіх людей і в ваших серцях засяє зоря ясна, в них поселиться слово Боже. Любов до всіх вас зігріє, розсіє ваші сумніви, вселить щастя. Хто Богові служить, того і царство небесне чекає, Бог простить вам ваші гріхи і коли треба покличе вас до себе.

Господь всім прощає. На твій, Господи, поклик спішу я і прощення прошу. За себе і за всіх близьких.

Будьте, друзі, веселі, не нарікайте на свою долю, на тривожний час, не нарікайте ні вдень ні вночі. Господь Бог знає ваші страждання, ваші переживання, він чує ваш душевний плач, він усім вам допоможе. Несумуйте, отже, ви переживете бурі дочасного життя, горе прийде і промине і ви будете щасливі. Віруйте і моліться, надійтесь на Бога, він вас почує і порадує.

Господь Бог сторицею винагородить вам добре вчинки, в ньому вся наша надія, через нього прийде

перемога для всіх нас. Будьте завжди готові до зустрічі з Ісусом Христом. Він візьме вас у небесні палати і там горя вам не буде. В небі, в місці святому і красивому, нема журби, нема плачу, життя там предивне. Бог усім витре земні слізи, там вже ніхто вдруге не помре і ніхто не відбере вже нашого добра. Життя і щастя вічне там буде, за тією величною брамою, де вулиці з золота, де люди не знають журби.

Ще трохи попрацюймо тут, на землі, і ждатимемо, як труд наш тут скінчиться і Господь покличе нас в чудову країну, де вже не будемо трудитися. Там ми побачимо Ісуса Христа, він до нас прийде. Він візьме нас у прегарні оселі і в той час ми зрозуміємо все.

Дорогі мої друзі! Мене зовсім не турбує те, хто до чого належить на цій землі. Мені це не робить різниці. Всім вам від широго серця бажаю усього найкращого у вашому житті. Всі ви — мої брати і сестри! Я подаю вам свою руку, прощаючись з вами.

О Господи! Мільйони людей вмирають у гріхах. Господи, поспіши назустріч плачущим, дай їм пораду й розраду. Поможи їм, Господи, бо вони тонуть у гріхах своїх.

Я до тебе, Господи, готова прийти кожної хвилини.

Амінь!!!

Тік кішко, юбка систро, що відійшла від мене
прийде годину чи дві, але я відповіду їй з любов'ю, як я
дрібніми съплюні, чи котик я захочу в такому лісі, як я
відчующо від відмогота чут відмогота у якоїсь пані
І як членів спонгів звода відволів окота, а гладко візьмено
од коханої я життю — обійт, обійт, обійт, обійт, обійт
хочите я відійду, як якою-небудь відмоготою
гості, як тільки візьмено. А тільки роки і вікості

ЛИСТИ ДО РІДНИХ

ЛИСТ ДО СЕСТРИЧКИ

Світить сонечко осіннє, вітер повіває,
а сестричка за сестрю сльози проливає.

Віє вітер, віє буйний, тополю колише,
чомусь моя сестричка листів мені не пише.

Ой, тебе я, моя сестро, щодня виглядаю,
а ти чомусь замовкла, а чому — не знаю.
Хустки і спіднички я тобі придбала,
дорога моя сестричко, невже ти пропала!?

Я готую тут для тебе і їсти і пити,
постіль білу і м'яку, щоб на ній спочити.
У недобрую годину, в тяжку хвилину
Породила тебе мамця, таку нещасливу.

Усі стежки і доріжки заросли тернами
де ходила моя сестра білими ніжками,
де ходила з подругами в зеленому гаю,
А тепер я сама плачу, всіх вас виглядаю.

Чи зі сходу, чи з заходу —
звідки ж мені ждати?

І чи довго ще мені тут
на вас всіх чекати?

Табір Любек, Німеччина, 20 квітня 1942 р.

ЛИСТ ДО СЕСТРИЧКИ

Дивлюся я у віконечко в ту сторону, в ту сторону, де
сонечко сходить, стою на порозі дерев'яного бараку та й
думу гадаю, думу гадаю, гадаю — коли ж я вернуся до
рідного краю?

І в ту сторону, і в ту сторону бачу дві дороги. Одна доріженька, одна доріженька де я проходила, а друга, де моя сестричка за мною умлівала.

І ще одна доріженька, якою я проїжджала, вона веде в Німеччину, а сестра слізози проливала.

В Німеччині мені тяжко жити, тяжко працювати, навіть не було змоги до тебе листа написати. Як на роботу йду, то ще й не світиться, пізно увечері, пізно увечері верталася. Куди не гляну, де я не стану — скрізь чужа сторона.

Табір Любек, Німеччина, 20 квітня 1942 р.

ЛИСТ ДО СЕСТРИЧКИ

Проходить молодість в чужій стороні, Україна рідна, родина бідна залишилися тільки у споминах. Не плач сестричко рідненька, не плач, я ще може буду щаслива, як буду здорова. Як житиму — до тебе таки приїду.

Я сама на чужині, далеко від рідного краю, нема в мене тут родиноньки, нікого нема. Тільки соловейко в мою душу неспокій наганя.

Напишу листа дрібненько, соловейко занесе його додому. Понесе та й понесе, аж сяде в садочку і спитає мою сестру, чи не забула про мене? Спитає теж і братика і батька, що вони гадали, як мене чужинці у свій край забрали?

Ти казала, моя сестро, що мене не забудеш, а що як прийде годинонька і ти заплачеш, ой заплачеш моя рідна, дрібними съозами. Чи колись я зайду в твою хату, чи з радощів заплачеш, а чи, може, що вже ніколи мене не побачиш.

Нема сестри рідненької, нема вдома квітки, я б ходила й виглядала, та не знаю звідки. Ойтоді я прийду в гості, як трава зазеленіє. А трава росла і виростала, та

стала вже в'януть. Ждали, ждали сестричку, та й плакать перестали.

Розлилися води на чотири броди, може я приїду в гості за двадцять і чотири годи? Ой приїду в гості, а брат і сестричка скажуть — нема нашої мами. Ой, братику, ой соколику, схоронив ти свою неньку у вишневому садочку в крайньому куточку.

Табір Любек, Німеччина, 20 червня 1942 р.

ЛИСТ РІДНИМ МОЇМ

Пройшов вже час, і знов настало літо. Оце вже рік, як мені, на Україні, казали збиратися в дорогу, не зважаючи на мій молодий вік. В неволю я мусила зібратися, зі своєю ріднею попрощатися. Як збиралась і прощалась, плакала, ридала, і не чула тих слів рідних, що батько казали.

І востаннє глянула я на свою хату, і востаннє цілувала всю свою родину. Глянула на квіти, що були мені неначе рідні, як матері діти. Скрізь зелено, все довкола гарне, а я мушу покинуту усіх рідних і податися у далеку сторононьку.

Дорога моя сестричко, моє серце чує погану долю для всіх вас, ой так воно віщує. І я буду на цім світі також страждати. Не забудьте, мої рідні, про мене згадати.

Табір Любек, Німеччина, 22 червня 1943 р.

ЛИСТ СЕСТРИЧЦІ

Дорога моя сестричко, живу я в чужині, привіт щирий посилаю всій нашій родині. Минули дні холодні і весна знов настала, і весь той час на чужині твоя сестра-сирота тяжко тут страждала.

Засвітило гарно сонце, але не для мене, бо все тут мені, на чужині, не ясне, а темне. Любуватись і радіти я не маю права, дні мої від сходу до заходу в лікарні проходять. Як тільки вийшла на хвилину з тієї лікарні, мої очі повертались на схід, до рідного краю.

Там на Сході усе рідне, і річки, і лози, а я плачу, не вгамую мої буйні сліз. І ось бачу — вечеряють, дочку споминають. І хоч в біdnій, але ріdній хаті спатоньки плягають.

А я тут, у цій неволі, спочинку не маю, на роботу і з роботи, весь час поспішаю.

Тоня, 5 березня 1943 р. Табір Любек, Німеччина.

БРАТОВІ І СЕСТРИЧЦІ

Знаю, моя сестричко дорогенька, знаю, мій брате, не було там кому в печі натопити, не було кому водички принести. Ви ждали помочі від мене, від бідної сироти. Не журіться, прийде час, може я ще вам у пригоді стану, мої рідні, не попадайте у відчай, все буде гаразд. Я про вас не забула, як не забуває своїх рідних дітей матуся.

Тоня, 15 квітня 1943 р. Табір Любек, Німеччина.

РІДНИМ

Робили українці до темної ночі, всі пішли у їдалню, дуже їсти хочуть. На вечерю у їdalnі — одна картоплина. Заплакали всі дівчата — гірка наша доля. Вийшла німка із кімнати, кричить: „Руські свині, вам все мало їсти, будтьє й тим, що є, вже ситі!”

Тоня, 18 квітня 1943 р. Табір Любек, Німеччина.

Сестра Марія вгощає гостей зі Львова — Лесю, Володю і Зеню та їхнього тата Степана. Село Мала Токмачка, Оріхівський район, Запорізька область, Українська РСР.

БРАТОВІ І СЕСТРИЧЦІ

Сон був мені на чужині. Сниться мені, неначе я на Україні, лежу під калиною на самоті. Гляну довкола — нічого не видно, тільки пташка у висоті ширяє, виспівує свою радість. Пташки так весело співають, неначе мати над коханою дитиною. Кругом тихо, тільки трава прощось шепоче. Сплю, неначе, під калиною, ніч світ божий покрила. І така довкола тиша, такий спокій. Спить наша країна. Сниться мені, що я вдома, з батьком розмовляю, і вас, сестричку й братика обнімаю. А річечка собі пливе, вода дзюркоче, неначе Бог мені розраду, молитву шепоче.

Тоня, 25 квітня 1943 р. Табір Любек, Німеччина.

ПРО МОЄ ЖИТТЯ

У Німеччині українцям було добре жити — за чотири картоплини цілий день робити. Ще й дякуєм, що є картопля. Що ж ми, зробимо, дівчата, така наша доля. Як настане зима то, подруженьки, ще й того не буде. Посоловіли дівчата і я з ними.

Ось як у Німеччині нам тут добре жити, хоч і їсти не було що, а робити — тяжко мусіли робити.

Бо пузаті есесовці так і споглядають, від проклятої роботи спочинку немає. Робиш, робиш за верстатом, аж піт з тебе ллється. А як прийде та п'ятниця — грошей зо дві марки, то й на воду з газом навіть не стачає.

18 липня 1943 р. Табір Любек, Німеччина.

Сестра Марія зі своєю кормилицею козою. Побіч гості зі Львова — Олег, Зеня і Володя. Хаті вже сто років, вона збудована з глини. Село Мала Токмачка, Запорізька область.

ПРО ЖИТТЯ В ТАБОРИ

Доробились усі люди до пізньої ночі, повертаються в ідальню — дуже їсти хочуть. А в ідальні сидять німці, всього в них доволі. А нам кажуть: „Кам гір, веніг бараболі”. Стара карга, люта німка, сичить як гадюка, замість „мало нам картоплі” — показує дрюка.

У неділю ситі німці по місті гуляють, а голодні українці з досади співають.

А узимку сніг, мороз, віє хуртовина, ми всі мерзнем у бараках, не гріє порвана свитина.

Гарні „шуги” дали нам, добре в них ходити: Щоб так німцям на цім світі було добре жити. Як ідемо в них по місті, мало хто не впаде. Ой, чекайте, кляті німці, це вам не пропаде.

Погасили всюди світло, полягали спати, аж гудок гудок тривогу, мусили вставати. Німець „келлер” відчиняє, в „келлер” нас уводить, а сам собі по подвір’ї як чортяка ходить.

А в підвальі небезпека, там є збоку яма, якось туди впала наша подруга Тетяна. Всі дівчата полякались, збіглись всі до неї, бо вже думали — не знайдуть подруги своєї.

Витягнули її звідтам, вся, мов крейда, біла. Подивились, кров із чола — голову розбила. Повернулись до бараку, вже нам годі спати, тому й на роботі мусіли таки трохи подрімати.

Тоня, 18 серпня 1943 р. Табір Любек, Німеччина.

СЕСТРІ ШУРІ

Дорога сестричко Шуро! Я з поетами діла не мала, віршів не вмію складати, проте про життя на чужині хочу розказати.

Ми жили в своїй рідній країні, там могли ми свободно ходить, а німецька рука нас зловила і забрала для німців служить.

Сестра Олександра, що працювала на заводі Запорожсталь. Вона на тому візочку привозить і вивозить матеріал.

Привезли нас на чужину самих, не було нам тут життя, ми ходили голодні й обдергті і так проходили наші молоді літа. Цілий день і ніч нас робити заставляють, на обід смердючий суп нам їсти давали. А прийшовши із роботи нас в бараках замикали.

На роботі розмовляти нам було не можна, треба було робить норму, що в нас вимагали, і нас не питали — чи ви їли, чи ви спали, чи відпочивали. Хворих з нар нас істягали, наче мисобаки, а в роботі майстри лютували. Та й не тільки лютували, вони штовхали нас, били, лаючи, під ніс нам совали свої погані кулаки.

Ще й услід кричали: „Ду біст швайне!” Ці слова давалися нам взнаки, і, схилившись над верстатом, ми батьків своїх там споминали.

Гірко плакали тоді ми, проклинали свою долю, і молились: Боже! За що нас так караєш?

Ми в далекій, чужій стороні. Краще б мати нас на світ цей не родила, або краще нам було би вмерти в нашій рідній, українській любій нам землі.

У неділю всі німці гуляють, для них вільно все кругом, а українські дівчата в бараках з досади співають, в одній купці сидять під вікном.

Шумлять тихо над річкою лози, журба ллється через край, і не раз обливають нас гіркі слізки, споминаючи свій рідний, нещасний український край.

Кінчаю писати про табірні злидні, про долю українських робітників у Німеччині, що їх забрали на примусові роботи. Не звертайте уваги на моє писання, в ньому іноді й нема складу, та це нічого, важливо, що це писання свідчить за документ. Про це прочитаєте ви, а за багато років ще й знатимуть як жили тут під час війни українські раби двадцятого століття.

Скінчилася для нас німецька неволя.

20 травня 1945 року.

Дорогенькі мої рідні, дорогенькі мої сестричко і братику! Як будете читати цього листа, не плачте, благаю вас. Все вже за нами, все вже пройшло. Останні мої літа я пам'ятатиму все життя.

Пишіть до мене. Шурочко! Я думаю, що ти не втопилася в Азовському морі, що нема від тебе листів.

Чекаю на листи від тебе, твоя сестра

Тоня

ЛИСТ ДО СЕСТРИЧКИ

Кілька слів до тебе; глянь на птахів угорі.

Пташок тих маленьких любить Бог.

Він їм їжу подає. Коли пташок любить Бог,

Любить також він тебе.

Бог любить лілеї у полях, де стрімка річечка пливе.

Коли він любить квіточки, то любить він й тебе.

Господь і пташечкам і квіточкам життя усім дає.

Він не забув і діточок маленьких, він любить і тебе.

Сестро моя мила, чи ти знаєш скільки ясних зірок світить
в небесах? Скільки хмарок білих і прекрасних пропливає
на вітрах?

Сестра Галина з чоловіком Олексієм, невісткою і внуками.
Запоріжжя, Українська РСР.

А Господь число їх знає, ні одної з зору не втрачає з величезного числа.

Дорога сестричко, а чи знаєш ти скільки швидких рибок плаває в воді? А метеликів барвистих скільки пролітає на полях?

Бог назвав їх іменами, щоб жили всі, і щоб разом знали та щоб тішили всіх нас.

А чи знаєш скільки різних на землі живе людей, а між ними скільки грішних і нещасних є людей?

Бог нас всіх тут доглядає, і любов'ю огортає, і спасти нас всіх бажає.

Тоня Кокот

ЛИСТ ДО СЕСТРИЧКИ

Моя дорога сестричко!

Я Господа благаю, будучи на чужині, за всіх вас і за рідний край, за брата, за сестер, за моїх мілих друзів шкільних. Молюсь, щоб всіх Господь вас хоронив.

Нехай тепер я на чужині, без краю рідного і без рідної сім'ї. Але ж я вірю — прийде час, засяє сонечко для мене і всіх вас!

Молюсь я, молись і ти, молися, щоб Господь дозволив нам зустрітись, або на рідній українській там землі, або ж хоч тут, у мене на чужині. Чекатиму на тебе з миром і любов'ю як на бажану сестру.

Нам здалеку вже видно той чудовий край, де в славі небесній Господь. Сам Спаситель веде усіх нас у Божий свій рай, веде вірний йому нарід.

Ой сестричко дорогенька, пробудися ти зо сну, пробудися від гріхів і також від всієї марноти.

Ісус Христос нас всіх покличе, він теж покличе мене і тебе.

Прокинься швидко, він бо кличе нас в любові, не цурайся ти його. Поспішай скоріш до нього, він полюбити

нас усіх.

Він бо за нас всіх терпіть узявшяся, він вистраждав за всі гріхи. Також тебе він не цурався. Іди до нього, він там жде.

Братова жінка Марія з дітьми — Галинкою і Жоржиком, на батьковому подвір'ї. Діти родилися в Магадані, на Далекому Північному Сході.

Побіч — братова мачуха. 1961 р.

Із ран його святая кров липася, любов'ю зір його горів. Сестричко дорогенька, він і за нас, нещасних, теж терпів!

Пречиста кров нас очищає, змиває з серця весь тягар,

і гріх.

Любов і душу відновляє, спокій дає нам всім.

Твоя Тоня Кокот

ЛИСТ ДО СЕСТРИЧКИ

Ой сестричко моя дорогенька, ой чого ти так тяжко плачеш завжди? Чи з путі ти збилась, чи любов твоя до мене вже завмерла?

Ти дивись за батьком, але й дивися за собою. Не гонись за земним добром, частіше спілкуйся з Богом. Дорога сестричко, земна слава, це серцю отрава. Хто тепер запізниться, той може назавжди розлучитися з Богом.

Я люблю церковну музику і хори, а чужі обряди мучать твою душу. Сестричко, я тебе прошу — пробудися! Весь світ єднається з Господом, поспішай йому назустріч! Не зупиняйся!

Багато людей вже прозріло, вже працюють на славу Божу. Вони працюють з доброї охоти, радісно. А є такі, що не хочуть для Господа й пальцем кивнути. А ти, сестричко, і ти, брате мій, живіть собі добре і чесно, втішайтесь словом Божим, шануйте одне одного.

Бо хто любить Бога той йому тим самим служить, а хто йому служить того й Бог полюбити.

Дорогенкі мої рідні, сестричко і братику! Ох яка радість Богові служити, а опісля у небі вічно з Богом жити.

Тоня Кокот.

СЕСТРІ ШУРІ

Дорогенька сестричко Шура!

Я знаю, ти вже втомилася блудити, ти не знаходиш собі відпочинку. Не йди фальшивим шляхом, бо він веде

у нікуди. Поверни з нього якнайскоріше, не губи своїх молодих літ.

Буде радісно тобі, заспокоїш свою душу, прийдеш до мене на чужину. Забудеш хто був ворогом твоїм. Я тобі віддам усе і ми будемо любити одна одну.

Ти не переставай любити свою сестру. Сестричко, серце мое, заспокойся, покинь гріхи свої, визнай силу Бога.

Чи ти знаєш, як Господь сказав Ноєві збудувати ковчег? Він у подробицях наказав його будувати триста ліктів довжиною і п'ятдесят вширину. Прийшов потоп і народ злякався, закричав: Гнів Божий прийшов на нас!

Води залили всю землю, не було спасіння, народ метушився, аж врешті зрозумів, що злістю нічого не вдіє. І почали люди миритися, не тільки люди, але й тварини: лев з ягням стояли поруч.

В ковчезі не всім було місце, ото ж і почали прощатися мати з дочкою, син з батьком, брат з сестрою.

Настав час покарання. Всю землю залило, людей, що залишилися, вже не було видно, вони зникли в очах. Вже не стало людей, і вже пташки не щебетали в небесах, прийшла загибель.

Життя на землі вкоротилося. Видно було ще то тут, то там, плавали, рятуючись, люди, тварини, а їх покривали високі хвилі. Тільки ті, що в ковчезі, тільки вони врятувалися, як звелів Господь Ноєві.

Плавав той ковчег довго, аж Ной випустив ворона, а той бачить — скрізь вода і вода. Випустив Ной голубку, а вона, поширявши деякий час, принесла на ковчег оливну гілку. Так прийшла надія і ковчег причалив до гори Аарат. Тоді й повиходили з ковчега і люди і звірі, а першим вийшов сам Ной.

Дорога сестричко! Цього разу, як прийде кінець світу, всі люди забажають кращої батьківщини. А щоб того дочекатися, треба жити без зла, без гріха.

Я дуже бажаю побачитися з тобою, моя дорогенка сестричко. Тільки вперто мене жди. Не знаю де сили найти, але я вірю, що Бог мені допоможе подолати ту далеку дорогу. І знов притулимось одна до одної, знов я буду в рідній моїй країні, на Україні. Я в свій рідний край лину силою моого серця, там моє щастя, там і радість моя.

Я помаленьку починаю забувати свої муки, той відчай, у якому я жила всю війну. Цей світ, у якому я тепер живу, він мені чужий, нерідний, я до нього не можу привикнути. Я думками весь час на рідній землі. А тут я ніколи не зазнаю цілковитого спокою, я своє серце заспокою в небесній імлі.

Мені тут іноді дуже тяжко, хоч, здавалося б, нічого не бракує мені. Але я втомилася, мені так хотілося б прожити свої останні дні зі своєю ріднею, на рідній землі.

Ось вже незабаром, вже невдовзі я полину в іншу країну, туди, де сонце ніколи не заходить. Там радість і святість, там усе те, чого ми тут, на землі, ніколи не бачили, про що ніколи не знали, і навіть не бажали знати. У небесних просторах нема ні горя, ні нещастя, не чути там плачу знедолених. Усе там в сяйві, в красі, в щасті, нема там тривожних, тяжких днів.

У славі там Бог сяє між вірними своїми, які спокутували свої гріхи. Він слізози втирає, втішає нещасних. І я незабаром буду там, з Ісусом, на тій святій горі. Там я ніколи не забуду тих, хто мене рятував в тяжкі дні.

Далеко, далеко від земних марнот, від всіх людських турбот, є край, в якому панує ясність, нема там ніколи мороку, там ллється звук радісних пісень. В той край я лину своїм серцем. Там вічне світло дня, там щастя, там Божий рай. Панує там в раю любов свята, життя там вічного весна, краса там неземна.

Нове там небо і земля, по правді всі живуть, Христом спасенні там серця, там сліз уже не плють.

Ми винні всі перед Христом, це він нас спас. Хоч світ пройнятий весь гріхом, а він нас врятував. Господь прийшов терпіть за нас усіх, за гріхи наші, які він змиває з нас, він у країну благодаті нас веде. Не гаймося і ми, бо прийде час і на нас усіх. Чи в горі, чи в вірі, він нас скрізь знайде, він не забуде нас.

Щоб тільки, моя сестричко дорога, не похитнулась моя віра на землі, а моя надія переможе, не дастъ мені загинути вона.

Чом, сестричко, так сумуєш? Не сумуй, сестричко дорогенька, не журися, радісною будь. Нас Бог любить, настане і для нас час щастя, прийде час, що жити будем у раю. Звертайся до Бога, молися в тишині, на самоті, і зникне з серця твого тривога, будеш спокійна на душі.

В світі хвилі бушують як в морі, вітер гуляє, вітер шумить. Глянь, дорогенька, на зорі, звідтам на тебе наш Бог спогляда. Терпіть нам лишилось недовго, мільйони сердець тут страждають в неволі, страждають в біді. Іди вперед перед себе з любов'ю, витри свої слези, не загадуй про них. Хай радість пашить із лиця твого, дай радість і друзям своїм. Даючи їм радість, сама рада будеш, і всі хай радіють довкола тебе.

Бог захистив мене у моєму нещасті, Бог захищав мене завжди. Без Бога не можу я жити в цім світі. Прошу і тебе, моя сестро, живи також ти з Богом, Ісусом Христом.

Христос, що за нас всіх страждав на хресті, він визволив нас із гріхів. Він кличе усіх нас, прийдім же до нього, в серця наші він радість вселить.

Не ходи, моя сестро, кривими шляхами, нікому ти зла не роби. Живи ти по правді і Господь любитиме тебе.

Я часто сумую тут, я ж не бачу вас, рідні мої. Спокою не маю, уста замовкають, неначе німі. І все ніби спить коло мене, і місяць, і зорі — смутні. Не радує мене ні гай, ані луки, скорботно у серці моїм. В Ісусі лиш радість, все щастя із ним. Як добре, що пізнала я правду про нього, про віру, про муки його. Нам треба учитись, вивчати

слова Божі, без них ми усі — марнота.

Я колись ходила, неначе сліпою була, за мною і смерть скрізь ходила, аж я ось науку Христову знайшла. Любов ту знайшовши, я щастя, я віру і радість знайшла. Бог дав мені силу, вже не була я слабка. Я в вічність дивлюся сміливо, вона вже мені не страшна.

І в горі, в стражданнях я з Богом скрізь буду сильна, і ніхто на цім світі від віри мене не відірве. Нас Христос буде берегти.

Я, скільки житиму, славу Христові я буду співати, бо він смерть прийняв за нас усіх грішних, він нам усім спасіння дарував. Я про Спаса співатиму, про віру оту, якою він мене обдарив, про те, як він мене від страху земного визволив.

Коли попадемо в розп'яку, згадаймо страджання Христа, згадаймо і рани його, і тернову корону, і муки, які він терпів за нас. Ось руки його, ось і ноги, прибиті до дерева. Люди бачать муки Христові, а він на хресті довго вмирав. І ще йому серце довгим списом пробили, щоб сумнів відкинути, щоб ствердить ту смерть.

Відкиньмо від себе наші мрії земні, ті мандри по світу. Все марне, за винятком віри в Христа.

Дорогенький мій тату, хто душою прагне спасіння, той в крові Ісуса знайде очищення гріхів своїх. За гріх, хто нас працює за нього жалкує, не турбуйтесь, його вам сам Бог простить і відкриє двері до свого царства. Тату дорогенький, нам прийшлося всім страждати за наші гріхи, але надія в нас на визволення, яке нам зготував сам Ісус Христос своїми муками.

Віддаймо нашему Спасителю честь і поклін, бо це ж він нам приніс на землю своє спасіння, він визволяє нас від лукавого. Тату, я не хочу в марноті час проводити, я хочу все життя прожити в вірі в Христа і я все своє життя житиму шляхом, вказаним ним. Я в кожний час, кожної хвилини моого життя не відступлюся від нього, я все життя хочу віддати йому.

Понесу я Христа в своїм серці по світу, понесу я в міста і по селах. Хай ось мій Ангел хранитель веде мене по тому, вибраному мною, шляху.

Багато душ блукають в темноті, тонуть у гріах. Багато сліз гарячих пролило людство на землі, бо недуга мучить душу, це вона наводить сум, це від неї тяжкії зітхання.

Я хочу розповідати про Ісуса Христа там, де в домах незгода, де дітей молитися не вчать. Там, де пияцтво, темнота, де брак розуму, де не знають нічого про Ісуса Христа. Про нього тим людям хочу сповістити я.

Амінь! Амінь! Амінь!!!

Ваша Тоня Кокот

Марія Палій з сином Сергієм.

Моя приятелька з села Копані, Гуляйпільського району, Запорізької області. З нею я ходила в школу, вона жила по-сусідськи. 1951 р.

Брат моого чоловіка — Юрій з дружиною і дітьми. Посередині моя теща, чоловікова маті. Село Гнойниці.

Батько Петро Тарасович Хелеменчик відвідав свою дочку Тоню і її чоловіка Івана Кокотів в Ошаві, Канада, де й зробили цей знімок.

Шкільна подруга Валя Бевз з чоловіком і донечкою Танею, сестра Олександра, Тоня Кокот з дочкою Ганею. Село Долинка.

Могила моєї рідної мами Меланії П. Зінченко в селі Копані, Гуляйпільського району, Запорізької області. На могилі — вінок від мене. Мама вмерла 1925 р. Вічна її пам'ять!

Moї рідні й приятели з села Копані, Гуляйпільського району, які нас зустрічали під час подорожі на Україну 1968 року.

Батько Петро Тарасович Хелемендик на подвір'ї хати в Оріхові.
Він дивиться фотоальбом, присланий йому дочкою Тонею і зятем
Іваном Кокотами з Канади.

Тоня [Антоніна] Кокот на своєму подвір'ї любується квітами.
Ошава, 1978 р.

З М И С Т

Передмова IX КОЛГОСПНЕ ДИТИНСТВО

Сирітське дитинство. Напередодні колективізації	1
Колективізація села	16
Розкуркулення дідуся	24
Колгоспні будні	31
Передчуття голоду	39
Родинні будні	42
Голодні гості	48
Сільське життя	52
Напередодні голоду	58
Голод	62
Мудрий Сталін і дурне життя	72
Ідеологічна пожива і наші будні	83
Життя школярів	91
Фельдшерсько-акушерська школа в Оріхові	102
Передчуття війни	109
Медичний технікум у Бердянську	124
Війна!	129
Німці в Бердянську	132
Винищування євреїв	135
Назад у село	137
Вивозять у Німеччину	142

НІМЕЦЬКА НЄВОЛЯ

Німеччина	151
Любек	155
В німецькій фабриці	160
Я захворіла	166
Побутові справи в таборі	169
Листи з дому	172
Доля дітей	173

„...А молодість не вернеться...”	179
Між людьми	187
„Землячка”	193
Ще одна „землячка”	197
Рабська доля	201
Думки линуть у минуле	206
У штраф-лагері	209
Нещастя за нещастям	215
Я видужую	222
Робота в кантині	228
Сережки	230
Про надію	234
Наші хлопці	236
Різні вахмани	238
Василько	240
Вісті з фронтів	243
Ще про Василька	245
Кінець штраф-табору	256
Напередодні краху Гітлера	259
Кінець війни. Що далі?	262
Трохи про особисте	268
„На родину!”	274
В польському таборі	278
На Захід!	283
Доля сестри Марусі	288
Батькова доля	294

ДОДАТОК

Чому я написала спогади?	303
Чудесний сон перший	305
Чудесний сон другий	316
Чудесний сон третій	321
До друзів	333
Листи до рідних	336
Зміст	359